

Homo Naledi: New Insights into the Complex Human Lineage

Samaneh Nazif¹

¹ PhD in Prehistoric Archaeology, Department of Archaeology, Tarbiat Modares University, Tehran, Iran, Corresponding author: nazifsamaneh@yahoo.com

ARTICLE INFO

Article history:

Received 5 August 2024

Revised 2 September 2024

Accepted 22 September 2024

Published 28 February 2025

Keywords:

Homo Naledi

Hominin

Burial

Engraving

Paleoanthropology

Archaeology

ABSTRACT

Fossilized skeletal fragments indicate that the hominin family existed approximately seven million years ago. In recent years, the fossil record of early humans and Australopithecines has rapidly increased, and this accumulated evidence has altered our perspective on the emergence of our genus. The structure of the Rising Star cave, part of the Cradle of Humankind World Heritage Site in South Africa, had been explored by spelunkers for years, but no fossils had been reported from there. This changed in September 2013 when two South African spelunkers discovered the first known fossil bones of what is now called Homo Naledi. The Naledi collection is the richest assemblage of hominins ever discovered in Africa. Homo Naledi, as much as it enhances our knowledge, also highlights the complexity of the human lineage and our ignorance about ancient humans. This research aims to familiarize Persian-speaking researchers with this human species using the latest findings and data. The research framework is library-based and employs documentary research methods. First, we will discuss the discovery and identification of this human species, and then we will examine its morphology in comparison with other human species. We will consider the burial practices of Homo Naledi and finally discuss and analyze the engravings attributed to them. Undoubtedly, awareness of these recent discoveries, which shed more light on the origins of humans, will assist us in accurately understanding the human phylogenetic tree and its complexity.

Citation: Nazif, S. (2025). Homo Naledi: New Insights into the Complex Human Lineage. *Payām-e Bāstānshenās*, 16(31), 1-17. (In Persian)

<https://doi.org/10.83078/peb.2024.1184450>

© 2025 The Author(s). Published by Payām-e Bāstānshenās

Introduction

In comparison to the millions of years of human life, the discovery and identification of hominin fossils is much more recent, and it has not been long since researchers began studying such fossils. There is still a long way to go before the human family tree is complete. Every once in a while, we hear about the discovery of a new human species, which complicates the human evolutionary tree further and highlights our ignorance of our past. One of these new human species is Homo Naledi, which has prompted anthropologists to reconsider the genealogy of the human genus. Lee Berger from the University of the Witwatersrand, Paul Dirks from James Cook University, and an international team of colleagues reported the discovery of over 1,500 hominin fossils from the Rising Star Cave system (Fig. 1) near Johannesburg, South Africa, representing at least fifteen individuals (Berger *et al.*, 2015; Dirks *et al.*, 2015). The remains have now been classified as a new species of human called Homo Naledi. In Berger *et al.*'s paper, they explain how the collection exhibits a unique combination of primitive and derived features (Berger *et al.*, 2015). For example, the small brain

size, curved fingers, and the shape of the shoulders, trunk, and hip joints resemble those of pre-human Australopithecus and early species of Homo habilis. However, the wrists, hands, and feet are similar to those of Homo neanderthalensis and modern humans. The teeth have some primitive features but are relatively small and simple, and they are situated in the jawbones (Stringer, 2015).

Dirks, Burger, and colleagues describe the fossil environment: the DiNaledi Chamber (Dirks *et al.*, 2015), which is located about eighty meters inside the Rising Star structure and must have always been in perpetual darkness. It is similar to the well-known accumulation of about 6,500 human fossils at the Sierra de Atapuerca in Spain, specifically in the Sima de los Huesos. In both cases, there is no relevant evidence of human occupation. Dirks and colleagues claim that the deliberate disposal of dead bodies by a species with a brain smaller than that of Homo habilis or gorillas represents a complex behavior (Stringer, 2015). In this research, we will study and reinterpret the findings from the Rising Star cave, where the remains of Homo Naledi were discovered.

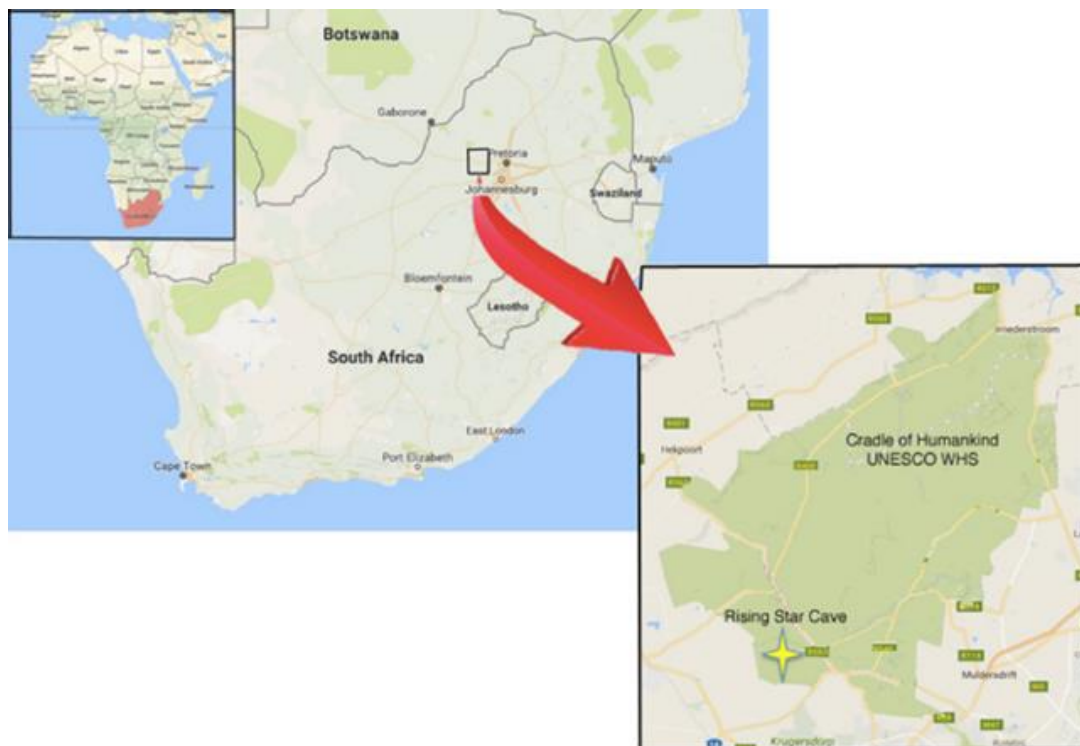

Figure 1: The geographical location of the Rising Star Cave (Hawks *et al.*, 2017).

Research Methodology

In this writing, the research is based on library studies, and the research method is documentary. We will study and review the findings from the Rising Star Cave, where the remains of Homo Naledi have been discovered. We aim to understand Homo Naledi and answer the question of what the morphology and anatomical features of this new human species were like, and what differences and similarities we see in its morphology compared to other human species. Did Homo Naledi perform intentional burials? Do the remaining engravings indicate cognitive abilities in this human species? First, we will talk about Homo Naledi and become familiar with the discovery of this human species by researchers. Then we will focus on its morphology. After that, we will discuss and examine whether this human engaged in intentional burial or not. Finally, we will review the engravings left by them. Familiarity with these ancient human species will undoubtedly help us in understanding the evolution of humans and even the characteristics that are now considered unique to the human species.

Homo Naledi

Modern humans are now the only living species in their genus. However, until about one hundred thousand years ago, several other species existed that belonged to the genus Homo. Along with modern humans, these extinct human species, our ancestors and their close relatives, are collectively known as "hominids." In the Rising Star Cave in the Cradle of Humankind World Heritage Site in South Africa, an extinct species of the genus Homo has been discovered from deep underground in a place called the DiNaledi Chamber (Fig. 2). This species is named Homo Naledi (Welker, 2017: 180).

Remains of at least fifteen individuals, totaling one thousand five hundred and 150 fossils (Fig. 3), were excavated from the DiNaledi Chamber in the years 2013 and 2014 (Berger *et al.*, 2015). The fossils are the largest collection of hominin species in Africa. The chamber is thirty meters underground and is accessible only through a narrow twelve-meter shaft (Fig. 2). Based on sedimentary data, the bodies were deposited over time (Welker, 2017: 180, 181).

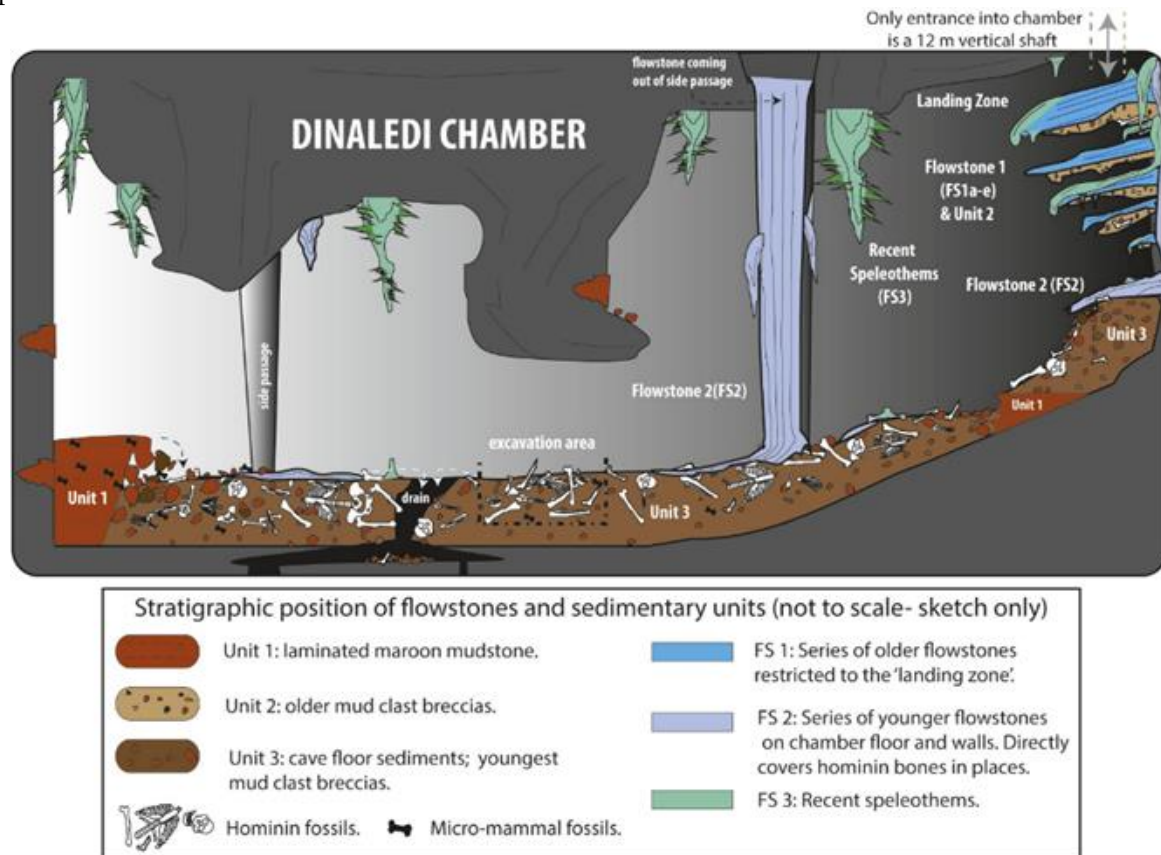

Figure 2: DiNaledi Chamber (Welker, 2017: 181).

The age of Homo Naledi was initially unclear, but its small brain led most to believe it was entirely ancient and likely lived more than one million five hundred thousand years ago. A combination of electron spin resonance (ESR)

techniques on teeth, uranium-thorium on flowstone, and paleomagnetic dating has dated the DiNaledi fossils to between three hundred thirty-five and two hundred thirty-six thousand years ago ([Tattersall, 2022: 127](#)).

Figure 3: DiNaledi skeletal samples. These comprise seven hundred and thirty-seven incomplete or complete skeletal elements, many of which are formed from several reconstructed specimens. The "skeleton" design in the center of the photo is a composite of elements from multiple individuals ([Welker, 2017: 182](#)).

Morphology

The overall morphology of Homo Naledi places it within the genus Homo, while its features resemble those of Australopithecus or other early hominin genera. The derived shared traits that connect Homo Naledi to other members of the genus Homo encompass most areas of the skeleton of Homo Naledi. Shared locomotor features with humans include fully elongated lower limbs, marked by a distinct Linea aspera, strong attachments for the large gluteal muscles, a slender fibula, and an overall human-like ankle and foot structure. These aspects of the lower limbs indicate improved locomotor performance for bipedal walking. The hand of Homo Naledi exhibits aspects of human morphology in the wrist, thumb, and palm, indicating an enhanced ability for manipulation and object handling compared to Australopithecus species, including Australopithecus sediba ([Kivell et al., 2011](#); [Kivell et al., 2015](#); as cited in [Berger, 2015](#)).

Homo Naledi lacks the strong chewing capabilities characteristic of Australopithecus and Paranthropus, with generally small teeth

throughout, a delicate symphysis, a slender mandible, lateral positioning of the temporal lines, slight narrowing behind the eye socket, and non-protruding zygomatic arches ([Berger et al., 2015](#)). The structural configuration of the skull of Homo Naledi, beyond the functional aspects of chewing, is shared with humans. The face of Homo Naledi features a flat and square nasoalveolar clivus (from below the nose to the start of the teeth), which is comparable to that of Homo rudolfensis ([Leakey et al., 2012](#); as cited in [Berger et al., 2015](#)). The similarities of Homo Naledi to earlier members of the genus Homo, including Homo habilis, Homo rudolfensis, and Homo erectus, suggest that this species may have roots in the early origins and diversity of our genus ([Berger et al., 2015](#)).

Burials

Burials are recognized in the archaeological record as pits dug into the ground that are intentionally created for the remains of the dead ([Parker Pearson, 1999](#); [Pettitt and Anderson, 2020](#); as cited in [Berger et al., 2023a](#)). Here, we

describe burials from the Rising Star Cave structure that contain the remains of *Homo Naledi*. Two delineated burial features were discovered and partially excavated in the floor of the DiNaledi chamber (Dirks *et al.*, 2015; as cited in Berger *et al.*, 2023a), and one delineated burial feature was extracted from the floor of a projection within the chamber (Fig. 4) (Elliott *et al.*, 2021; as cited in Berger *et al.*, 2023a). Analysis of the stratigraphy, texture, geochemical composition, and grain size of the sediments surrounding and within the burial in the DiNaledi chamber indicates that these two burials occurred in pits that were intentionally dug.

Excavations in 2013-2014 were conducted one to two meters southwest of Feature 1 in DiNaledi. In an 80 by 80 centimeter excavation area, remains attributable to at least five individuals were found, with many elements being highly fragmented and other elements found in articulation (Berger *et al.*, 2023a; as cited in Berger

et al., 2015). A simple explanation for this configuration of skeletal remains is that these remains may represent a multi-layered display of burials that have sequentially disturbed one another. In this scenario, when pits were dug for subsequent burials, the earlier burials were disrupted. Other remains outside the DiNaledi chamber and the projection within the chamber (Hawks *et al.*, 2017; Brophy *et al.*, 2021; as cited in Berger *et al.*, 2023a) have been discussed as potential evidence of burial practices.

The remains found in narrow, remote passages cannot be explained as the result of carnivore activity or water (Elliott *et al.*, 2021; Brophy *et al.*, 2021; as cited in Berger *et al.*, 2023a), and it is necessary to consider that *Homo Naledi* may have placed these incomplete remains in these locations, likely representing a form of burial storage. There is a possibility that *Homo Naledi* utilized specific areas of the cave structure for burial and other burial practices, which further exploration of the cave structure may evaluate.

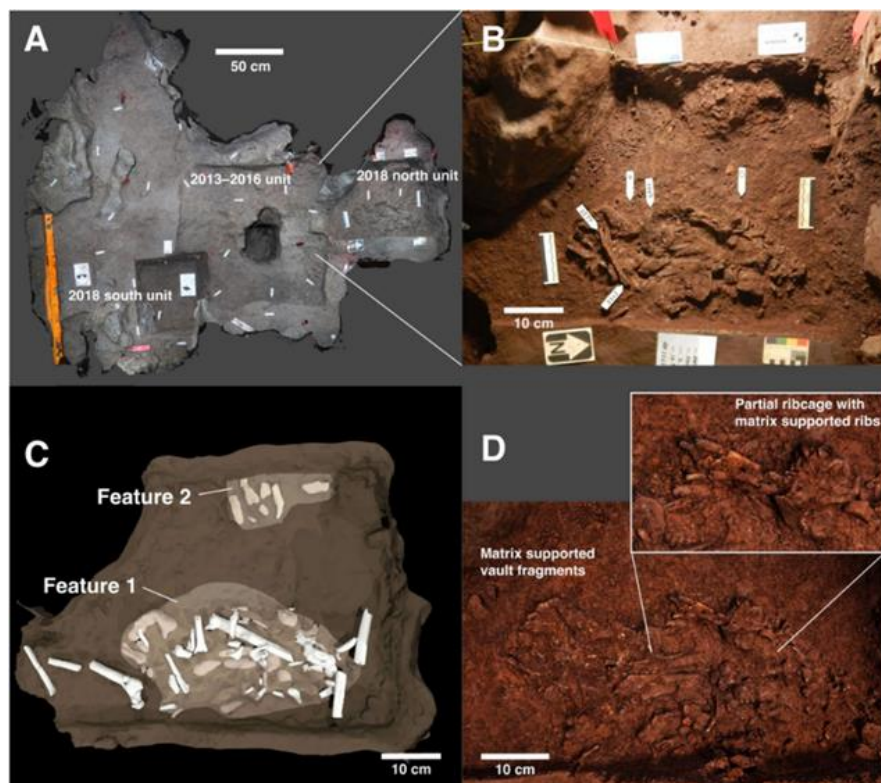

Figure 4: Burial features of the DiNaledi chamber. a) Photogrammetric model of the floor of the DiNaledi chamber and excavation areas. The locations of the excavation area from 2013-2016 and two excavation units from 2018 are labeled. (b) A photo of the excavation area including Feature 1 and Feature 2. (c) A 3D reconstruction of the excavation including the excavated skeletal materials and unexcavated materials in situ. The oval area of Feature 1 relates to the contrast of sediments and the overall outline of the skeletal materials remaining at the site. Three excavated bones on the left and one on the right were stratigraphically higher and outside of the feature. (d) A 3D reconstruction from photogrammetry of Feature 1 (Berger *et al.*, 2023a).

Engravings of Homo Naledi

The production of painted, engraved, or carved designs on cave walls or other surfaces is recognized as a significant cognitive milestone in human evolution. Such conscious designs, widely interpreted as a means of denoting, recording, and transmitting information in a durable manner, were once considered exclusive to *Homo sapiens* during the late Pleistocene. Here, we discuss and examine the first known examples of abstract patterns and shapes engraved in the DiNaledi chamber of the Rising Star Cave in South Africa (Fig. 5). Signs have been identified that were engraved on the dolomitic limestone walls of the cave. The engravings described here consist of cross-hatching and other deeply incised geometric shapes. The surfaces bearing these engravings appear to have been prepared and smoothed. In some areas, there are remnants that create a sheen on the surface, likely indicating repeated touching or rubbing of the stone. *Homo Naledi* entered this part of the cave structure and buried bodies in the DiNaledi chamber and adjacent projections within the chamber (Dirks *et al.*, 2017;

Robbins *et al.*, 2021; Berger *et al.*, 2023a; as cited in Berger *et al.*, 2023b). The engravings described here were found on a column in a projection within the chamber, which extends to a natural crack that connects two chambers, and researchers associate them with *Homo Naledi*. The engraved panels in the DiNaledi chamber are not covered by sediments, and no calcite formations that overlap with the engraved features have been identified. This complicates the assessment of the contemporaneity of the engravings with the burial evidence of *Homo Naledi* located just a few meters away (Berger *et al.*, 2023b).

It is unlikely that any other hominin populations created these engravings. There is no physical or cultural evidence of any other hominin populations in this part of the cave structure, and there is no indication that recent humans or earlier hominins entered any adjacent areas of the cave prior to the investigations conducted by cave explorers over the past forty years. The existing evidence most closely aligns with the extinct species *Homo Naledi* as the creators of these markings.

Figure 5: Engravings in the Rising Star Cave (Berger *et al.*, 2023b).

Conclusion

Homo Naledi was a species of early humans with a strange combination of ancient and modern features that lived only a few hundred thousand years ago in South Africa. This species had a brain the size of ancient hominins that lived millions of years ago. The discovery of hundreds of Homo Naledi fossils was the largest discovery ever made on the African continent. A key point in this context is that its young age means that Homo Naledi lived in Africa alongside several other large-brained humans, including our own species, Homo sapiens. The small brain of this species and its upper body shape resemble those of earlier australopithecines and early human species such as Homo habilis. The anatomical features of Homo Naledi indicate that it walked bipedally with a modern gait and an efficient long stride. Its shoulder position and finger shape would have aided in climbing and hanging from trees, which may have been traits inherited from a common ancestor with ape-like characteristics. Despite the young age of Homo Naledi fossils, their anatomy suggests that they could be close to the origin of the genus Homo in terms of evolution. The hands and wrists of Homo Naledi were suitable for tool-making, yet no stone tools associated with this species have been found. Dental and lower body skeletal features suggest that Homo Naledi may have had a lifestyle and diet similar to other hunter-gatherers present in Africa at the same time, such as late Homo heidelbergensis and early Homo sapiens.

References

Berger, L.R., Hawks, J., de Ruiter, D.J., Churchill, S.E., Schmid, P., Deleuzene, L.K., Kivell, T.L., Garvin, H.M., Williams, S.A., DeSilva, J.M., & Skinner, M.M., (2015). Homo Naledi, a new species of the genus Homo from the DiNaledi Chamber, South Africa. *elife*, 4, e09560.

Berger, L.R., Hawks, J., Fuentes, A., van Rooyen, D., Tsikoane, M., Ramalepa, M., Nkwe, S., & Molopyane, K., (2023b). 241,000 to 335,000 Years Old Rock Engravings Made by Homo Naledi in the Rising Star Cave system, South Africa. *BioRxiv*, 2023-06.

Berger, L.R., Makhubela, T., Molopyane, K., Krüger, A., Randolph-Quinney, P., Elliott, M., Peixotto, B., Fuentes, A., Tafforeau, P., Beyrand, V., & Dollman, K. (2023a). Evidence for deliberate burial of the dead by Homo Naledi. *BioRxiv*, 2023-06.

Brophy, J.K., Elliott, M.C., De Ruiter, D.J., Bolter, D.R., Churchill, S.E., Walker, C.S., Hawks, J., & Berger, L. R.

(2021). Immature hominin craniodental remains from a new locality in the Rising Star Cave System, South Africa. *PaleoAnthropology*.

Dirks, P.H., Berger, L.R., Roberts, E.M., Kramers, J.D., Hawks, J., Randolph-Quinney, P.S., Elliott, M., Musiba, C.M., Churchill, S.E., de Ruiter, D.J., & Schmid, P., (2015). Geological and taphonomic context for the new hominin species Homo Naledi from the DiNaledi Chamber, South Africa. *Elife*, 4, e09561.

Dirks, P.H., Roberts, E.M., Hilbert-Wolf, H., Kramers, J.D., Hawks, J., Dosseto, A., Duval, M., Elliott, M., Evans, M., Grün, R., & Hellstrom, J., (2017). The age of Homo Naledi and associated sediments in the Rising Star Cave, South Africa. *Elife*, 6, e24231.

Elliott, M., Makhubela, T., Brophy, J., Churchill, S., Peixotto, B., FEUERRIEGEL, E., Morris, H., Van Rooyen, D., Ramalepa, M., Tsikoane, M., & Kruger, A., (2021). Expanded explorations of the DiNaledi subsystem, Rising Star cave system, South Africa. *PaleoAnthropology*, 2021(1), 15-22.

Hawks, J., Elliott, M., Schmid, P., Churchill, S.E., Ruiter, D.J.D., Roberts, E.M., Hilbert-Wolf, H., Garvin, H.M., Williams, S.A., Deleuzene, L.K., & Feuerriegel, E.M., (2017). New fossil remains of Homo Naledi from the Lesedi Chamber, South Africa. *Elife*, 6, e24232.

Kivell, T. L., Kibii, J. M., Churchill, S. E., Schmid, P., & Berger, L. R. (2011). Australopithecus sediba hand demonstrates mosaic evolution of locomotor and manipulative abilities. *Science*, 333(6048), 1411-1417.

Kivell, T.L., Deane, A.S., Tocheri, M.W., Orr, C.M., Schmid, P., Hawks, J., Berger, L.R., & Churchill, S.E., (2015). The hand of Homo Naledi. *Nature communications*, 6(1), 8431.

Leakey, M. G., Spoor, F., Dean, M. C., Feibel, C. S., Antón, S. C., Kiarie, C., & Leakey, L. N. (2012). New fossils from Koobi Fora in northern Kenya confirm taxonomic diversity in early Homo. *Nature*, 488(7410), 201-204.

Parker Pearson, M. (1999). *The Archaeology of Death and Burial*. Texas.

Pettitt, P., & Anderson, J. R. (2020). Primate thanatology and hominoid mortuary archeology. *Primates*, 61(1), 9-19.

Robbins, J.L., Dirks, P.H., Roberts, E.M., Kramers, J.D., Makhubela, T.V., Hilbert-Wolf, H.L., Elliott, M., Wiersma, J.P., Placzek, C.J., Evans, M., & Berger, L.R., (2021). Providing context to the Homo Naledi fossils: Constraints from flowstones on the age of sediment deposits in Rising Star Cave, South Africa. *Chemical Geology*, 567, 120108.

Stringer, C. (2015). The many mysteries of Homo Naledi. *Elife*, 4, e10627.

Tattersall, I. (2022). *Understanding human evolution*. Cambridge University Press.

Welker, B. (2017). *The history of our tribe: Hominini*. Open SUNY Textbook.

پیام باستان‌شناسی

شاپا چاپی: ۲۰۰۸-۴۲۸۵

شاپا الکترونیکی: ۹۸۸۶-۲۹۸۰

دوره ۱۶، شماره ۳۱، پاییز و زمستان ۱۴۰۳

انسان نالدی: بینش‌های جدید درباره شجره‌نامه پیچیده انسان

سمانه نظیف^۱

۱ دانش‌آموخته دکتری باستان‌شناسی پیش از تاریخ، گروه باستان‌شناسی، دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران. نویسنده مسئول: nazifsamaneh@yahoo.com

چکیده	اطلاعات مقاله:
قطعات اسکلتی سنگواره‌شده نشان می‌دهد خانواده انسان‌ها در حدود هفت میلیون سال پیش وجود داشته‌اند. در طی سال‌های گذشته سابقه سنگواره‌ای انسان‌های اولیه و استرالوپیتکوس‌ها به سرعت افزایش یافته است و این شواهد انباشته دیدگاه ما را درباره پیدایش جنس‌مان تغییر داده است. ساختار غار ریزینگ استار، بخشی از محوطه میراث جهانی گهواره بشریت در آفریقای جنوبی، برای سال‌ها توسط غارنوردان مورد کاوش قرار گرفته بود، ولی به هیچ سنگواره‌ای از آنجا اشاره نشده بود. این موضوع در سپتامبر ۲۰۱۳ (اوایل پاییز ۱۳۹۲) تغییر کرد، زمانی که دو غارنورد آفریقای جنوبی، نخستین استخوان‌های سنگواره‌ای شناخته‌شده از چیزی را که اکنون انسان نالدی نامیده می‌شود، در آن یافتند. مجموعه نالدی غنی‌ترین مجموعه از انسان‌نمایی است که تا به حال در آفریقا کشف شده است. انسان نالدی به همان اندازه که دانش ما را ارتقاء می‌دهد، پیچیدگی شجره‌نامه انسان و ناآگاهی ما درباره انسان باستانی را نیز برجسته می‌کند. در این پژوهش تلاش بر آن شده تا با کمک تازه‌ترین یافته‌ها و داده‌ها، پژوهشگران پارسی‌زبان را با این گونه انسانی آشنا کنیم. عرصه ورودمان کتابخانه‌ای و روش پژوهش اسنادی است. نخست درباره کشف و شناسایی این گونه انسانی سخن خواهیم گفت و در ادامه به بررسی ریخت‌شناسی او در مقایسه با دیگر گونه‌های انسانی می‌پردازیم. انجام تدفین توسط انسان نالدی را از نظر می‌گذرانیم و سرانجام حکاک‌های منتسب به او را بحث و بررسی خواهیم کرد. بی‌شک آگاهی از این اکتشافات تازه که نور بیشتری بر خاستگاه انسان‌ها می‌تاباند، ما را در فهم درست درخت تبارزایی انسان و پیچیدگی آن یاری‌رسان خواهد بود.	تاریخ‌ها: دریافت: ۱۴۰۳/۰۵/۱۵ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۷/۰۱ واژگان کلیدی: انسان نالدی انسان‌نما تدفین حکاک دیرین‌انسان‌شناسی باستان‌شناسی

* استناد: نظیف، سمانه (۱۴۰۳). انسان نالدی: بینش‌های جدید درباره شجره‌نامه پیچیده انسان. پیام باستان‌شناسی، ۱۶ (۳۱)، ۱-۱۷.

DOI: 10.83078/peb.2024.1184450

مقدمه

در سنجش با زندگی میلیون ساله انسان (انسان ماهر^۱ نخستین عضو از جنس انسان بود. از یک گروه استرالوپیتکوس^۲ در حدود دومیلیون و ششصد هزار سال پیش زاده شد و حدود یک میلیون و چهارصد هزار سال پیش منقرض شد)، کشف و شناسایی سنگواره‌های انسان‌نماها بسیار جدیدتر است و دیرزمانی نیست که پژوهشگران چنین سنگواره‌هایی را مطالعه و پژوهش می‌کنند. هنوز تا کامل شدن شجره‌نامه انسان راه بسیار زیادی مانده است. هر چند وقت یک‌بار خبر کشف یک گونه جدید انسانی را می‌شنویم که درخت تبارزایی انسان را پیچیده‌تر از پیش می‌کنند و ناآگاهی ما را از گذشته‌مان بیشتر به رخ می‌کشند. یکی از این گونه‌های جدید انسانی، انسان نالدی^۳ است که انسان‌شناسان را وادار کرد تا شجره‌نامه جنس انسان را بازنگری کنند.

لی برگر از دانشگاه ویتواترسرند،^۴ پل دیرکز از دانشگاه جیمز کوک^۵ و گروهی بین‌المللی از همکارانش کشف بیش از هزاروپانصد سنگواره انسان‌نما^۶ از ساختار غار رایزینگ استار^۷ (شکل ۱) در نزدیکی ژوهانسبورگ در آفریقای جنوبی را گزارش کردند که دست‌کم پانزده نفر را نشان می‌داد (Berger et al., 2015; Dirks et al., 2015).

^۱. *Homo habilis*

^۲. *Australopithecus*: نخستین دوپاراه‌رونده واقعی؛ استرالوپیتکوس بود. نام جنس آن استرالوپیتکوس به معنی «میمون بزرگ جنوبی» است و اشاره‌ای به نخستین کشف آن در آفریقای جنوبی در سال ۱۹۲۴ دارد. کهن‌ترین شواهدی که از استرالوپیتکوس داریم، اصلاً یک سنگواره نیست بلکه چند ردپای حفظ‌شده است. اگرچه استرالوپیتکوس دست‌ها و پاها را قابل مقایسه با ما داشت، به نظر نمی‌رسد که آنها منحصر دوطاراه‌رونده بوده باشند. برخی دیرینه‌شناسان آنها را با بونوبوها مقایسه می‌کنند، به این معنی که آنها زندگی اجتماعی بسیار توسعه‌یافته‌ای داشتند و بیشتر وقت خود را در زمین به جست‌وجوی خوراک می‌گذراندند ولی تا اندازه زیادی به درختان جنگل وابسته بودند.

^۳. *Homo naledi*

^۴. Witwatersrand

^۵. James Cook

^۶. *Hominin*: در تعریف می‌توان انسان‌نماها را مجموعه‌ای شامل بر انسان‌ریخت‌ها و پَن‌ها (شامپانزه‌ها و بونوبوها) در نظر گرفت.

^۷. Rising Star Cave

این بقایا اکنون به گونه جدیدی از انسان اختصاص داده شده است که انسان نالدی نام دارد. با وجود انبوهی از اطلاعات درباره ویژگی‌های فیزیکی انسان نالدی که این مجموعه ارائه می‌دهد، رازهای بسیاری باقی مانده است.

در مقاله برگر و همکاران، آنها توضیح می‌دهند که چگونه مجموعه ترکیبی منحصربه‌فرد از ویژگی‌های اولیه و مشتق‌شده را نشان می‌دهد (Berger et al., 2015). برای نمونه، اندازه کوچک مغز، انگشتان خمیده و شکل شانه، تته و مفصل ران شبیه استرالوپیتکوس‌های پیش از انسان و گونه‌های اولیه انسان ماهر است. با این حال، مچ دست‌ها، دست‌ها، پاها شبیه انسان نئاندرتال^۸ و انسان‌های مدرن هستند. دندان‌ها دارای برخی ویژگی‌های ابتدایی هستند ولی نسبتاً کوچک و ساده‌اند و در استخوان‌های آرواره جای می‌گیرند (Stringer, 2015).

از آنجا که انسان نالدی در حال حاضر تنها از یک محوطه شناخته شده است، مشخص نیست که آیا او به جنوب آفریقا محدود شده بوده یا نه. اگر مشخص شود که انسان نالدی گسترده‌تر بوده، اندازه بدن متوسط آن ممکن است دانشمندان را به بررسی مجدد سنگواره‌های کوچک دیگر از سراسر آفریقا که معمولاً به شکل کوچکی از انسان راست‌قامت^۹ نسبت داده می‌شود، سوق دهد (Antón, 2004; Potts et al., 2004; Simpson et al., 2008; as cited in Stringer, 2015). دیرکز، برگر و همکاران، محیط سنگواره‌ها را توصیف می‌کنند: اتاق دینالدی^{۱۰} (Dirks et al., 2015)، این اتاقک غار در حدود هشتاد متری داخل ساختار رایزینگ استار قرار دارد و باید همیشه در تاریکی دائمی بوده باشد. آن با شرایط انباشت معروف حدود شش‌هزاروپانصد سنگواره انسان در سیما دِلوس هونزوز^{۱۱} (گودال استخوان‌ها) در سیرا دِ آتاپوئرکا^{۱۲} در

^۸. *Homo neanderthalensis*

^۹. *Homo erectus*

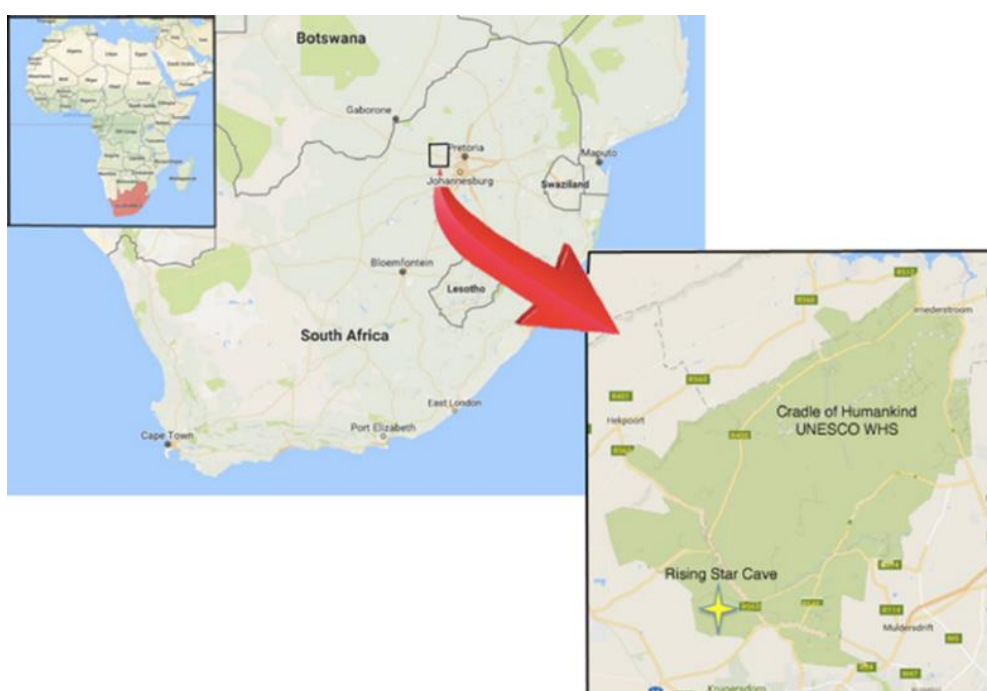
^{۱۰}. Dinaledi Chamber

^{۱۱}. Sima de los Huesos

^{۱۲}. Sierra de Atapuerca

(Mosquera, 2006; as cited in Stringer, 2015). دیرکز و همکاران، پس از در نظر گرفتن توضیحات جایگزین، از اشغال غارها توسط انسان نالیدی تا اینکه آیا اجساد توسط شکارچیان در آنجا رها شده بودند یا خیر، سناریوی مشابهی که برای سیما پیشنهاد شده است را ترجیح می‌دهند. با این حال، آنها همچنین ادعا می‌کنند که دور انداختن آگاهانه اجساد مرده برای موجودی که مغزش بزرگ‌تر از انسان ماهر یا گوریل نیست، رفتار پیچیده‌ای بوده است (Stringer, 2015).

اسپانیا مشابهت دارد. در هر دو مورد، شواهد مرتبطی از اشغال انسان وجود ندارد. با این حال، برخلاف اتاق دینالیدی، سیما دارای موادی از دیگر پستانداران بزرگ بود. افزون بر این، گروه آتاپوترکا استخوان‌های گوناگونی از دست‌ها، پاها و ستون فقرات را بازیابی کردند که می‌توانستند مفصل شوند (یا همان‌طور که در زمان زندگی بودند به هم متصل شوند). این باعث شد که آنها پیشنهاد کنند بقایای دست‌کم بیست‌وهشت نئاندرتال اولیه آگاهانه به داخل گودال پرتاب شده است (Carbonell and

شکل ۱: موقعیت جغرافیایی غار رایزینگ استار (Hawks et al., 2017).

اهمیت و ضرورت پژوهش

از زمانی که نخستین سنگواره‌های گونه‌های انسانی کشف و شناسایی شدند، پژوهشگران بسیاری تلاش داشتند که شجره‌نامه جنس انسان را ترسیم کنند. هر چه سنگواره‌های بیشتر از گونه‌های مختلف شناسایی می‌شوند، پیچیدگی این مسیر دگرگشت طی شده بیشتر آشکار می‌شود. ولی از سویی برای ترسیم درخت تبارزایی انسان و سرهم کردن تکه‌های پازل تاریخ انسانی، شناخت تمام این گونه‌های انسانی ضروری به نظر می‌رسد. با کمی جست‌وجو در

در این پژوهش به مطالعه و بازخوانی یافته‌های غار رایزینگ استار که بقایای انسان نالیدی از آن یافته شده است می‌پردازیم. در پی آن هستیم تا انسان نالیدی را بشناسیم و به این پرسش پاسخ دهیم که ریخت و ویژگی‌های اندامی این گونه جدید انسانی چگونه بوده است و در سنجش با دیگر گونه‌های انسانی چه تفاوت‌ها و شباهت‌هایی را در ریخت‌شناسی این گونه می‌بینیم؟ آیا انسان نالیدی آگاهانه تدفین را انجام داده؟ و آیا حکاکی‌های باقی‌مانده از او نشان‌دهنده توانایی شناختی در این گونه انسانی است؟

زبان‌های رایج در آفریقای جنوبی است، به معنای «ستاره» است (Berger et al., 2015). این جدیدترین عضو جنس ما یک بار دیگر تاریخ دگرگشتی تبار انسان را مخدوش کرده است. هیجان‌انگیزترین جنبه این است که ماهیت این بقایا نشان می‌دهد که آنها آگاهانه در غاری عمیق که در آن کشف شده‌اند، نهشته شده‌اند. انسان هایدلبرگ^{۱۶} تاکنون نخستین گونه‌ای بود که تصور می‌شد دفن آگاهانه بدن را انجام می‌دهد (Welker, 2017: 180). بقایای دست‌کم پانزده فرد، در مجموع هزاروپانصدوپنجاه سنگواره (شکل ۳)، در سال‌های ۲۰۱۳ و ۲۰۱۴ از اتاقک دینالدی، کاوش شدند (Berger et al., 2015). سنگواره‌ها بزرگ‌ترین مجموعه از گونه‌های انسان‌نما در آفریقا هستند. محفظه سی متر زیر زمین است و تنها از طریق یک شفت باریک دوازده متری قابل دسترسی است (شکل ۲). بر اساس داده‌های رسوبی، اجساد در درازای زمان نهشته شده‌اند (Welker, 2017: 180-181). دیرینه‌انسان‌شناس لی برگر (که پیش‌تر در همان نزدیکی سنگواره‌هایی از گونه‌های استرالوپیتکوس دومیلیون ساله را کشف کرده بود و او را استرالوپیتکوس سدیا^{۱۷} نامیده بود) برای باستان‌شناسان داوطلب لاگراندام اعلام نیاز کند (در یک نقطه از داخل غار آنها گزارش دادند که مجبور بودند از طریق یک شکاف حدوداً بیست سانتی متری به سختی عبور کنند و به زور خود را جا دهند). سپس آنها آغاز به بازیابی صدها سنگواره کردند.

تا اواخر سال ۲۰۱۴، بیش از هزاروپانصد نمونه از اتاق اصلی دینالدی بازیابی شده بود، و به‌زودی و پس از آن، صدوسی قطعه دیگر از سه فرد دیگر از اتاق لسدی^{۱۸}، بخشی از همان ساختار غار ولی به طور جداگانه به دست آمد. به نظر می‌رسد که همه سنگواره‌ها نمایانگر همان نوع انسان‌نما هستند (Tattersall, 2022: 126-127). از

میان پژوهش‌های به زبان پارسی، متوجه کمبود پژوهش‌ها و نوشته‌هایی که به شرح و توضیح این گونه‌های انسانی در بستر علمی پارسی‌زبانان می‌پردازند، می‌شویم. بی‌شک آشنایی با این گونه‌های انسان باستانی ما را در فهم درست دگرگشت انسان و حتی ویژگی‌هایی که امروزه مختص گونه انسانی برشمرده می‌شوند یاری خواهد رساند. همچنین مطالعات این‌چنینی زمینه پژوهش‌های بیشتر و متنوع‌تر در دیرینه‌انسان‌شناسی را فراهم خواهد آورد.

روش پژوهش

در این نوشتار، عرصه ورودمان کتابخانه‌ای است و روش پژوهش اسنادی است. نخست از انسان نالیدی سخن می‌گوییم و با کشف این گونه انسانی توسط پژوهشگران آشنا می‌شویم. سپس به ریخت‌شناسی او می‌پردازیم. پس از آن درباره اینکه آیا این انسان تدفین را آگاهانه انجام داده یا خیر بحث و بررسی می‌کنیم. و سرانجام به بازخوانی حکاک‌های باقی‌مانده از او می‌پردازیم.

انسان نالیدی

انسان‌های مدرن اکنون تنها گونه زنده در جنس خود هستند. ولی تا حدود صد‌هزار سال پیش، چندین گونه دیگر وجود داشت که متعلق به جنس انسان بودند. به همراه انسان‌های مدرن، این گونه‌های انسانی منقرض شده، نیاکان ما و خویشاوندان نزدیک آنها، در مجموع به عنوان «انسان‌نماها» شناخته می‌شوند. در غار رایزینگ استار در محوطه میراث جهانی گهواره بشریت^{۱۳} در آفریقای جنوبی گونه‌ای منقرض شده از جنس انسان از اعماق زیر زمین در جایی که اتاقک دینالدی (شکل ۲) نامیده می‌شود، کشف شده است. این گونه انسان نالیدی نام دارد. «نالیدی» در زبان سوتو^{۱۴} (که سسوتو^{۱۵} نیز نامیده می‌شود)، که یکی از

¹⁶. *Homo heidelbergensis*

¹⁷. *Australopithecus sediba*

¹⁸. Lesedi Chamber

¹³. Cradle of Humankind World Heritage

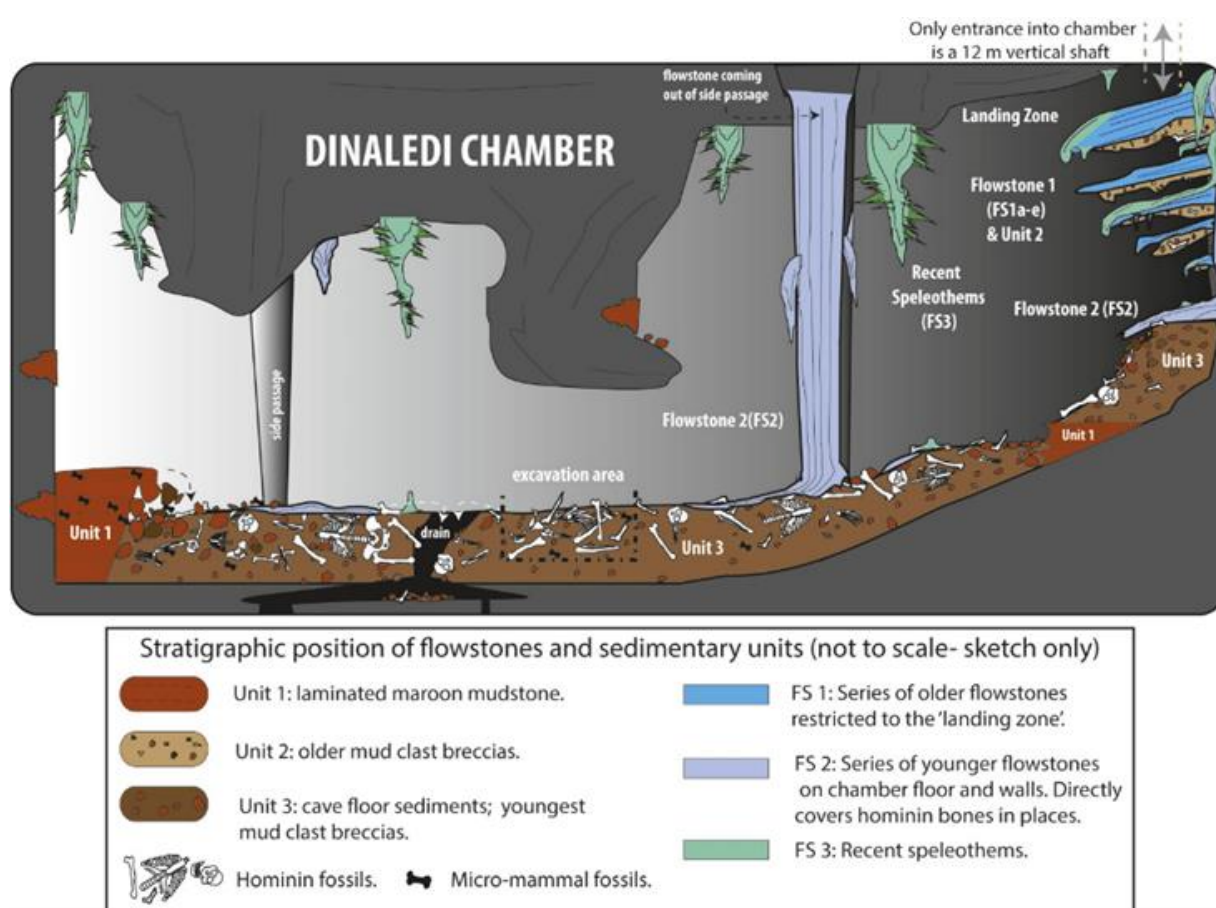
¹⁴. Sotho

¹⁵. Sesotho

دلیل که توالی لایه‌نگاری در غارها پیچیده و ناپیوسته است (Dirks et al., 2017). سن انسان نالدی نخست مشخص نبود، ولی مغز کوچک او به اکثریت می‌گفت که کاملاً باستانی است و احتمالاً بیش از یک میلیون و پانصد هزار سال پیش زندگی می‌کرده است. ترکیبی از تکنیک‌های رزونانس اسپین الکترون (ESR) روی دندان‌ها، اورانیوم - توریم روی فلوستون، و تاریخ‌گذاری دیرینه مغناطیسی، سنگواره‌های دینالدی را سیصدوسی و پنج تا دویستوسی و شش هزار سال پیش تعیین تاریخ کرد (Tattersall, 2022: 127).

این مجموعه هزار و چهارصد و سیزده نمونه استخوان و صدوسی و هفت نمونهٔ دندان جدا شده‌اند. بیشتر ذخایر سنگواره‌ای در گهوارهٔ بشریت که دیرینگی آنها بین سه میلیون و هفتصد هزار تا پانصد هزار سال پیش است، از مواد استخوانی محصور در سنگ‌های آواری سخت سیمانی که معمولاً به عنوان سنگ برش غار شناخته می‌شوند، تشکیل شده‌اند.

در غیاب ذخایر آتشفشانی، دستیابی به سن دقیق برای سنگواره‌ها به طور کلی دشوار است، نه تنها به این دلیل که تکنیک‌های قابل اعتماد اندک است، بلکه بیشتر به این

شکل ۲: اتاق دینالدی (Welker, 2017: 181).

شکل ۳: نمونه‌های اسکلتی دینالدی. اینها هفتصدوسی و هفت عنصر اندامی ناقص یا کامل را تشکیل می‌دهند که بسیاری از آنها از چندین نمونه بازسازی شده تشکیل شده‌اند. طرح «اسکلت» در مرکز عکس ترکیبی از عناصر از چندین فرد است (Welker, 2017: 182).

ریخت‌شناسی

ریخت‌شناسی کلی انسان نالدی آن را در جنس انسان قرار می‌دهد تا استرالوپیتکوس یا دیگر جنس‌های اولیه انسان‌نما. ویژگی‌های مشترک مشتق شده که انسان نالدی را به دیگر اعضای انسان متصل می‌کند، بیشتر مناطق اسکلت انسان نالدی را دربر می‌گیرد. ویژگی‌های حرکتی مشترک با انسان شامل اندام تحتانی کاملاً کشیده، با خط خشن مشخص، اتصال‌های ماهیچه‌سری‌بزرگ قوی، استخوان نازک‌نی ظریف، و به طور کلی مچ و پای انسان‌مانند است. این جنبه‌های اندام تحتانی عملکرد حرکتی بهبودیافته را برای راه رفتن گام‌به‌گام نشان می‌دهند. دست انسان نالدی جنبه‌هایی از ریخت‌شناسی انسان در مچ، شست و کف دست دارد که به توانایی افزایش یافته دستکاری و تغییر شیء نسبت به استرالوپیتکوس‌ها، از جمله استرالوپیتکوس سدیا اشاره می‌کند (Kivell et al., 2011; Kivell et al., 2015; as cited in Berger, 2015). در حالی که دست انسان نالدی (نگاه کنید به شکل ۴) ویژگی‌های مشترکی با دیگر انسان‌نماها دارد، ترکیب این ویژگی‌ها منحصر به فرد است. آنها

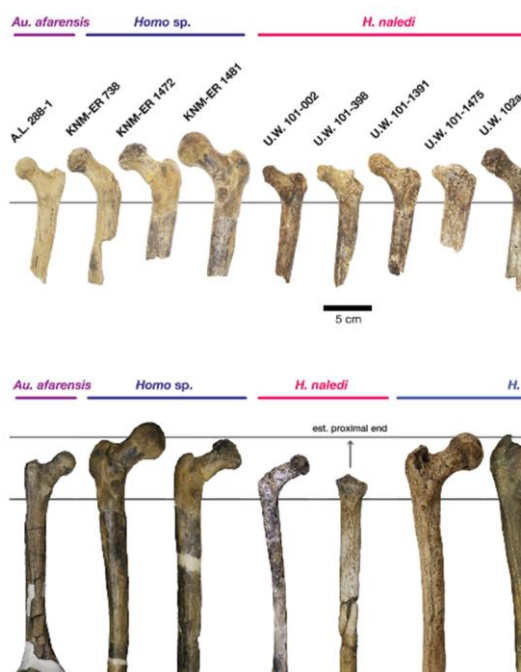
انگشتان بلندی داشتند و دو عدد فالانژ (بند انگشت) ابتدایی‌تر حتی بیشتر از انگشتان استرالوپیتکوس‌ها خمیده هستند که نشان‌دهنده فعالیت‌های درختی است. با این حال، ریخت‌شناسی مچ دست آنها بیشتر شبیه به نئاندرتال‌ها و انسان‌های مدرن است و به همراه انگشت شست بلند و قوی‌شان، قادر به انجام فعالیت‌های دستی قوی بودند (Kivell et al., 2015; Berger et al., 2015; as cited in Welker, 2017: 182). قفسه سینه و لگن مانند استرالوپیتکوس‌ها پهن شده بودند، ولی مهره‌ها شبیه مهره‌های انسان راست‌قامت و گونه‌های سپسین انسان هستند (Welker, 2017: 183). در حالی که ترکیبی از ویژگی‌هایی که در استخوان‌های پا دیده می‌شود متمایز است، آنها شبیه به انسان هستند، با این تفاوت که گردن استخوان ران مانند گردن استرالوپیتکوس‌ها بلند است. پا بسیار شبیه انسان است، با تفاوت‌های اصلی انحنا و انگشتان آنها و کم‌تر بودن یک قوس طولی میانی (شکل‌های ۵ و ۶ را ببینید) (Harcourt-Smith et al., 2015; as cited in Welker, 2017: 184).

شکل ۴: دست انسان نالیدی توسط تیم پژوهشی لی برگر (Welker, 2017: 183)

شکل ۵: پای انسان نالیدی توسط تیم پژوهشی لی برگر (Welker, 2017: 184).

شکل ۶: مقایسه استخوان ران انسان نالیدی با آنهایی که به انسان اولیه نسبت داده شده‌اند (در بالا: ابتدای استخوان ران منسوب به انسان فلورزی، انسان هوشمند، انسان نالیدی، و انسان راست‌قامت، همه در نمای خلفی نشان داده شده‌اند) (Hawks et al., 2017).

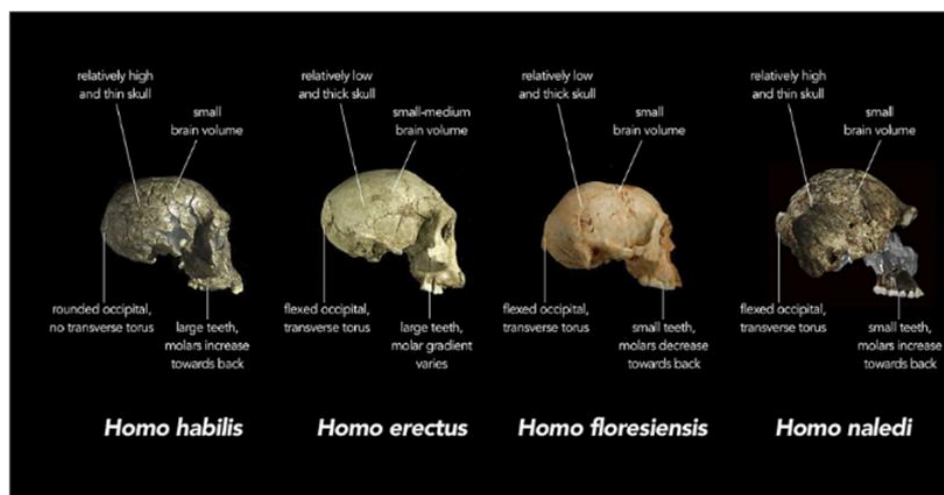
برجستگی واقع در بالای کاسه چشم به خوبی توسعه یافته و نسبتاً قوس دار است، که از بخش صدفی پیشانی توسط یک شیار و تورفتگی فوق العاده پیوسته، برآمدگی پیشانی مشخص شده است. افزون بر این، مانند بسیاری از مجموعه‌های انسان راست قامت، انسان نالدی یک برجستگی زاویه دار و برجستگی پس سری را نشان می‌دهد. صورت انسان نالدی شامل قسمت زیر بینی (از زیر بینی تا شروع دندان‌ها) صاف و مربعی است که با انسان ردلفنیز (Leakey et al., 2012; as cited in Berger et al., 2015) قابل مقایسه است.

انسان نالدی فاقد جویدن قوی است که مشخصه استرالوپیتکوس و پارانتروپوس است، با دندان‌های عموماً کوچک در سراسر دندان، سیمفیزیس و بدنه آرواره زیرین ظریف، خطوط گیجگاهی با موقعیت جانبی، باریک‌شدگی پشت کاسه چشم و قوس‌های استخوان گونه غیر بیرون زده (شکل ۷) (Berger et al., 2015). پیکربندی ساختاری مجموعه انسان نالدی، فراتر از جنبه‌های عملکردی جویدن، با انسان مشترک است. مانند بسیاری از نمونه‌های انسان ماهر و انسان راست قامت، در انسان نالدی طاق مجموعه شامل یک

شکل ۷: مقایسه فک پایین انسان نالدی با دیگر گونه‌های انسان‌نما، از نمای جانبی. فک پایین انسان نالدی تام‌مونه^{۱۹} DH1 و تام‌مونه LES1، دارای بدنه فک پایین نسبتاً عمیقی در سنجش با دیگر گونه‌های انسان هستند. فک پایین LES1 دارای ارتفاع بدنه جلویی کمی بیشتر (در P3) نسبت به عقبی (در M2) است (Hawks et al., 2017).

^{۱۹} Holotype: نمونه یا تصویری که نام علمی بر مبنای آن اختیار شده و در زمان انتشار از آن استفاده یا به آن استناد شده است.

شکل ۸: مقایسه بین انسان نالیدی، انسان ماهر، انسان راست‌قامت آفریقایی و انسان فلورزی، توسط کریس استرینگر، موزه تاریخ طبیعی، بریتانیا (Welker, 2017: 180).

تدفین‌ها

تدفین‌ها در سوابق باستان‌شناسی به عنوان گودال‌هایی در داخل زمین شناخته می‌شوند که آگاهانه برای بقایای مردگان حفر شده‌اند (Parker Pearson, 1999; Pettitt and Anderson, 2020; as cited in Berger et al., 2023a). به خاک سپردن یکی از انواع بسیار شیوه‌های تدفین متنوع در جوامع بشری است و معانی و کارکردهایی دارد که در بسیاری از موارد با اشکال آنها مرتبط است (Robben, 1991; as cited in Berger et al., 2023a). انسان‌های مدرن و نئاندرتال‌ها در اواخر پلیستوسن، شیوه‌های مختلف تدفین از جمله به خاک سپردن داشتند. آنها اجساد را در گودال‌های انسان‌زاد،^{۲۰} فرورفتگی‌های طبیعی و طاقچه‌های صخره‌ای، در حالت‌های مختلف، گاهی به تنهایی و گاهی با بدن‌های متعدد با هم دفن می‌کردند (Martínón-Torres et al., 2021; Tillier, 2022; Maureille and Knüsel, 2022; as cited in Berger et al., 2023a). کهن‌ترین دفن انسان شناخته‌شده در آفریقا در غار پانگا یا سعیدی در کنیا بوده که دیرینگی آن به حدود هفتاد و هشت هزار سال بازمی‌گردد، جایی که اسکلت

در حالی که اندام انسان نالیدی، او را آشکارا در جنس انسان قرار می‌دهد، مجموعه و دندان‌های او فاقد بسیاری از ویژگی‌های مشتق‌شده مشترک انسان پلیستوسن میانی و متأخر و انسان هوشمند هستند. ویژگی‌های استرالوپیتکوس مانند، از اندام بدون مجموعه، از جمله قفسه سینه، شانه، ابتدای استخوان ران، و انگشتان نسبتاً بلند و خمیده نیز به شدت از ریخت‌شناسی موجود در انسان پلیستوسن میانی و انسان هوشمند فاصله می‌گیرد. شباهت‌های انسان نالیدی به اعضای پیشین انسان، از جمله انسان ماهر، ردلفنریز و انسان راست‌قامت نشان می‌دهد که این گونه ممکن است در منشأ اولیه و تنوع جنس ما ریشه داشته باشد (Berger et al., 2015). برگر و همکارانش وزن جنس‌ها را به صورت زیر محاسبه کرده‌اند: نرها ۵۵/۸ کیلوگرم و ماده‌ها ۳۹/۷ کیلوگرم. تنها استخوانی که می‌توانستند برای محاسبه قد از آن استفاده کنند، استخوان درشت‌نی بود که تخمینی بین ۱۴۴/۵ تا ۱۴۷/۸ سانتی‌متر را ارائه کرد. آنها بیان می‌کنند که این گونه در محدوده قد جمعیت‌های مدرن انسان با قد کوتاه قرار می‌گیرد، و همچنین تخمین‌هایی برای هیپودایم انسان گرجی از دمانیسی (Welker, 2017: 184).

^{۲۰} Anthropogenic: ویژگی آنچه انسان آن را ساخته یا در نتیجه فعالیت او پدید آمده باشد.

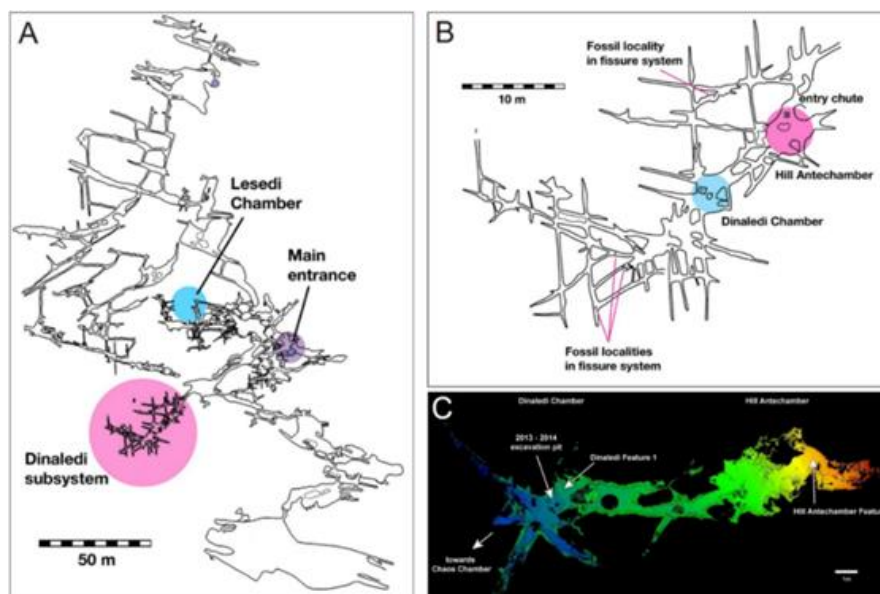
معابر باریک دورافتاده رخ می‌دهند را نمی‌توان در نتیجه حمل‌گوشته‌خوار یا آب توضیح داد (Elliott et al., 2021; Brophy et al., 2021; as cited in Berger et al., 2023a). لازم است در نظر بگیریم که انسان نالیدی ممکن است این بقایای ناقص را در این مکان‌ها قرار داده باشد؛ احتمالاً نمایانگر نوعی ذخیره‌سازی تدفینی. این احتمال وجود دارد که انسان نالیدی از بخش‌های خاصی از ساختار غار برای خاک‌سپاری و دیگر روش‌های تدفین استفاده کرده باشد که کاوش بیشتر در ساختار غار ممکن است این انگاره را ارزیابی کند.

حکاکی‌های انسان نالیدی

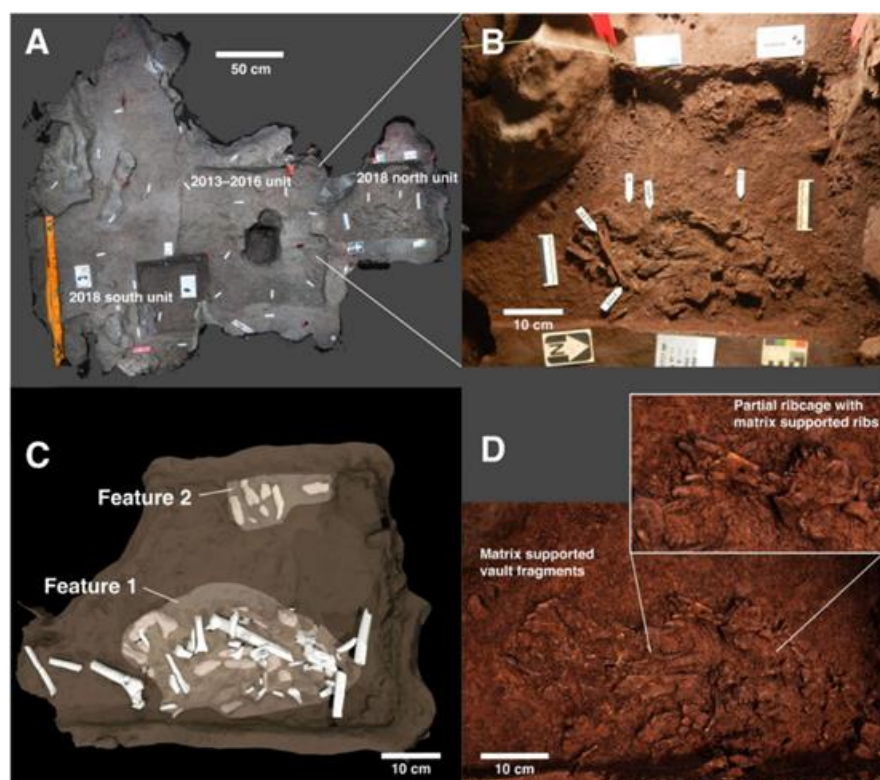
تولید طرح‌های نقاشی شده، حکاکی شده یا کنده‌کاری شده روی دیوارهای غار یا سطوح دیگر به عنوان یک مرحله شناختی بزرگ در دگرگشت انسان شناخته می‌شود. چنین طرح‌های آگاهانه، که به طور گسترده به عنوان دلالت، ثبت و انتقال اطلاعات به شیوه‌ای بادوام تفسیر می‌شوند، زمانی منحصر به انسان هوشمند دوران پلیستوسن پسین در نظر گرفته می‌شدند. کار اخیر نشان داده است که دیگر گروه‌های انسان‌نما نیز چنین نشانه‌هایی را ایجاد کرده‌اند، از جمله نئاندرتال‌ها (Rodríguez-Vidal et al., 2014; as cited in Berger et al., 2023b). انسان راست‌قامت دوران پلیستوسن میانی (Joordens et al., 2015; as cited in Berger et al., 2023b). چنین نشانه‌های بادوام نشان‌دهنده یک ویژگی عمده معناسازی است که استدلال می‌شود به سطوح قابل توجهی از توانایی‌های شناختی نیاز دارد که در گونه‌هایی با اندازه‌های مغز کوچک‌تر یافت نمی‌شود (Parkington, 2010; as cited in Berger et al., 2023b). چنین پنداشته می‌شود که تکامل چنین نمادهای معنابخشی جنبه اصلی معنای «انسان بودن» است (Henshilwood, 2009; as cited in Berger et al., 2023b).

ناقص یک کودک آگاهانه در گودالی حفر شده در زمین دفن شده، با مفصل‌بندی دقیق و ارتباط اندامی عالی عناصر اسکلتی که نشان‌دهنده تجزیه برجای بدن است (Martinón-Torres et al., 2021; as cited in Berger et al., 2023a). در اینجا تدفین‌هایی را از ساختار غار رایزینگ استار توصیف می‌کنیم که دارای اجساد انسان نالیدی هستند. دو فیچر تدفین مرزبندی شده (تعیین حدود شده) در کف اتاقک دینالیدی کشف و تا حدی کاوش شدند (Dirks et al., 2015; as cited in Berger et al., 2023a). و یک فیچر تدفین مرزبندی شده از کف برجستگی داخل اتاقک استخراج شد (شکل‌های ۹ و ۱۰) (Elliott et al., 2021; as cited in Berger et al., 2023a). تجزیه و تحلیل لایه‌نگاری، بافت، ترکیب ژئوشیمیایی و دانه‌سنجی رسوبات اطراف و درون تدفین در کف اتاقک دینالیدی نشان می‌دهد که این دو تدفین در گودال‌هایی رخ داده‌اند که آگاهانه حفر شده‌اند.

کاوش ۲۰۱۳-۲۰۱۴ بین یک تا دو متر در جنوب غربی فیچر ۱ دینالیدی تعیین محل شد. در یک منطقه حفاری هشتاد در هشتاد سانتی‌متری، بقایایی را که می‌توان به دست کم پنج نفر نسبت داد، با بسیاری از عناصر به شدت تکه‌تکه شده و سایر عناصر در مفصل‌بندی یافته شد (Berger et al., 2023a; as cited in Berger et al., 2015). یک توضیح ساده برای این پیکربندی بقایای اسکلتی آن است که این بقایا ممکن است نمایش چندلایه از تدفین‌هایی باشند که به طور متوالی یکدیگر را مختل کرده‌اند. در این انگاره، زمانی که گودال‌هایی برای تدفین‌های سپسین حفر می‌شده، تدفین‌های اولیه مختل می‌شدند. دیگر موارد بقایای خارج از اتاقک دینالیدی و برجستگی داخل اتاقک (Hawks et al., 2017; Brophy et al., 2021; as cited in Berger et al., 2023a) به عنوان شواهد احتمالی اعمال تدفینی مورد بحث قرار گرفته است. مواردی که بخش‌هایی از افراد در

شکل ۹: نقشه‌های محل مطالعه. (الف) ساختار غار رایزینگ استار. مکان‌های زیرساختار دینالیدی (بزرگ‌شده در ب)، اتاقک لیدی و ورودی اصلی غار نشان داده شده است. (ب) موقعیت برجستگی داخل اتاقک در زیرساختار دینالیدی. (ج) نمایهٔ کف برجستگی داخل اتاقک و اتاقک دینالیدی که ارتفاع و زاویه و مناطق حفاری را نشان می‌دهد (Berger et al., 2023a).

شکل ۱۰: فیچرهای تدفین اتاقک دینالیدی. (الف) مدل فتوگرامتری کف اتاقک دینالیدی و مناطق کاوش. مکان‌های منطقهٔ کاوش ۲۰۱۳-۲۰۱۶ و دو واحد کاوش سال ۲۰۱۸ برچسب گذاری شده است. (ب) عکس منطقهٔ کاوش شامل فیچر ۱ و فیچر ۲. (ج) بازسازی سه‌بعدی کاوش شامل مواد اسکلتی حفاری شده و مواد حفاری نشده در موقعیت مکانی. ناحیهٔ بیضی شکل فیچر ۱ مربوط به کنتراست رسوب و طرح کلی مواد اسکلتی باقی مانده در محل است. سه استخوان کاوش شده در سمت چپ و یکی در سمت راست از نظر لایه‌نگاری بالاتر و خارج از فیچر بودند. (د) بازسازی سه‌بعدی از فتوگرامتری فیچر ۱ (Berger et al., 2023a).

در اینجا به بحث و بررسی نخستین نمونه شناخته شده از الگوها و اشکال انتزاعی حکاکی شده در زیرساختار دینالدی غار رایزینگ استار در آفریقای جنوبی می‌پردازیم. نشانه‌هایی شناسایی شدند که روی دیواره‌های سنگ آهکی دولومیتی غار حک شده بودند. حکاکی‌هایی که در اینجا شرح داده شده‌اند، هاشورهای متقاطع و دیگر اشکال هندسی عمیقاً نقش‌گذاری شده هستند. سطوح دارای این حکاکی‌ها به نظر آماده شده و صاف شده بودند.

در برخی مناطق بقایایی وجود دارد که درخششی را روی سطح ایجاد می‌کند که احتمالاً نشان‌دهنده دست‌زدن یا مالش مکرر سنگ است. انسان نالدی وارد این قسمت از ساختار غار شده و اجساد را در اتاقک دینالدی و مجاور برجستگی داخل اتاقک دفن کرده (Dirks et al., 2017; Robbins et al., 2021; Berger et al., 2023a; as cited in Berger et al., 2023b). حکاکی‌هایی که در اینجا توضیح داده می‌شوند روی ستونی در برجستگی داخل اتاقک یافته شده‌اند که به دالان شکاف طبیعی گسترش یافته‌اند که دو اتاقک را به هم پیوند می‌دهد و پژوهشگران آنها را با انسان نالدی مرتبط می‌کنند.

در ۲۸ ژوئیه ۲۰۲۲، طی بررسی زیرساختار دینالدی، آنچه را که به نظر می‌رسد نشانه‌های حکاکی شده در جبهه‌های جنوبی و شمالی یک ستون طبیعی است شناسایی شدند که ورودی و خروجی گذرگاهی را تشکیل می‌دهند که برجستگی داخل اتاقک را به اتاقک دینالدی متصل می‌کند. بیشتر این علامت‌ها فیچرهای خطی بین پنج تا پانزده سانتی‌متر طول هستند. بسیاری از اینها با هم تلاقی می‌کنند و الگوهای هندسی مانند مربع، مثلث، صلیب، و X را تشکیل می‌دهند، در حالی که برخی از آنها خطوط مجزا هستند. حکاکی‌ها روی سه پانل دولومیتی قرار گرفته‌اند که آنها را A، B و C نامگذاری کرده‌اند (Berger et al., 2023b). انتساب نشانه‌های حکاکی شده یا نقاشی شده به نئاندرتال‌ها، انسان راست‌قامت یا دیگر گروه‌های انسان‌نما به‌طور کلی

بحث‌هایی را برانگیخته است. منتقدان بر نیاز اثبات به‌روشنی آگاهانه بودن نشانه‌گذاری‌ها در مقابل فرآیندهای طبیعی تأکید کرده‌اند. شک و تردید اغلب روش‌های تعیین سن زمین‌شناسی نشانه‌های حکاکی شده یا نقاشی شده را احاطه کرده است. برخی تأکید کرده‌اند که در حالی که رخدادهای منفرد ممکن است نشان‌دهنده آگاهانه بودن باشد، تنها شواهد مکرر از چندین محوطه می‌تواند نشانه‌ای از قصد نمادین یا نمایشی احتمالی ارائه دهد (Davidson, 2020; as cited in Berger et al., 2023b).

به‌دست‌آوردن شواهد زمین‌شناسی برای نشانه‌گذاری‌ها روی سطوح سنگ طبیعی بسیار دشوار است. پانل‌های حکاکی شده در زیرساختار دینالدی با رسوبات پوشیده نشده‌اند و هیچ گونه تشکیل کلسیتی را که روی فیچرهای حکاکی شده همپوشانی داشته باشد شناسایی نشده‌اند. این امر ارزیابی معاصر بودن حکاکی‌ها با شواهد تدفین انسان نالدی تنها از چند متر دورتر را دشوار می‌کند (Berger et al., 2023b). بعید است که هیچ جمعیت دیگری از انسان‌نماها این حکاکی‌ها را ساخته باشد. هیچ شواهد فیزیکی یا فرهنگی از هیچ‌گونه جمعیت انسان‌نمای دیگری در این قسمت از ساختار غار وجود ندارد، و هیچ شواهدی مبنی بر این‌که انسان‌های اخیر یا انسان‌نماهای اولیه‌تر پیش از بررسی‌های انجام‌شده توسط کاوشگران غار در درازای چهل سال گذشته وارد هر منطقه مجاور غار شده باشند وجود ندارد. تعداد غارنوردان و باستان‌شناسان مدرنی که وارد زیرساختار دینالدی شده‌اند بسیار محدود است. هیچ مدرکی دال بر تغییر دیواره‌های غار توسط غارنوردان مدرن در زیرساختار دینالدی یا در جای دیگری در ساختار رایزینگ استار وجود ندارد. شواهد موجود بیشترین سازگاری را با گونه منقرض‌شده انسان نالدی به عنوان آفریننده این نشانه‌ها دارد. شواهد خاک‌سپاری‌ها و شیوه‌های تدفین مرتبط با انسان نالدی در نزدیکی حکاکی‌ها، این ادعا را تقویت می‌کند که این گونه،

حکاکی‌های اصلی روی پانل A شبیه به دیگر حکاکی‌های موجود در پلیستوسن متأخر به نظر می‌رسد. اشکال حکاکی‌های روی پانل‌های A، B و C شامل فرم‌های هندسی است که توسط فون پتزینگر (۲۰۱۷) شناسایی شده‌اند: ضربدری، صلیبی، خطی، بادبزی، نردبانی، زاویه باز و بیضی. با این حال، کار تحلیلی و مقایسه‌ای بیشتری باید انجام شود تا دقیقاً تأیید شود که چه اندازه شباهت و همپوشانی بین حکاکی‌های دینالیدی و حکاکی‌های دیگر محوطه‌های پلیستوسن وجود دارد. حکاکی‌های پانل A احساس صلیب‌ها و خطوط روی همدیگر را ارائه می‌دهند و از نظر ظاهری به طرز قابل توجهی شبیه به حکاکی از غار گورهام، جبل الطارق هستند (Rodríguez-Vidal et al., 2014; as cited in Berger et al., 2023b). دیرینگی این حکاکی به بیش از سی‌ونه‌هزار سال پیش از میلاد می‌رسد و به نئاندرتال‌ها نسبت داده شده است.

الگوهای رفتاری پیچیده مکرری را در این محیط عمیق غار انجام داده است (Fuentes et al., 2023; as cited in Berger et al., 2023b). حکاکی‌ها در موقعیت مشخصی قرار دارند، روی دیوار سمت چپ همان‌طور که هنگام ورود به ساختار از سمت شمال دیده می‌شود، و ستون سمت چپ داخلی که طاق ورودی به تونل را تشکیل می‌دهد که منطقه تدفین برجستگی داخل اتاقک را به منطقه تدفین بزرگ‌تر اتاقک دینالیدی مرتبط می‌کند. این تنها مکانی است که تاکنون در زیرساختار دینالیدی حکاکی‌هایی کشف شده است. شواهدی که نشان می‌دهد پانل A در قسمت‌های متعدد علامت‌گذاری شده است، احتمالاً با زمان قابل توجهی از هم جدا هستند که خود نشان‌دهنده آن است انتخاب این مکان تصادفی نبوده است، و یک فرد یا افراد به این مکان بازگشته‌اند تا الگوی مشابهی از فعالیت را در موارد متعدد انجام دهند.

شکل ۱۱: حکاکی‌ها در غار رابزینگ استار (Berger et al., 2023b).

دیگر الگوهای هندسی ساخته‌شده با خطوط برای برخی از محوطه‌های پلیستوسن متأخر در جنوب آفریقا و جاهای دیگر گزارش شده است (Von Petzinger, 2017; as cited in Berger et al., 2023b). این‌ها عبارتند از خطوط أخرایی، استخوان‌های حکاکی‌شده و تکه‌های أخرای حکاکی‌شده از غار بلومبوس^{۲۱} (d'Errico et al., 2001; Henshilwood et al., 2002; Henshilwood et al., 2018; as cited in Berger et al., 2023b)، حکاکی‌هایی از غار واندرورک^{۲۲} و خطوطی که درون فیچرهای ماسه‌ای قرار گرفته‌اند که سپس تر به بادسنگ‌ها^{۲۳} تبدیل شده‌اند (Helm, 2021; as cited in Berger et al., 2023b). همچنین چند حکاکی دیگر از محوطه‌هایی در اروپا در عمق زمانی مشابه وجود دارد (Von Petzinger, 2017; Kissel and Fuentes, 2017; as cited in Berger et al., 2023b) و همچنین خطوط هندسی روی صدف آب شیرین از ترینیل جاوه^{۲۴} که از نظر زمین‌گاه‌شمارانه به انسان راست‌قامت نسبت داده می‌شود (Joordens et al., 2015; as cited in Berger et al., 2023b). حکاکی‌های زیرساختار دینالیدی شباهت‌هایی با بسیاری از این بیانات هندسی از محوطه‌ها و مناطق جغرافیایی دارند. همچنین دست‌ساخته‌های بلومبوس شامل سطوحی هستند که به نظر می‌رسد پیش از حکاکی آماده یا صاف شده‌اند، احتمالاً مشابه فرآیندهای درگیر در صاف کردن پانل A دینالیدی.

دیگر الگوهای هندسی ساخته‌شده با خطوط برای برخی از محوطه‌های پلیستوسن متأخر در جنوب آفریقا و جاهای دیگر گزارش شده است (Von Petzinger, 2017; as cited in Berger et al., 2023b). این‌ها عبارتند از خطوط أخرایی، استخوان‌های حکاکی‌شده و تکه‌های أخرای حکاکی‌شده از غار بلومبوس^{۲۱} (d'Errico et al., 2001; Henshilwood et al., 2002; Henshilwood et al., 2018; as cited in Berger et al., 2023b)، حکاکی‌هایی از غار واندرورک^{۲۲} و خطوطی که درون فیچرهای ماسه‌ای قرار گرفته‌اند که سپس تر به بادسنگ‌ها^{۲۳} تبدیل شده‌اند (Helm, 2021; as cited in Berger et al., 2023b). همچنین چند حکاکی دیگر از محوطه‌هایی در اروپا در عمق زمانی مشابه وجود دارد (Von Petzinger, 2017; Kissel and Fuentes, 2017; as cited in Berger et al., 2023b) و همچنین خطوط هندسی روی صدف آب شیرین از ترینیل جاوه^{۲۴} که از نظر زمین‌گاه‌شمارانه به انسان راست‌قامت نسبت داده می‌شود (Joordens et al., 2015; as cited in Berger et al., 2023b). حکاکی‌های زیرساختار دینالیدی شباهت‌هایی با بسیاری از این بیانات هندسی از محوطه‌ها و مناطق جغرافیایی دارند. همچنین دست‌ساخته‌های بلومبوس شامل سطوحی هستند که به نظر می‌رسد پیش از حکاکی آماده یا صاف شده‌اند، احتمالاً مشابه فرآیندهای درگیر در صاف کردن پانل A دینالیدی.

به نظر می‌رسد، بسیاری از این نمونه‌های خطوط حکاکی‌شده از محوطه‌های پلیستوسن متأخر به طور غیرتصادفی روی یک شی یا سطح قرار گرفته‌اند (Henshilwood and Dubreuil, 2011; as cited in)

²¹. Blombos Cave

²². Wonderwerk Wonderwerk

²³. Aeolianites: سنگ رسوبی متراکمی که از کانی‌های آواری نهشته‌شده با باد تشکیل شده است.

²⁴. Trinil Java

نتیجه‌گیری

انسان نالیدی گونه‌ای از انسان‌های اولیه با ترکیبی عجیب از ویژگی‌های باستانی و مدرن تنها چند صد هزار سال پیش در آفریقای جنوبی زندگی می‌کرده است. این گونه مغزی به اندازه مغز گونه‌های انسان‌نماهای باستانی داشت که میلیون‌ها سال پیش می‌زیسته‌اند. کشف صدها سنگواره انسان نالیدی، بزرگ‌ترین کشفی بود که تا به حال در قاره آفریقا انجام شده است. نکته مهم در این بین آن است که سن کم او به این معنی است که انسان نالیدی در قاره آفریقا با تعدادی دیگر از انسان‌های بزرگ‌مغز، از جمله نیای گونه خودمان، انسان هوشمند، زندگی می‌کرده است. مغز کوچک این گونه و شکل بالانتنه آن بیشتر شبیه به استرالوپیتکوس‌های پیش از انسان و گونه‌های انسان اولیه مانند انسان ماهر است. ویژگی‌های اندامی انسان نالیدی

²⁵. Ncephalization

Berger, L.R., (2021). Immature hominin craniodental remains from a new locality in the Rising Star Cave System, South Africa. *PaleoAnthropology*.

Carbonell, E., & Mosquera, M. (2006). The emergence of a symbolic behaviour: the sepulchral pit of Sima de los Huesos, Sierra de Atapuerca, Burgos, Spain. *Comptes rendus palévol*, 5(1-2), 155-160.

Davidson, I. (2020). Marks, pictures and art: their contribution to revolutions in communication. *Journal of Archaeological Method and Theory*, 27(3), 745-770.

d'Errico, F., Henshilwood, C., & Nilssen, P. (2001). An engraved bone fragment from c. 70,000-year-old Middle Stone Age levels at Blombos Cave, South Africa: implications for the origin of symbolism and language. *Antiquity*, 75(288), 309-318.

Dirks, P.H., Berger, L.R., Roberts, E.M., Kramers, J.D., Hawks, J., Randolph-Quinney, P.S., Elliott, M., Musiba, C.M., Churchill, S.E., de Ruiter, D.J., & Schmid, P., (2015). Geological and taphonomic context for the new hominin species *Homo naledi* from the Dinaledi Chamber, South Africa. *Elife*, 4, e09561.

Dirks, P.H., Roberts, E.M., Hilbert-Wolf, H., Kramers, J.D., Hawks, J., Dosseto, A., Duval, M., Elliott, M., Evans, M., Grün, R. and Hellstrom, J., (2017). The age of *Homo naledi* and associated sediments in the Rising Star Cave, South Africa. *Elife*, 6, e24231.

Elliott, M., Makhubela, T., Brophy, J., Churchill, S., Peixotto, B., FEUERRIEGEL, E., Morris, H., Van Rooyen, D., Ramalepa, M., Tsikoane, M., & Kruger, A., (2021). Expanded explorations of the Dinaledi subsystem, Rising Star cave system, South Africa. *PaleoAnthropology*, 2021(1), 15-22.

Francis Thackeray, J. (2015). Estimating the age and affinities of *Homo naledi*. *South African Journal of Science*, 111(11-12), 1-2.

Fuentes, A., Kissel, M., Spikins, P., Molopyane, K., Hawks, J., & Berger, L. R. (2023). Burials and

نشان می‌دهد که او روی دو پا با یک راه‌رفتن مدرن و یک گام بلند کارآمد راه می‌رفته است. موقعیت شانه و شکل انگشتانش به بالارفتن و آویزان شدن از درختان کمک می‌کرده است که می‌توانسته ویژگی‌هایی باشد که از یکی از نیاکان میمون‌مانند باقی مانده است. با وجود تاریخ جوان سنگوارهٔ انسان نالیدی، اندام آنها نشان می‌دهد که از نظر دگرگشتی می‌توانند نزدیک به منشأ گونهٔ انسان باشند. دست‌ها و مچ‌های انسان نالیدی برای ساخت ابزار مناسب بود، ولی هنوز هیچگونه ابزار سنگی مرتبط با سنگواره‌های او یافته نشده است. دندان‌ها و اسکلت پایین بدن نشان می‌دهد که احتمالاً انسان نالیدی سبک زندگی و رژیم غذایی مشابه دیگر شکارچیان - گردآورنده‌های هم‌عصر در آفریقا، مانند انسان هایدلبرگ متأخر و انسان‌های هوشمند اولیه، را داشته است.

منابع

Antón, S. C. (2004). The face of Olduvai hominid 12. *Journal of Human Evolution*, 46(3), 335-345.

Berger, L.R., Hawks, J., de Ruiter, D.J., Churchill, S.E., Schmid, P., Deleze, L.K., Kivell, T.L., Garvin, H.M., Williams, S.A., DeSilva, J.M., & Skinner, M.M., (2015). *Homo naledi*, a new species of the genus *Homo* from the Dinaledi Chamber, South Africa. *Elife*, 4, e09560.

Berger, L.R., Makhubela, T., Molopyane, K., Krüger, A., Randolph-Quinney, P., Elliott, M., Peixotto, B., Fuentes, A., Tafforeau, P., Beyrand, V., & Dollman, K., (2023a). Evidence for deliberate burial of the dead by *Homo naledi*. *BioRxiv*, 2023-06.

Berger, L.R., Hawks, J., Fuentes, A., van Rooyen, D., Tsikoane, M., Ramalepa, M., Nkwe, S., & Molopyane, K. (2023b). 241,000 to 335,000 Years Old Rock Engravings Made by *Homo naledi* in the Rising Star Cave system, South Africa. *BioRxiv*, 2023-06.

Brophy, J.K., Elliott, M.C., De Ruiter, D.J., Bolter, D.R., Churchill, S.E., Walker, C.S., Hawks, J., &

- engravings in a small-brained hominin, *Homo naledi*, from the late Pleistocene: contexts and evolutionary implications. *BioRxiv*, 2023-06.
- Harcourt-Smith, W.E., Throckmorton, Z., Congdon, K.A., Zipfel, B., Deane, A.S., Drapeau, M.S., Churchill, S.E., Berger, L.R. and DeSilva, J.M., (2015). The foot of *Homo naledi*. *Nature Communications*, 6(1), 1-8.
- Hawks, J., Elliott, M., Schmid, P., Churchill, S.E., Ruiters, D.J.D., Roberts, E.M., Hilbert-Wolf, H., Garvin, H.M., Williams, S.A., Deleuzene, L.K., & Feuerriegel, E.M., (2017). New fossil remains of *Homo naledi* from the Lesedi Chamber, South Africa. *Elife*, 6, e24232.
- Helm, C. W., Cawthra, H. C., De Vynck, J. C., Helm, C. J., Rust, R., & Stear, W. (2021). Large geometric patterns from the Middle Stone Age in aeolianites on the Cape south coast, South Africa. *Rock Art Research: The Journal of the Australian Rock Art Research Association (AURA)*, 38(1), 10-22.
- Henshilwood, C. S. (2009). The origins of symbolism, spirituality and shamans: exploring Middle Stone Age material culture in South Africa. *Becoming Human: Innovation in Prehistoric Material and Spiritual Cultures*. Cambridge University Press, Cambridge, 29-49.
- Henshilwood, C. S., & Dubreuil, B. (2011). The Still Bay and Howiesons Poort, 77-59 ka: symbolic material culture and the evolution of the mind during the African Middle Stone Age. *Current anthropology*, 52(3), 361-400.
- Henshilwood, C. S., d'Errico, F., Van Niekerk, K. L., Dayet, L., Queffelec, A., & Pollarolo, L. (2018). An abstract drawing from the 73,000-year-old levels at Blombos Cave, South Africa. *Nature*, 562(7725), 115-118.
- Henshilwood, C.S., d'Errico, F., Yates, R., Jacobs, Z., Tribolo, C., Duller, G.A., Mercier, N., Sealy, J.C., Valladas, H., Watts, I. and Wintle, A.G., (2002). Emergence of modern human behavior: Middle Stone Age engravings from South Africa. *Science*, 295(5558), 1278-1280.
- Joordens, J.C., d'Errico, F., Wesselingh, F.P., Munro, S., De Vos, J., Wallinga, J., Ankjærgaard, C., Reimann, T., Wijbrans, J.R., Kuiper, K.F., & Mücher, H.J., (2015). *Homo erectus* at Trinil on Java used shells for tool production and engraving. *Nature*, 518(7538), 228-231.
- Kissel, M., & Fuentes, A. (2017). A database of archeological evidence of representational behavior. *Evolutionary Anthropology*, 26(4), 149-150.
- Kissel, M., & Fuentes, A. (2021). The ripples of modernity: How we can extend paleoanthropology with the extended evolutionary synthesis. *Evolutionary Anthropology: Issues, News, and Reviews*, 30(1), 84-98.
- Kivell, T.L., Deane, A.S., Tocheri, M.W., Orr, C.M., Schmid, P., Hawks, J., Berger, L.R. and Churchill, S.E., (2015). The hand of *Homo naledi*. *Nature communications*, 6(1), 8431.
- Kivell, T. L., Kibii, J. M., Churchill, S. E., Schmid, P., & Berger, L. R. (2011). *Australopithecus sediba* hand demonstrates mosaic evolution of locomotor and manipulative abilities. *Science*, 333(6048), 1411-1417.
- Leakey, M. G., Spoor, F., Dean, M. C., Feibel, C. S., Antón, S. C., Kiarie, C., & Leakey, L. N. (2012). New fossils from Koobi Fora in northern Kenya confirm taxonomic diversity in early *Homo*. *Nature*, 488(7410), 201-204.
- Martinón-Torres, M., d'Errico, F., Santos, E., Álvaro Gallo, A., Amano, N., Archer, W., Armitage, S.J., Arsuaga, J.L., Bermúdez de Castro, J.M., Blinkhorn, J. and Crowther, A., (2021). Earliest known human burial in Africa. *Nature*, 593(7857), 95-100.
- Maureille, B., & Knüsel, C. J. (2022). The earliest European burials. In *The Routledge Handbook of Archaeoethnology* (pp. 140-158). Routledge.
- Parker Pearson, M. (1999). *The Archaeology of Death and Burial*. Texas.

- Parkington, J. (2010). Coastal diet, encephalization, and innovative behaviors in the late Middle Stone Age of southern Africa. *Human brain evolution: The influence of freshwater and marine food resources*, 189–202.
- Pettitt, P., & Anderson, J. R. (2020). Primate thanatology and hominoid mortuary archeology. *Primates*, 61(1), 9–19.
- Potts, R., Behrensmeier, A. K., Deino, A., Ditchfield, P., & Clark, J. (2004). Small mid-Pleistocene hominin associated with East African Acheulean technology. *Science*, 305(5680), 75–78.
- Randoiph-Quinney, P. S. (2015). A new star rising: Biology and mortuary behaviour of *Homo naledi*. *South African Journal of Science*, 111(9–10), 01–04.
- Robben, A. C. (Ed.). (1991). *Death, mourning, and burial: A cross-cultural reader*. John Wiley & Sons.
- Robbins, J.L., Dirks, P.H., Roberts, E.M., Kramers, J.D., Makhubela, T.V., Hilbert-Wolf, H.L., Elliott, M., Wiersma, J.P., Placzek, C.J., Evans, M., & Berger, L.R., (2021). Providing context to the *Homo naledi* fossils: Constraints from flowstones on the age of sediment deposits in Rising Star Cave, South Africa. *Chemical Geology*, 567, 120108.
- Rodríguez-Vidal, J., d'Errico, F., Pacheco, F.G., Blasco, R., Rosell, J., Jennings, R.P., Queffelec, A., Finlayson, G., Fa, D.A., Gutierrez Lopez, J.M., & Carrión, J.S., (2014). A rock engraving made by Neanderthals in Gibraltar. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 111(37), 13301–13306.
- Simpson, S. W., Quade, J., Levin, N. E., Butler, R., Dupont-Nivet, G., Everett, M., & Semaw, S. (2008). A female *Homo erectus* pelvis from Gona, Ethiopia. *Science*, 322(5904), 1089–1092.
- Stringer, C. (2015). The many mysteries of *Homo naledi*. *Elife*, 4, e10627.
- Tattersall, I. (2022). *Understanding human evolution*. Cambridge University Press.
- Tillier, A. M. (2022). Early Primary Burials: Evidence from Southwestern Asia. In *The Routledge Handbook of Archaeoethanatology* (pp. 124–139). Routledge.
- Von Petzinger, G. (2017). *The first signs: Unlocking the mysteries of the world's oldest symbols*. Simon and Schuster.
- Welker, B. (2017). *The history of our tribe: Hominini*. Open SUNY Textbooks.
- White, R., Bosinski, G., Bourrillon, R., Clottes, J., Conkey, M.W., Rodriguez, S.C., Cortés-Sánchez, M., de la Rasilla Vives, M., Delluc, B., Delluc, G., & Feruglio, V., (2020). Still no archaeological evidence that Neanderthals created Iberian cave art.

Human-Animal Coexistence in Epipalaeolithic and Neolithic Burials in the Fertile Crescent

Mohsen Sangbargan ¹, Mohammad Hossein Rezaei ²

¹ MA in Archaeology, Department of Archaeology, University of Neyshabur, Neyshabur, Iran. Corresponding author: mobargan@yahoo.com

² Assistant Professor, Department of Archaeology, University of Shiraz, Shiraz, Iran.

ARTICLE INFO

Article history:

Received 12 September 2024

Revised 21 October 2024

Accepted 4 November 2024

Published 28 February 2025

Keywords:

Human burial

Animal

Epipaleolithic

Neolithic

Fertile Crescent

ABSTRACT

Burials are among the most significant findings in archaeological excavations. Unlike many archaeological artifacts whose placements are often incidental, the deliberate positioning of items within burials reflects the underlying intentions that can shed light on the beliefs and living conditions of past human societies. The inclusion of animals in human burials has been a prevalent funerary practice since the Epipaleolithic and Neolithic periods in the Fertile Crescent, carrying profound implications for ancient worldviews. This study aims to examine and introduce this burial practice, its inception, its relationship with animal domestication, and the hidden meanings behind its prevalence, such as connections to shamanism or ritual symbolism. This research was conducted through a comprehensive literature review. The findings indicate that the methods and traditions of animal burial, as well as the types of animals chosen to accompany humans in burials, varied across different regions and periods, influenced by diverse perspectives. These included both carnivorous and herbivorous animals. Additionally, the presence of animals capable of domestication in burials signifies a strong bond between humans and animals, likely associated with the onset of domestication processes. Beyond the discovery of complete animal remains in some graves, parts of animals were buried alongside humans as offerings to the deceased. In some instances, there are also indications of symbolic connections between humans, animals, and shamanism in both human and animal burials.

Citation: Sangbargan, M., & Rezaei, M. H. (2025). Human-Animal Coexistence in Epipalaeolithic and Neolithic Burials in the Fertile Crescent. *Payām-e Bāstānshenās*, 16(31), 19-35. (In Persian)

<https://doi.org/10.83078/peb.2024.3121043>

© 2025 The Author(s). Published by Payām-e Bāstānshenās

Introduction

The primary objective of archaeology is to reconstruct the past by analyzing material remains. Archaeologists achieve this goal by studying excavation findings, piecing them together, and interpreting them to understand various aspects of past societies. This approach aligns closely with anthropology, as both disciplines seek to understand human culture; however, while anthropologists study the beliefs and behaviors of living groups, archaeologists work with the physical remnants of past civilizations (Grindell, 1998: 56). Among archaeological finds, burial remains hold particular significance. Unlike other artifacts whose placement may be accidental, burial positioning and grave goods are deliberately arranged, reflecting specific cultural, social, and ritualistic intentions. The analysis of these remains offers valuable insights into both the material and immaterial aspects of past societies (Tarlow and Stutz, 2013: 5).

The transition from the Epipaleolithic to the Neolithic, often described as a "revolution" in archaeology, marked a profound shift in human history. Gordon Childe argued that the primary catalyst for this transformation was the transition from hunting and gathering to agriculture (Hole, 1984: 40). This shift fundamentally altered human economies, and its impact has been compared to that of the Industrial Revolution (Ashraf & Michalopoulos, 2010: 1). The term "Neolithic," initially used to describe a tool-making technology, has evolved to encompass broader technological, economic, social, and ideological changes. Today, it represents an entire way of life, incorporating plant and animal domestication, permanent settlements, and new cultural practices (Cilingiroglu, 2005: 1). While extensive research has been conducted on the origins of agriculture and environmental changes during the Neolithic, relatively fewer studies have explored the social and religious dimensions of this era (Kujit, 2002: 3). Given the transformative nature of the period and the significance of burial data in archaeology, the study of Neolithic burials is crucial for understanding various aspects of life during this time.

When examining burial traditions in the Epipaleolithic and Neolithic Near East, one distinctive funerary practice emerges: the inclusion of animal remains alongside human

burials. While standard burial customs often involved interments beneath residential structures—either as primary or secondary burials—several sites across the Levant, Anatolia, Mesopotamia, and southwestern Iran have revealed cases of human-animal burials. This phenomenon raises several questions: Could these burials reflect an intimate human-animal relationship and the early stages of domestication? Do they provide evidence of social differentiation? Were they part of ritualistic or religious traditions?

To address these questions, this study first presents archaeological evidence of human-animal burials across various sites. Subsequently, a comparative analysis of associated data is conducted to explore the underlying reasons and hidden meanings behind this unique funerary practice.

Research Methodology

Alongside conventional burial practices of the Neolithic and Epipaleolithic periods, several archaeological sites in the Near East have revealed instances of burials where animals were interred alongside humans. Given the initiation of the animal domestication process during this period, examining these burials in conjunction with other findings from these sites can provide valuable insights into the nature and reasons behind human-animal relationships.

This study aims to explore and analyze human-animal joint burials, their chronological emergence, their potential connection to domestication processes, and the hidden symbolic meanings behind this funerary practice, such as its association with shamanism or ritual symbolism. The research follows a descriptive-analytical approach, utilizing data collected from archaeological reports and publications related to Near Eastern sites. By systematically analyzing the available evidence, this study seeks to address key questions and uncertainties regarding this unique burial tradition.

Discussion

The burial of animals alongside humans is a significant archaeological phenomenon observed in prehistoric societies, particularly in the Epipaleolithic and Neolithic periods. This practice, documented in sites across the Levant, suggests profound symbolic, economic, and ritual implications. The association of specific

animal species with human burials highlights early conceptions of human-animal relationships, belief systems, and possible shamanistic or totemic practices. This paper examines the evidence from two key sites, Uyun al-Hammam in Jordan and Hilazon Cave in Israel, to explore the symbolic and ritual significance of animal burials in the transition from foraging to early agricultural societies.

Uyun al-Hammam: Early Evidence of Animal-Human Burials

One of the earliest documented instances of animal burial alongside humans originates from Uyun al-Hammam in northern Jordan, dated to the Early and Middle Epipaleolithic period (ca. 14,200–17,250 BP) (Maher *et al.*, 2012). The site contained skeletal remains of nine individuals, with most burials exhibiting primary interments, while two (Burials 2 and 4) were secondary. Though the exact contours of the burial pits are unclear, the associated grave goods and spatial arrangement delineate burial areas (Maher *et al.*, 2011).

Among the most remarkable findings at Uyun al-Hammam was the discovery of a fox skull buried alongside an individual in Grave 1. Positioned under the ribs of Burial B, the fox skull was found within a layer of red ochre, suggesting a ritualistic element to the interment. The close association of the fox remains with human burials, along with red ochre—a substance frequently linked to funerary rites—implies a symbolic relationship between humans and foxes during this period. Additionally, the partial disarticulation of fox remains between two burial pits parallels human secondary burial practices, reinforcing the notion that these animals were ascribed similar funerary treatment as humans (Maher *et al.*, 2011).

Symbolism of the Fox in Pre-Pottery Neolithic Cultures

The role of the fox in early Levantine symbolic systems is further substantiated by rock engravings and figurative art in contemporaneous Neolithic sites. Notably, depictions of foxes appear alongside vultures and snakes in Pre-Pottery Neolithic A (PPNA) contexts at Jerf el-Ahmar, Syria, and Göbekli Tepe, Turkey (Willcox, 2002; Watkins, 2012). These representations suggest that the fox played a significant role in the cosmological and ritual

framework of early Neolithic communities. The presence of fox remains in human burials at Uyun al-Hammam may therefore reflect an early form of totemic or shamanistic belief, where certain animals held spiritual or protective significance.

The Natufian Culture and the Expansion of Animal-Human Burials

The Late Epipaleolithic period witnessed significant changes in burial practices, particularly within the Natufian culture (ca. 13,000–14,500 BP) (Bocquentin & Bar-Yosef, 2004). The Natufians, considered proto-agriculturalists, exhibited early signs of sedentism and systematic plant and animal exploitation. Their funerary traditions, including communal cemeteries and secondary burials, set the stage for later Neolithic mortuary customs (Belfer-Cohen, 1998).

A critical example of human-animal interments from this period is found at Hilazon Cave, located in the Galilee region of modern-day Israel. This site contained multiple burials, with some graves displaying evidence of secondary burial rites. One of the most striking findings was the interment of an elderly female shaman, whose grave contained numerous animal remains, including tortoise shells and the skeleton of a wild boar (Grosman & Munro, 2016). The deliberate placement of these animal remains within the burial suggests a ritual function, possibly indicative of shamanistic practices.

Rituals, Economic Utility, and the Transition to Domestication

Beyond symbolic and ritual significance, evidence from various Epipaleolithic and Neolithic sites suggests that some of these animals also had economic roles. Zooarchaeological analysis of fox remains from Levantine Epipaleolithic and Neolithic sites reveals cut marks and thermal alterations, indicating butchery and cooking (Yeshurun *et al.*, 2009). This suggests a dual role for certain animals in early societies—both as symbolic figures in mortuary practices and as economic resources.

The increasing presence of domesticated animals in burials from the Pre-Pottery Neolithic period onward indicates a shift in the role of animals from purely symbolic entities to integral

parts of human societies. This transition aligns with broader economic and social transformations associated with early agricultural developments. The practice of burying animals alongside humans in the Epipaleolithic and Neolithic Levant underscores the complex interplay between ritual, symbolism, and early domestication processes. The presence of fox remains in human burials at Uyun al-Hammam and the elaborate funerary assemblages in Hilazon Cave highlight evolving human-animal relationships during this period.

These burials suggest that animals held spiritual, social, and potentially shamanistic significance in early mortuary practices. Furthermore, the gradual transition from symbolic burial practices to the inclusion of domesticated species in funerary contexts reflects broader socio-economic transformations that laid the groundwork for fully agrarian societies. Future research integrating zooarchaeological, isotopic, and genetic studies will further illuminate the multifaceted roles of animals in prehistoric human societies.

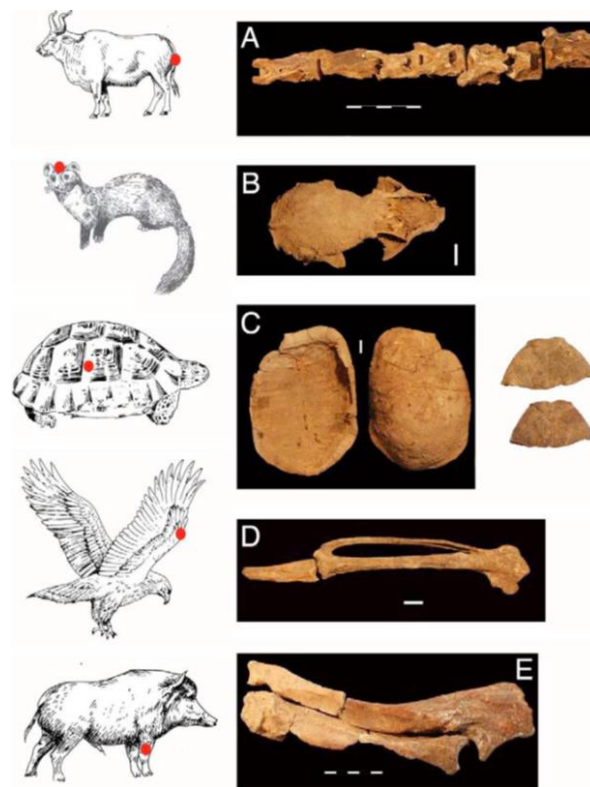

Figure 1: Animal bone remains associated with human burials, Hylazon Cave (Grosman *et al.*, 2008: 1768).

Conclusion

Examining the relationship between humans and animals during the Epipaleolithic and Neolithic periods requires consideration of multiple factors. However, burial evidence from these periods reflects a shift in human attitudes toward animals across different regions and timeframes. These changes are also evident in funerary practices, where animals sometimes held symbolic roles. Their presence in graves, alongside artifacts such as stone beads and figurines, suggests their significance in the belief systems of the time. In certain burials, remains from multiple animal species have been found

together, potentially indicating that the deceased utilized the symbolic or spiritual power of various animals within their society. This phenomenon may be associated with shamanistic practices, where the individual plays an intermediary role between humans and animals. In some cases, the human-animal relationship appears so closely intertwined that animals were granted equal status to humans, with their burials mirroring human funerary practices and being placed among human graves. Furthermore, changes in subsistence strategies and the transition from selective hunting to animal domestication are also reflected in burial

practices. The choice of specific species, as well as the correlation between the number, gender, and age of buried animals accompanying humans, provides evidence of early domestication processes and the evolving human-animal relationship.

References

- Ashraf, Q., and Michalopoulos, S. (2010). The Climatic Origins of the Neolithic Revolution: Theory and Evidence. *SSRN Electronic Journal*, 146, 1-65.
- Belfer-Cohen, A. (1988). The Natufian graveyard in Hayonim cave. *Paléorient*, 297-308.
- Bocquentin, F., & Bar-Yosef, O. (2004). Early Natufian Remains: Evidence for Physical Conflict From Mt, Carmel, Israel. *Journal of Human Evolution*, 47, 19-23.
- Cilingiroglu, C. (2005). The Concept of Neolithic Package Considering its Meaning and Applicability. *Documenta Praehistorica*, 32, 1-13.
- Grindell, B. (1998). *Unmasked equalities: an examination of mortuary practices and social complexity in the Levantine Natufian and Pre-Pottery Neolithic*. The University of Arizona.
- Grosman, L., & Munro, N. D. (2017). Hilazon Tachtit cave, a late Natufian burial site in the western lower Galilee, Israel. *Quaternary of the Levant Environments, Climate Change and Humans*, Enzel Y. and Bar-Yosef O. eds, 303-306.
- Grosman, L., Munro, N. D., & Belfer-Cohen, A. (2008). A 12000-year-old Shaman Burial from the southern Levant (Israel). *Proceedings of the National Academy of Sciences (Pans)*, 105(46), 17665-17669.
- Hole, F. (1984). A Reassessment of the Neolithic Revolution. *Paleorient*, 10 (2), 49-60.
- Kuijt, I. (2002). Reflections on ritual and the transmission of authority in the Pre-Pottery Neolithic of the Southern Levant. *Magic practices and ritual in the near Eastern Neolithic*, 8, 81-90.
- Maher, A. L. Richter, T., & Stock, J. T. (2012). The Pre-Natufian Epipaleolithic: Long-Term Behavioral Trends in the Levant. *Evolutionary Anthropology*, 21(2), 69-81.
- Maher, L. A., Stock, J. T., Finney, S., Heywood, J. J., Miracle, P. T., & Banning, E. B. (2011). A Unique Human-Fox Burial from a Pre-Natufian Cemetery in the Levant (Jordan). *PLOS ONE*, 6(1), 1-10.
- Tarlow, S., & Stutz, L.N. (2013). *The Archaeology of Death and Burial*. Oxford University Press. P. 872.
- Watkins, T. (2012). Household, community and social landscape: building and maintaining social memory in the early Neolithic of southwest Asia. As *Time Goes By/landscapes and the temporal perspective. Socio-environmental dynamics over the last*, 12, 23-44.
- Willcox, G. (2002). Charred plant remains from a 10th millennium BP kitchen at Jerf el Ahmar (Syria). *Vegetation History and Archaeobotany*, 11, 55-60.
- Yeshurun, R., Bar-Oz, G., & Weinstein-Evron, M. (2009). The role of foxes in the Natufian economy: a view from Mount Carmel, Israel. *Before farming*, 2009(1), 1-15.

همبودی انسان و حیوان در تدفین‌های دوران فراپارینه‌سنگی و نوسنگی در هلال حاصلخیزی

محسن سنگ برگان^۱، محمد حسین رضایی^۲

۱ دانش‌آموخته کارشناسی ارشد باستان‌شناسی، گروه باستان‌شناسی، دانشگاه نیشابور، نیشابور، ایران. نویسنده مسئول: mobargan@yahoo.com

۲ استادیار گروه باستان‌شناسی، دانشگاه شیراز، شیراز، ایران.

چکیده	اطلاعات مقاله:
یکی از مهم‌ترین یافته‌های حاصل از کاوش‌های باستان‌شناسی تدفین‌ها هستند؛ برخلاف بسیاری از یافته‌های باستان‌شناسی که موقعیت قرارگیری آن‌ها اغلب بدون اهداف خاصی است، در تدفین قرارگیری یافته‌ها به‌صورت تعمدی بوده و در پشت آن اهدافی نهفته است که می‌تواند منعکس‌کننده اعتقادات و شرایط زندگی انسان در آن دوران باشد. همراهی حیوانات با انسان‌ها در تدفین، یکی از شیوه‌های رایج تدفینی از دوران فراپارینه‌سنگی و نوسنگی در منطقه هلال حاصلخیزی است که، می‌تواند دارای مفاهیم زیادی از دنیای گذشته باشد. بر این اساس، پژوهش حاضر در پی بررسی و معرفی این شیوه تدفینی و بازه زمانی شروع آن، رابطه آن با اهلیسازی حیوانات و همچنین بررسی مفاهیم پنهان در پشت رواج این شیوه تدفینی (همچون ارتباط با شمنیسم و یا نمادگرایی آئینی) است. انجام این پژوهش به روش مطالعه مروری صورت گرفته است. نتایج پژوهش نشان می‌دهد که شیوه و سنت تدفین حیوان و همچنین نوع حیوان برگزیده‌شده برای همراهی انسان در تدفین، در مناطق مختلف و ادوار مختلف زندگی انسان بر اساس نگرش‌های مختلف، متفاوت بوده است که شامل حیوانات گوشت‌خوار و هم‌گیاه‌خوار می‌شده است. همچنین، وجود حیواناتی با قابلیت اهلی‌شدن در تدفین‌ها، نشان‌دهنده ارتباط قوی بین انسان و حیوانات بوده و احتمالاً با شروع روند اهلیسازی مرتبط است. علاوه بر کشف بقایای کامل حیوانی در برخی از قبور، بخش‌هایی از حیوان همراه انسان دفن شده است که به‌نوعی پیشگامی به متوفی است. همچنین در برخی از موارد، نشانه‌هایی دال بر حتی ارتباط نمادین بین انسان و حیوان و شمنیسم نیز در تدفین‌های انسانی و حیوانی وجود دارد.	تاریخ‌ها: دریافت: ۱۴۰۳/۰۶/۲۲ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۸/۱۴ تدفین انسان حیوان فراپارینه‌سنگی نوسنگی هلال حاصلخیزی

* استناد: سنگ‌برگان، محسن، رضایی، محمدحسین (۱۴۰۳). همبودی انسان و حیوان در تدفین‌های دوران فراپارینه‌سنگی و نوسنگی در هلال

حاصلخیزی. پیام باستان‌شناسی، ۱۶(۳۱)، ۱۹-۳۵. DOI: 10.83078/peb.2024.3121043

مقدمه

عمده‌ترین هدفی که در باستان‌شناسی دنبال می‌شود بازسازی گذشته است. باستان‌شناسان برای رسیدن به این هدف عمدتاً از یافته‌های حاصل از کاوش استفاده می‌کنند و با در کنار هم قرار دادن این یافته‌ها و تجزیه و تحلیل آن‌ها، سعی در بررسی فرضیه‌های مختلف در خصوص ابعاد مختلف زندگی جوامع گذشته می‌کنند. در این خصوص باستان‌شناسی مشابه انسان‌شناسی است. در حالیکه انسان‌شناس باورها و رفتارهای یک گروه زنده را مطالعه می‌کند، باستان‌شناس با بقایای فیزیکی به جای مانده از یک فرهنگ سروکار دارد (Grindell, 1998: 56).

برخلاف سایر یافته‌های باستان‌شناسی که موقعیت قرارگیری و کیفیت آن‌ها اغلب به صورت اتفاقی است، اهمیت داده‌های به دست آمده از تدفین در مقایسه با سایر یافته‌های باستان‌شناسی در این است که موقعیت قرارگیری و کیفیت اشیاء، دارای اهداف مشخصی بوده و بازماندگان متوفی برای اهداف خاصی شیوه و کیفیت تدفین را برمی‌گزیده‌اند که با توجه به ماهیت یافته‌های به دست آمده از تدفین، می‌تواند اطلاعات فراوانی از جنبه‌های مختلف زندگی مادی و غیرمادی جوامع گذشته را روشن سازد (Tarlow and Stutz, 2013: 5).

با توجه به اهمیت دوران فراپارینه‌سنگی و نوسنگی و تغییرات صورت گرفته در این دوران که در باستان‌شناسی به عنوان انقلاب شناخته می‌شود و به اعتقاد گوردن چایلد، حرکت از گردآوری و شکارگری به سمت کشاورزی، اصلی‌ترین عامل این انقلاب است (Hole, 1984: 40) و تأثیر این حرکت سبب یک تغییر بنیادین در اقتصاد انسان گردید که تنها قیاس ممکن با آن دوران انقلاب صنعتی است (Ashraf & Michalopoulos, 2010: 1). کلمه نوسنگی که اولین بار به عنوان یک فناوری ابزارسازی به کار برده می‌شده، امروزه چیزی بیشتر از توسعه فناوری و نمایشی از اهلی‌سازی گیاهان و حیوانات یا یکجانشینی است و به تدریج به عنوان سیمایی از تکنولوژی، اقتصاد،

جامعه، ایدئولوژی پذیرفته شده و در کل به عنوان روش نوسنگی در زندگی نوسنگی شناخته شده است (Cilingiroglu, 2005: 1). باستان‌شناسان با تمرکز بر دوره نوسنگی پژوهش‌های مختلفی را در خصوص مبدأ آغاز اهلی‌سازی حیوانات و گیاهان و تغییرات محیطی در دوره نوسنگی صورت داده‌اند، اما پژوهش‌های نسبتاً کمی در خصوص زمینه‌های اجتماعی، مذهبی این دوره صورت گرفته است (Kujit, 2002: 3) که با توجه به اهمیت این دوره و کاربرد داده‌های تدفینی در باستان‌شناسی، بررسی تدفین‌های این دوره دارای اهمیت ویژه‌ای است و می‌تواند تأثیر زیادی در بررسی جنبه‌های مختلف زندگی جوامع در این دوران داشته باشد.

هنگامی که شیوه‌ها و سنت‌های تدفینی در دوران نوسنگی و فراپارینه‌سنگی در خاور نزدیک را مورد بررسی قرار می‌دهیم در کنار سنت‌های رایج تدفینی، شامل تدفین زیر محل‌های مسکونی (تدفین اولیه^۱ یا تدفین ثانویه^۲)، شیوه متمایزی از تدفین به صورت تدفین انسان همراه با بقایای حیوانی قابل مشاهده است که به تعداد معدودی در محوطه‌های مختلف دوران فراپارینه‌سنگی و نوسنگی منطقه لوانت، آسیای صغیر و بین‌النهرین و جنوب غرب ایران گزارش شده است که، در این پژوهش سعی شده این شیوه تدفینی مورد بررسی قرار گیرد. بدین منظور، پژوهش حاضر در پی پاسخ به پرسش‌هایی در خصوص این شیوه تدفین است که از جمله اینکه، آیا رواج این شیوه تدفینی می‌تواند به دلیل ارتباط نزدیک انسان و حیوان و شروع شدن روند اهلی‌سازی باشد؟ آیا می‌توان نشانه‌های از شروع اهلی‌سازی حیوانات را در این گونه از تدفین‌ها یافت؟ و یا اینکه وجود این تدفین‌ها می‌تواند نشانه‌هایی دال بر شکل‌گیری تمایزات اجتماعی باشد؟ آیا این تدفین‌ها دارای کارکردهای آئینی و مذهبی هستند؟ بدین منظور، ابتدا شواهدی دال بر وجود این شیوه تدفینی در

1. Primary Burial

2. Secondary Burial

محوطه‌های مختلف ارائه می‌شود، و سپس با بررسی سایر داده‌ها به بررسی چرایی و مفاهیم پنهان این شیوه تدفینی پرداخته می‌شود.

روش پژوهش

در کنار روش‌های مرسوم تدفین در دوران نوسنگی و فراپارینه‌سنگی، برخی تدفین‌ها در محوطه‌های محدوده خاور نزدیک کشف شده‌اند که، در این قبور حیوانات به همراه انسان دفن شده‌اند. با توجه به شروع فرایند اهلی‌سازی حیوانات در این دوران، بررسی این تدفین‌ها همراه با سایر یافته‌های این محوطه‌ها، می‌تواند در مشخص نمودن چگونگی و چرایی ارتباط انسان و حیوان مؤثر باشد. پژوهش حاضر در پی بررسی و معرفی شیوه تدفین اشتراکی انسان و حیوان و بازه زمانی شروع آن، و ارتباط آن با اهلی‌سازی حیوانات و بررسی مفاهیم پنهان در پشت رواج این شیوه تدفینی (همچون ارتباط با شمنیسم و یا نمادگرایی آئینی) است. روش انجام این پژوهش به صورت توصیفی - تحلیلی است و اطلاعات لازم از گزارش‌های باستان‌شناختی و انتشارات مربوط به محوطه‌های خاور نزدیک گردآوری شده، و با تجزیه و تحلیل اطلاعات و شواهد موجود، به پرسش‌ها و ابهامات در خصوص این شیوه تدفینی پرداخته شده است.

پیشینه تحقیق

اولین داده‌های بدست آمده در خصوص ویژگی‌های تدفین و داده‌های تدفینی در قرن ۱۷ میلادی توسط عتیقه جویان صورت گرفته است که یکی از نمونه‌های آن، پیدا شدن یک خمره حاوی سکه‌های رومی و یونانی در گورستان باستانی در انگلستان است، که توسط جیمز بووی^۳ در سال ۱۶۷۰ یافت شده است. در قرن ۱۸ میلادی با توجه به شکل‌گیری مفاهیمی مانند دوران تاریخی و پیش‌ازتاریخ در علوم، علاوه بر توجه به داده‌های تدفینی، زمان انجام تدفین

برای عتیقه‌جویان اهمیت پیدا کرد و افرادی مانند ریچارد گوگ^۴ شروع به مطالعه و بررسی بر روی زمان خاک‌سپاری مردگان نمودند (Stout, 2010: 17). در ابتدای قرن ۱۹ میلادی برای تعیین قدمت تدفین‌ها، مشخصه‌هایی توسط عتیقه جویان عنوان شده بود. به طور مثال در بررسی که توسط هور^۵ و ویلیام^۶ بر روی ۴۰۰ گورته انجام گردید، تفاوت در شیوه تدفین به صورت خاک‌سپاری یا جسد سوزی، و داده‌های همراه تدفین، با زمان دفن متوفی مرتبط اعلام شد؛ و به اعتقاد آن‌ها تدفین با پاهای جمع شده قدیمی‌تر، و تدفین به شیوه جسد سوزی و شیوه تدفینی با پاهای باز، جدیدتر از انواع دیگر خاک‌سپاری است. آن‌ها همچنین از ماهیت داده‌های همراه متوفی جهت تعیین قدمت تدفین استفاده کردند، و تدفین‌های فاقد داده‌های بارزش مانند زیورآلات و جواهرات را قدیمی‌تر از انواع دیگر تدفین‌ها معرفی نمودند (Stout, 2010: 18). از دیگر توجهات به تدفین‌ها در قرن ۱۹ میلادی، استفاده از تدفین‌ها در بررسی‌های نژادشناسی است (Stout, 2010: 20).

درواقع باید آغاز مطالعات هدفمند در زمینه بررسی و آنالیز تدفین‌ها را، مطالعات و فعالیت‌های بینفورد بدانیم که، شروع آن با نگارش مقاله‌ای تحت عنوان مطالعه شیوه‌ها و برنامه‌های تدفین و پتانسیل‌های آن در سال ۱۹۷۱ بود (Binford, 1971: 6-25). به اعتقاد بینفورد راه و روش اجتماعی که در مرگ منعکس خواهد شد، راه و روش اجتماعی است که در زندگی بر اساس آن رفتار می‌شده است (Grindell, 1998: 57). ارزیابی‌های رفتارهای تدفینی ارائه شده توسط لوباک^۷ در سال ۱۹۰۰ میلادی و آنالیز وی از تقریباً ۳۰۰ تدفین با روش‌های مختلف، شامل جهت قرارگیری متوفی، شیوه تدفین، داده‌های تدفینی و انواع قبور، همچنان امروزه در

4. Richard Gohg

5. Hoar

6. Willim

7. Lubbock

3. James Boevey

بر اساس آزمایش‌های رادیو کربن محدوده زمانی ۱۴۲۰۰ - ۱۷۲۵۰ سال پیش را در برمی‌گیرد و در آن بقایای اسکلت نه نفر به‌دست‌آمده است (Diaz et al., 2012: 3) بیشتر تدفین‌های یافت شده به‌صورت ابتدایی هستند و دو مورد تدفین‌های شماره دو و چهار به‌صورت ثانویه است. چاله تدفین‌ها مشخص نیست، ولی محدوده تدفین‌ها به‌وسیله داده‌های همراه تدفین مشخص شده است (Maher et al., 2011: 1-9). تدفین حیوانی یافت شده از این محوطه در محدوده دو قبر شماره هشت و یک است. قبر شماره یک شامل دو گروه بقایای انسانی به همراه استخوان‌های پراکنده است که به‌صورت تدفین A و B نام‌گذاری شده است (Maher et al., 2011: 3). به همراه این تدفین انسانی در گور شماره یک، مجموعه یک روباه یافت شده که در سمت راست و زیر دنده‌های تدفین قرار گرفته است. مقدار قابل‌توجهی اخرا، زیر و داخل مجموعه روباه قابل‌مشاهده است که نشان می‌دهد، تدفین B و اسکلت روباه روی لایه‌ای از اخرا قرمز قرار گرفته که نشانه‌ای دال بر یک سنت تدفینی است. قبر شماره هشت که در فاصله حدود ۱۰ سانتی‌متری از قبر شماره یک قرار گرفته است، حاوی بقایای استخوان انسان است که شامل یک مجموعه پراکنده و فک یک فرد بالغ به همراه دندان‌ها است. مهره‌ها به انتهای مجموعه متصل بودند، اما آن‌ها ۱۸۰ درجه چرخیده بودند. فقدان استخوان‌های دیگر مرتبط، نشان می‌دهد که مجموعه و مهره گردن از بدن فرد دیگری جدا شده و به این مکان منتقل شده است (Maher et al., 2011: 4). تدفین مشترک انسانی و حیوانی یافت شده، شامل بخش‌هایی از اسکلت یک روباه است که بالاته آن در یک گور و پایین‌تنه آن در گور دیگری قرار دارد. مشابه این رفتار با اسکلت در تدفین‌های انسانی نیز یافت شده که، می‌تواند نشان‌دهنده تشابه تدفین این حیوان با تدفین انسان‌ها باشد (Ibid: 3). این همسانی می‌تواند روایتگر جایگاه مشابه و هم‌تراز این حیوان با انسان در آستانه نوسنگی شدن باشد که، روباه نقش مهمی را در

بررسی‌های تدفین‌ها مورد استفاده قرار می‌گیرند. وی عنوان کرد که هدایای تدفینی و میزان وقت صرف شده برای آماده‌سازی تدفین متوفی، جایگاه فردی که در میان قبر آرمیده است، را نشان می‌دهد. این نظریه ساده تا به امروز به‌عنوان یک نظریه معتبر مطرح است (Collins, 2009: 47-48). ما می‌توانیم پژوهش‌های صورت گرفته توسط بینفورد و ساکس در خصوص بررسی ابعاد اجتماعی تدفین‌ها، را به‌نوعی تداوم پژوهش لوباک در بررسی تدفین‌ها به شمار بیاوریم (Saxe, 1970; Binford and Binford, 1968).

یکی از مطالعات صورت گرفته در خصوص شیوه‌های تدفین دوران فراپارینه‌سنگی و نوسنگی، رساله دکتری گریندل (Grindell, 1998) است که، به بررسی و مقایسه تدفین‌های دوران فراپارینه‌سنگی و نوسنگی در منطقه لوانت و ارتباط آن با پیچیدگی اجتماعی می‌پردازد. از دیگر مطالعات صورت گرفته در خصوص بررسی تدفین‌های دوران نوسنگی، پژوهش کوچیت (Kuijt, 2002) است که به بررسی سنت تدفینی دفن مجموعه و ارتباط آن با اتحاد جوامع در دوران نوسنگی منطقه لوانت پرداخته است. ازجمله پژوهشی که اخیراً صورت گرفته می‌توان به کتاب شیوه تدفین در ایران و منطقه لوانت از ابتدا تا پایان دوره نوسنگی اشاره نمود (رضایی و سنگ‌برگان، ۱۳۹۸). هرچند مطالعات مختلفی در خصوص شیوه تدفین در یک محوطه خاص صورت گرفته، اما کمتر به موضوع بررسی سنت تدفینی خاص در یک دوره پرداخته شده است.

بحث و تحلیل

یکی از قدیمی‌ترین شواهد مربوط به تدفین حیوانات به همراه انسان از محوطه ایون الحمام^۸ در شمال اردن یافت شده است. این محوطه مربوط به دوران فراپارینه‌سنگی آغازین و میانی است (Maher et al., 2012: 69)، که

^۸. Uyun al-Hammam

اکثر پژوهشگران و باستان‌شناسان است، تدفین‌های این دوره است که اولین نشانه‌های ظهور و پیدایش قبرستان‌ها در این دوره بوده است (Belfer-Cohen, 1988) که شامل بیش از ۴۵۰ تدفین در مناطق مختلف حوزه قلمرو ناتوفیان است (Mateiciucova, 2013)، در این دوره شاهد افزایش چشمگیری از تدفین‌های بازایی شده نسبت به ادوار قبل هستیم که، در برخی از این قبور شواهدی از تدفین‌های حیوانی به چشم می‌خورد. یکی از تدفین‌های مشترک انسانی و حیوانی مربوط دوره ناتوفیان از غار هیلازون^{۱۱} یافت شده است. این غار در وادی هیلازون در جنوب جلیله و در شمال فلسطین واقع شده و حدود ۱۴ کیلومتر از دریای مدیترانه فاصله دارد (Grosman and Munro, 2016: 303). سه چاله تدفین کوچک در محدوده‌ای در حدود پنج متر و با عمق ۸۰ سانتیمتر واقع شده‌اند که در آن بقایای حدود ۲۵ نفر به‌دست آمده است. بعضی از اجساد به گوشه‌ای کشیده شده‌اند و مجدداً اجساد جدیدی در کنار آن‌ها دفن شده‌اند. در برخی از تدفین‌ها، مجموعه و استخوان‌های بلند مشاهده نمی‌شود. در این تدفین به نظر می‌رسد که بعد از دفن متوفی، گور بازگشایی شده و این استخوان‌ها برای انجام تدفین ثانویه برداشته شده‌اند؛ سنت تدفینی که در دوره ناتوفی و نوسنگی در منطقه لوانت رواج داشته است (Grosman et al., 2008: 1765). قبر حاوی تدفین حیوانی در سازه A به‌صورت بیضی‌شکل است که، یک سنگ مثلثی شکل به ابعاد ۴۰ × ۷۵ سانتیمتر روی قبر قرار گرفته است. دیوارهای قبر شواهد آشکاری از رفتار خاص برای متوفی را نشان می‌دهد. آنالیز مواد معدنی وجود اندود گلی بر روی دیوار قبر (که از سنگ و ملاط گل ساخته شده) را نشان می‌دهد. در زمان دفن ۱۰ سنگ بزرگ مستقیماً بر روی سر، کتف و بازوی متوفی قرار داده شده که وزن زیاد سنگ‌ها باعث از بین رفتن برخی استخوان‌ها و پراکنده شدن آن‌ها شده است (Ibid: 1765).

نمادهای جنوب غربی آسیا داشته است. نگاره روباه به همراه مار و کرکس به‌صورت نقش‌کننده بر روی قطعات کوچک سنگی در جرف الاحمر^۹ سوریه، مربوط به دوران نوسنگی پیش‌ازسفال A یافت شده است (Willcox, 2002: 55; Watkins, 2012: 3). همچنین در محوطه گوبکلی تپه^{۱۰} ترکیه، مربوط به دوره نوسنگی قبل از سفال A، نگاره روباه در اشکال متفاوت بر روی ستون‌های T شکل به همراه سایر نمادهای حیوانی مانند گراز و کرکس مشاهده می‌شود. تدفین این حیوان همراه با انسان، می‌تواند نشان‌دهنده ارتباط نزدیک و نمادین انسان‌ها با این حیوان در دوران فراپارینه‌سنگی و نوسنگی باشد (Schmidt, 2010: 244-245). این حیوان علاوه بر نقشی نمادین، تا حدودی نقش اقتصادی نیز در جوامع فراپارینه‌سنگی و نوسنگی داشته است. بررسی استخوانی حیوانی یافت شده از محوطه‌های مختلف مربوط به دوران فراپارینه‌سنگی و نوسنگی منطقه لوانت، وجود شواهدی دال بر قصابی و پخته شدن استخوان این حیوان را نشان می‌دهد (Yeshurun et al. 2009: 8).

دوره فراپارینه‌سنگی پایانی با توجه به تدفین‌های یافت شده از آن کاملاً با دوران فراپارینه‌سنگی آغازین و میانی متمایز است. این دوره در منطقه لوانت با عنوان فرهنگ ناتوفی شناخته می‌شود و شروع آن ۱۳۰۰۰ تا ۱۴۵۰۰ سال پیش است (Bocquentin and Bar-Yosef, 2004: 19). از ویژگی‌های این فرهنگ نشانه‌هایی از یکجانشینی (استقرار موقت) و همچنین بهره‌برداری از گیاهان و حیوانات است. پژوهشگران این دوره را مقدمه‌ای برای ورود به دوره نوسنگی می‌دانند. حتی در برخی مواقع، بر اساس ابزارهایی که استفاده می‌کرده‌اند، مانند داس، هاون و دسته‌هاون به‌عنوان اولین کشاورزان شناخته می‌شوند (Byrd, 1989: 161). یکی از اصلی‌ترین شاخصه‌های فرهنگ ناتوفیان در جنوب لوانت که قابل توجه

۹. Jerf el Ahmar

۱۰. Göbekli Tepe

۱۱. Hilazon

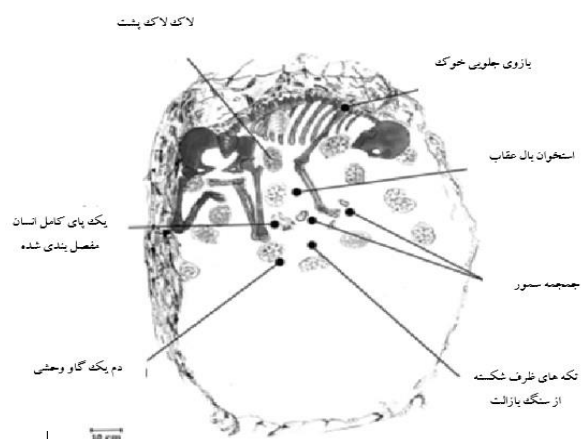
بررسی جنسیت و سن جسد نشان می‌دهد که جسد متعلق به یک زن ۴۵ ساله است که همراه با داده‌های غیرعادی شامل، یک قطعه ظرف سنگی، پای یک انسان، یک استخوان نوک‌تیز و عجیب‌تر از همه، دفن بیش از ۵۰ لاک‌پشت که ۱۵ عدد از آن‌ها هنگام کاوش به‌صورت کامل به‌دست آمده‌اند، دفن شده است (شکل ۱ و ۲). بررسی لاک‌ها نشان می‌دهد که به‌وسیله چکش سنگی هنگامی که تازه و فرسوده نشده بودند، شکسته شده‌اند. نوع شکستگی نشان می‌دهد که پوسته زیرین لاک‌پشت جدا شده و لاک آن باقیمانده است و این امکان وجود دارد که لاک‌پشت‌ها برای مصرف خوراکی هنگام دفن جسد مورد استفاده قرار گرفته‌اند (Munro & Grosman, 2010: 1536). قبر همچنین حاوی بخش‌هایی از استخوان‌های حیوانات مختلفی است که شامل دو جمجمه سمور، قسمت‌هایی از یک بال عقاب، چندین مهره یک گاو وحشی و بخش‌هایی از لگن یک گربه وحشی است، که بین دو لاک‌پشت قرار داده شده است. همچنین یک استخوان ساعد گراز وحشی با استخوان بازوی شخص متوفی در یک راستا قرار داده شده است و برخلاف سایر استخوان‌های حیوانات سم‌دار یافت شده از این تدفین، این استخوان کامل است (Grosman et al., 2008: 1767-1768).

در کنار دفن این تعداد قابل‌توجه لاک‌پشت در گور هیلزون، یافت شدن بخش‌هایی از حیوانات مختلف به همراه ساختار متفاوت این گور با سایر قبور کشف شده در این محل، می‌تواند نشان‌دهنده جایگاه متمایز فرد دفن شده باشد که برای جمع‌آوری این حجم از استخوان از حیوانات مختلف انرژی زیاد صرف شده و ممکن است این فرد نقشی مانند نقش یک شمن را در میان افراد داشته است (Ibid: 1765). مطالعات صورت گرفته در خصوص شمنیسم نشان می‌دهد که شمن‌ها با جوامع شکارگر و گردآورنده مرتبط بوده‌اند. شمن‌ها در مواقع عدم موفقیت در شکار یا وقتی که بحرانی روی می‌داده و یا در شرایط

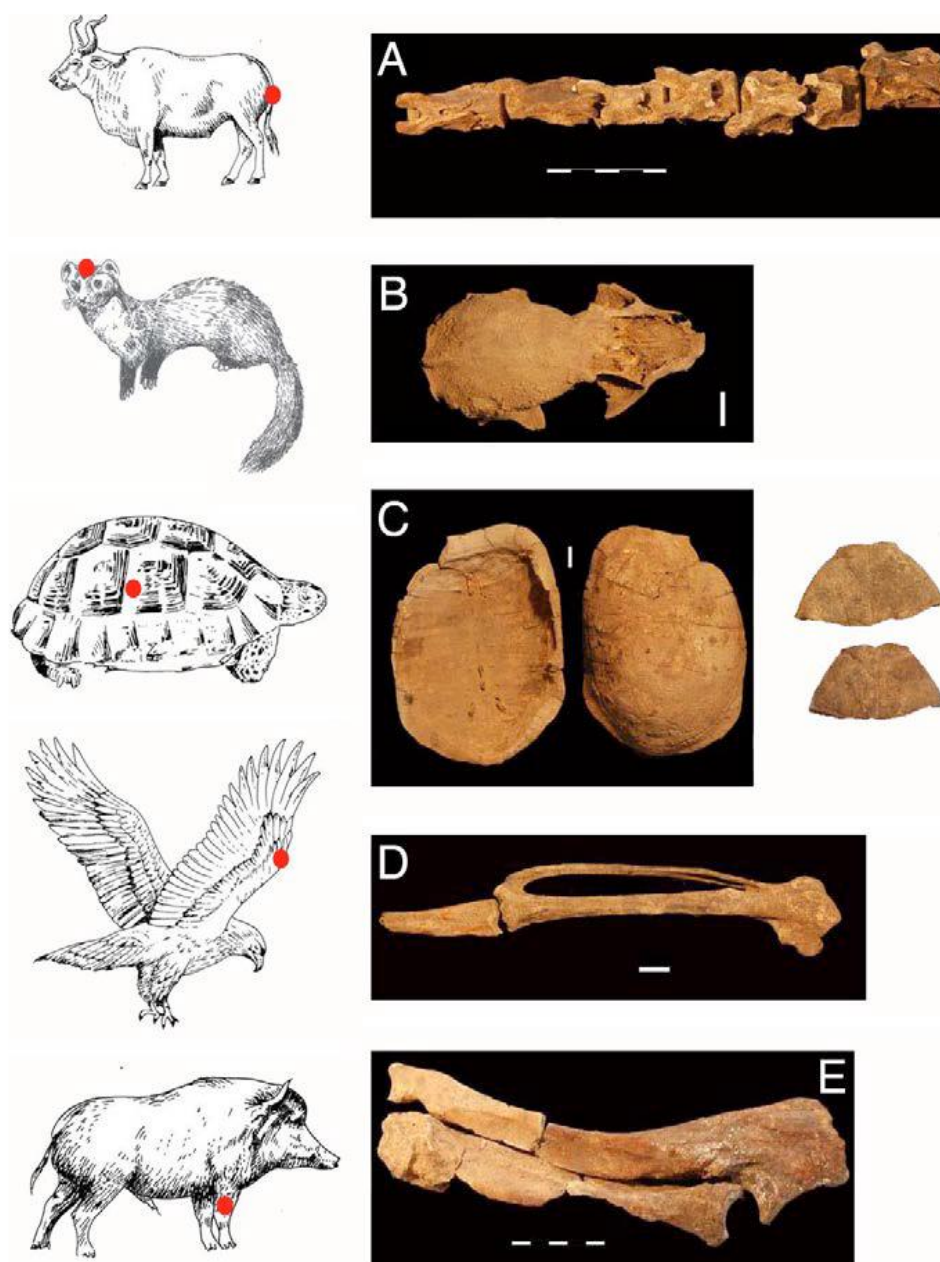
یکی دیگر از محوطه‌های جالب‌توجه که، در خصوص تدفین‌های دوره فراپارینه‌سنگی پایانی اطلاعاتی فراوانی را در اختیار ما قرار می‌دهد، محوطه عینان^{۱۲} یا عین ملاحه^{۱۳} در لوانت است. این محوطه برای چندین هزار سال، از فاز ناتوفیان آغازین تا پایانی مورد سکونت قرار گرفته و اهمیت این محوطه به دلیل وجود تدفین‌ها و معماری مربوط به این دوران است (Valla et al., 2017: 295). تقریباً بقایای حدود ۱۲۰ اسکلت از این محوطه به‌دست آمده که، شامل فاز آغازین و پایانی استقرار است که برخی از آن‌ها با فضاهای مسکونی مرتبط هستند (Bocquentin et al., 2013: 187).

¹². Eynan

¹³. Ain Mallaha

شکل ۱: موقعیت قرارگیری متوفی هنگام تدفین در غار هیلزون (Grosman et al. 2008: 1767).

شکل ۲: بقایا استخوان حیوانات همراه تدفین انسانی، غار هیلزون (Grosman et al. 2008: 1768).

در محوطه است که در سازه شماره ۱۳۱ یافت شده است. متوفی، یک زن بزرگسال است که به صورت خمیده (Valla et al. 2017: 298)، و به سمت راست قرار گرفته و مچ سمت چپ زیر پیشانی و دست راست وی روی قفسه سینه توله‌سگ قرار گرفته است و از قرار معلوم به صورت کامل همراه با انسان دفن شده است. بر اساس وضعیت دندان‌ها سن آن حدود ۳ تا ۵ ماهه است (شکل ۳). که این حالت تدفین و نزدیکی متوفی به سگ، می‌تواند نشان‌دهنده ارتباط نزدیک دو جسد در زمان حیات باشد که در تدفین این ارتباط بازتاب پیدا نموده است (Davis & Valla, 1978: 608-609). مطالعات صورت گرفته بر روی این حیوان نشان می‌دهد که این حیوان بیشتر به سگ شباهت دارد تا گرگ، که احتمالاً در نتیجه اهلی‌سازی گرگ‌ها، تغییراتی در این حیوان روی داده است (Ibid: 610).

شکل ۳: موقعیت تدفین متوفی نسبت به سگ در محوطه عین ملاحه (Davis & Valla, 1978).

یکی دیگر از محوطه‌های دوره ناتوفیان که در آن نشانه‌هایی از تدفین حیوانات به دست آمده است، غار هیونیم^{۱۴} است. این غار در شرق دریای جلیله و در ارتفاع حدود ۲۵۰ متر بالاتر از سطح دریای مدیترانه و بافاصله حدود ۱۳ کیلومتری از آن واقع شده است (Goldberg & Bae-Yosef, 2002: 107-125). از ویژگی‌های این غار کشف دست‌ابزارهای سنگی و استخوان‌های تزئین شده شامل هاون‌های سنگی، استخوان‌های تزئین شده کفکیری شکل است (Bar-Yosef & Belfer-Cohen, 1999: 402). در این غار تعداد ۵۶ تدفین یافت شده که به لحاظ موقعیت و جایگاه تدفین‌ها، تعداد ۴۷ تدفین در

۹۳ تدفین از ۵۵ قبر یافت شده، که به لحاظ سنی شامل تدفین بزرگسالان و خردسالان است و به لحاظ جنسیتی مردان و زنان را شامل می‌شود (Byrd & Monahan, 1995: 157). تدفین‌ها هم در داخل فضاها و مسکونی و هم در خارج از فضاها و مسکونی یافت شده‌اند (Grindell, 1998: 144). تدفین‌ها بیشتر به صورت انفرادی و اولیه هستند، هرچند برخی از تدفین‌ها به صورت ثانویه و ترکیبی هستند و سنت جداسازی جمجمه نیز در میان تدفین‌ها مشاهده شده است (Grindell, 1998: 129). جهت خاصی برای تدفین‌ها در نظر گرفته نشده است و تدفین‌ها در جهات مختلف دفن شده‌اند (Ibid: 168). یکی از قابل‌توجه‌ترین تدفین‌های یافت شده از این محوطه، تدفین مربوط به یک حیوان از گونه سگ‌سانان همراه با انسان است. این تدفین که بانام تدفین شماره ۱۰۴ نام‌گذاری شده، مربوط به اوایل استقرار

^{۱۴}. Hayonim

فراپارینه‌سنگی بوده است و یا اینکه این افراد جایگاه اجتماعی بالاتری داشته‌اند.

در دوره نوسنگی نیز در منطقه لوانت شواهد قابل توجهی از تدفین مشترک حیوان و انسان به دست آمده است که، شاخص‌ترین آن‌ها از محوطه‌های عین الغزال و کفر هاهورش^{۱۵} یافت شده است. محوطه عین غزال مربوط به اواسط دوره نوسنگی پیش‌ازسفال B تا دوره نوسنگی پیش‌ازسفال C و دوران یرموکیان^{۱۶} است (Rollefson, 1988: 165-188). این محوطه یکی از بزرگ‌ترین محوطه‌های دوران نوسنگی پیش‌ازسفال B با وسعتی در حدود ۱۳ هکتار است (Rollefson et al., 1992: 444). تقریباً در تمام مراحل استقرار در این محوطه تدفین به دست آمده است. بطوری که در دوران نوسنگی پیش‌ازسفال B، ۸۱ نفر و در اواخر دوره نوسنگی پیش‌ازسفال B، چهار نفر و در دوران نوسنگی پیش‌ازسفال C، ۲۷ تدفین یافت شده است (Ibid: 462). تدفین حیوانات در این محوطه، مربوط به دوران نوسنگی پیش‌ازسفال C است که شامل مجموعه دو خوک در دو قبر چاله ای به همراه تدفین انسانی است و در یک چاله دیگر فقط بخش‌های دیگری از استخوان خوک یافت شده است (Rollefson & Köhler-Rollefson, 1993: 38).

در کفر هاهورش تدفین‌های مشترک انسانی و حیوانی به گونه‌ای دیگری انجام گرفته است. این محوطه، مربوط به دوران نوسنگی پیش‌ازسفال B است و در این دوره به عنوان یک مرکز مذهبی برای سکونت‌گاه‌های اطراف شناخته می‌شده است (Goring-Morris et al., 1997: 1). این محوطه یکی از غنی‌ترین محوطه‌ها به لحاظ ارائه شواهدی از یافته‌های تدفینی است. بطوری که در این محوطه، تدفین‌های ابتدایی، ثانویه، جداسازی مجموعه و تدفین حیوانات یافت شده است (Meieret et al., 2016: 3). تدفین‌های مشترک انسان و حیوان در این

غار و تعداد ۸ تدفین نیز در خارج از محل مسکونی و یک تدفین نیز در داخل محوطه مسکونی یافت شده است (Grindell, 1998: 144) شیوه‌های تدفین، شامل تدفین ابتدایی، ثانویه و همچنین جدا کردن مجموعه از بدن نیز مشاهده می‌شود که متعلق به دوران ناتوفیان پایانی است (Belfer-Cohen, 1988: 297). تدفین حیوانی یافت شده از این محوطه، شامل یک قبر است که در آن سه نفر انسان همراه با دو سگ دفن شده‌اند. این تدفین در یک چاله بیضی‌شکل انجام گرفته و سگ شماره یک، به سمت راست و به صورت درازکش دفن شده و پاهای عقبی آن نزدیک مجموعه شخص شماره ۱۰ قرار گرفته است. یک قطعه سنگ روی قفسه سینه سگ شماره یک، همچنین قطعه سنگی روی مجموعه سگ شماره دو قرار گرفته و همراه آن‌ها دوتا لاک، لاک‌پشت یافت شده است، بر روی تدفین‌های انسانی، مشابه سگ‌ها تعدادی سنگ قرار داشت که مشخص است به صورت تعمودی قرار داده شده‌اند. بعد از دفن این اجساد (حداقل تدفین انسانی شماره هشت و سگ‌ها)، روی اجساد را با خاک پوشانده‌اند (Tchernov & Valla, 1997: 67-70). موقعیت دفن این حیوانات در میان تدفین‌های انسانی و رفتار مشابه تدفینی با آن‌ها، مانند قرار گرفتن قطعات سنگ بر روی اجساد که در تدفین سگ‌ها و انسان مشترک است، نشان‌دهنده جایگاه متمایز سگ در میان این اقوام است که رفتار مشابهی برای تدفین این اجساد صورت گرفته است (Tchernov & Valla, 1997: 66). به اینکه از تعداد ۵۶ تدفین کشف شده از غار هیونیم : (Grindell, 1998: 144) و تعداد ۹۳ تدفین کشف شده از محوطه عین ملاحه (Byrd & Monahan, 1995: 157) فقط در دو قبر، اسکلت انسان به همراه سگ یافت شده است. این امر نشان می‌دهد که تدفین مشترک انسان و سگ، در دوران فراپارینه‌سنگی به صورت فراگیر و عمومی صورت نمی‌گرفته، و احتمالاً این شیوه تدفین مختص افراد مرتبط با نگهداری و پرورش این حیوان در دوران

¹⁵. Kfar Hahoresht

¹⁶. Yarmoukian

مرد بزرگسال دفن شده، اما با توجه به اینکه سکو حداقل دو بار پشت سر هم اندود شده است، در این تدفین هیچ گونه ارتباط مستقیمی بین انسان و حیوان قابل مشاهده نیست. تدفین مشترک انسان و حیوانی دیگری که ارتباط قوی‌تری بین آن‌ها وجود دارد، تدفین مربوط به یک اسان به همراه گوسفند است. این تدفین در ضلع جنوبی اتاق اصلی ساختمان شماره ۵۰ یافت شده که در کاوش‌های ملارت به‌عنوان معبد شماره نه معرفی شده است. در قسمت‌های شمالی این ساختمان، یک تدفین گروهی مرکب از پنج اسکلت انسان به همراه یک گوسفند یافت شده است (Russell & During, 2006: 75). این تدفین شامل دفن مردی بزرگسال در جهت شرقی - غربی و سر به سمت غرب است. یک نهشته کم‌عمق به رنگ قهوه‌ای، اطراف اسکلت این شخص و گوسفند را در برگرفته است که، احتمالاً بقایای موادی ارگانیک مانند حصیر است و نشان می‌دهد که این شخص به همراه گوسفند، هم‌زمان دفن شده‌اند. جهت تدفین گوسفند نیز به‌صورت شرقی - غربی است و سر به سمت شرق قرار گرفته، در حالیکه پاها نزدیک به هم، به حالت عمودی قرار گرفته‌اند. این حالت تدفین تنها در صورتی امکان‌پذیر است که هنگام تدفین پاها به هم بسته شده باشند (شکل ۴). بر روی این تدفین، اسکلت سه متوفی دیگر قرار گرفته است و نشان می‌دهد که این قبر چندین بار باز شده است، ولی تمامی تدفین‌ها بر روی محل قرارگیری اسکلت انسانی انجام گرفته است و هیچ‌کدام روی قسمتی که گوسفند قرار گرفته، دفن نشده‌اند (Ibid: 76-77).

یکی از مناطقی که به لحاظ یافته‌های دوران نوسنگی و فراپارینه‌سنگی در بخش هلال حاصلخیزی دارای اهمیت فراوانی است، منطقه غرب ایران است. در این منطقه، محوطه‌های مهمی مانند گنج‌دره، علی‌کش، تپه شیخی‌آباد و آسیاب وجود دارند که هرکدام به لحاظ شاخصه‌های دوران نوسنگی دارای اهمیت هستند. یکی از مهم‌ترین این محوطه‌ها تپه گنج‌دره است که در جدیدترین گاهنگاری

محوطه به‌صورت‌های مختلفی یافت شده‌اند. در این محوطه ۲۳ قبر، حاوی استخوان‌های حیوانات بوده‌اند که در آن‌ها بقایای حیواناتی مانند غزال، بز وحشی، روباه قرمز، لاک‌پشت، جوندگان و مار یافت شده است. گونه‌های حیوانات بزرگسال و نابالغ، اغلب باهم یافت شده‌اند، ولی درمجموع حیوانات بزرگسال فراوان‌تر از حیوانات نابالغ هستند. در قسمت دیگری از محوطه و در زیر یک کف اندود شده، یک جمجمه انسانی اندود شده که بارنگ قرمز نقاشی شده، یافت شده است و در نزدیکی آن، یک غزال کوهی کامل اما بدون سر یافت شده است (Kolska Horwitz & Goring-Morris, 2004: 174). یکی دیگر از مناطقی که به لحاظ یافته‌های تدفینی دوره نوسنگی دارای اهمیت ویژه‌ای است، منطقه آناتولی است. در این منطقه از سال ۱۹۵۰ تاکنون بقایای تدفینی بیش از ۲۵۰۰ نفر از حدود بیست محوطه مربوط به دوران نوسنگی شناسایی شده است. مهم‌ترین محوطه‌های دارای داده‌های تدفینی، شامل محوطه چای‌اونو با بقایای حدود ۶۰۰ نفر و محوطه چاتال‌هویوک با بقایای حدود ۸۵۰ نفر است که ۴۸۰ تدفین مربوط در کاوش‌های ملارت و حدود ۳۷۰ تدفین نیز از کاوش‌های اخیر کشف شده است (Lichter, 2016: 71-72).

شیوه‌های مختلفی برای تدفین در دوران نوسنگی منطقه آناتولی گزارش شده است که یکی از شاخص‌ترین شیوه‌ها، جداسازی جمجمه از بدن است. نمونه این شیوه تدفینی در چای‌اونو مشاهده می‌شود که شامل ۷۰ جمجمه است که، در داخل ساختمانی که به ساختمان جمجمه معروف شده است، یافت شده‌اند (Erdem, 2006: 35). همچنین، روش‌های مختلف تدفین شامل تدفین‌های انفرادی، دونفره، گروهی ابتدایی، تدفین‌های ثانویه، و جداسازی جمجمه در محوطه‌هایی مانند چاتال‌هویوک یافت شده است (Anderwas et al., 2005: 261-285). تدفین‌های حیوانی در محوطه چاتال‌هویوک، شامل دفن یک اسکلت سگ در لایه VI زیر سکویی است که یک

انجام شده، تاریخ اواخر هزاره نهم و اوایل هزاره هشتم ق.م را نشان می‌دهد و به دلیل یافت شدن نشانه‌های انتقال از دوره نوسنگی پیش از سفال به نوسنگی باسفال دارای اهمیت است (دارابی و دیگران، ۲۰۱۷: ۱۷۷-۱۷۸). علاوه بر آن به لحاظ یافته‌های تدفینی نیز قابل توجه است. در مجموع ۶۹ تدفین از این محوطه کشف شده است که در لایه‌های قدیمی آن، یعنی لایه های D و E تعداد ۳۰ تدفین به شیوه‌های مختلف به صورت تکی و گروهی یافت شده است. نشانه‌های ارتباط انسان و حیوان در این تدفین‌ها شامل بخش‌های از قطعات جمجمه بز یا گوسفند همراه متوفی است که در برخی از موارد، جمجمه کامل حیوان نیز همراه متوفی یافت شده است (Lambert, 1980: 6). هرچند محل قرارگیری بقایای حیوانی همراه جسد و ارتباط آنها با اجساد، به درستی مشخص نیست و درخصوص ارتباط بقایای جانوری و انسانی نمی‌توان اظهار نظر نمود. اما در کنار یافته‌های جانوری همراه تدفین در این محوطه کاربرد نمادین جمجمه این حیوان نیز مشهود است؛ به طوری که در لایه D دو عدد جمجمه گوسفند وحشی به صورت اندود شده در داخل دیوار قرار گرفته‌اند و شش تدفین در اتاق مجاور با این مکان یافت شده‌اند (Merrett, 2004: 179-181).

از محوطه‌های دیگر شاخص دوران نوسنگی ایران، محوطه علی‌کش است. جدیدترین تاریخ‌گذاری صورت گرفته برای این محوطه در قدیمی‌ترین لایه‌های آن بین ۷۵۰۰ تا ۶۵۰۰ ق.م است (دارابی، ۱۳۹۷: ۲۷). در این محوطه نشانه‌هایی از ارتباط با منطقه آناتولی به دلیل یافت شدن ابسیدین‌هایی با منشا آناتولی مشاهده می‌شود (مسجدی خاک و دیگران، ۱۳۹۸: ۱۰). هرچند در این محوطه تدفین مشترک انسان و حیوان یافت نشده است، اما به لحاظ یافته‌های تدفینی مربوط به دوره نوسنگی دارای اهمیت است. تدفین‌های یافت شده در این محوطه که در طی چندین فصل کاوش یافت شده‌اند، شامل تدفین‌های اولیه و ثانویه است. برخی از اجساد در پوشش‌های

حصیری دفن شده‌اند و همراه برخی از اجساد نیز داده‌هایی مانند سنگ‌های قیمتی و صدف یافت شده است (Hole et al., 1969: 248-253). در کاوش‌هایی که به صورت بازنگری در این محوطه در سال ۲۰۱۷ توسط حجت دارابی صورت گرفته نیز، یک مجموعه تدفینی شامل بقایای ۱۳ نفر یافت شده است که برخی از اسکلت‌ها به صورت کامل هستند و برخی از اسکلت‌ها فقط شامل بخش‌هایی از بدن بوده‌اند. بخش‌هایی از اسکلت‌ها از هم گسیخته هستند که می‌تواند نشانه‌هایی دال بر استفاده مجدد قبور و تدفین افراد در بازه‌های زمانی متفاوت در یک قبر باشد (Soltysiak and Darabi, 2017: 76-78).

یکی دیگر از محوطه‌های نوسنگی غرب ایران که در خصوص ارتباط انسان و حیوان دارای اهمیت است، محوطه شیخی‌آباد است. گاهنگاری اعلام شده برای این محوطه براساس آزمایش کربن ۱۴ بازه زمانی ۹۸۰۰ ق.م است (محمدی‌فر و دیگران، ۱۳۹۰: ۹). در این محوطه شش اسکلت مربوط به دوران نوسنگی یافت شده است. در این تدفین‌ها هیچ گونه یافته‌ای همراه متوفی یافت نشده است و فقط در یک مورد جسد در داخل حصیر پیچیده شده و همچنین نشانه‌هایی از گل اخرا حداقل بر روی دو جسد وجود دارد. در این محوطه آثاری از تدفین مشترک انسان و حیوان یافت نشده است، اما آنچه که این محوطه را در خصوص ارتباط انسان و حیوان در دوران نوسنگی قابل توجه می‌کند، وجود ساختمانی با چهار جفت شاخ بز در کنار هم و یک شاخ گوسفند پشت سر آنها است (همان: ۲۰). مشابه این رفتار و استفاده از شاخ و یا بخش‌هایی از بدن حیوانات در ساختمان، در برخی محوطه‌های هلال حاصلخیزی نیز گزارش شده است؛ از جمله در محوطه چاتال‌هوئوک در فضایی که ملارت آن را معبد معرفی کرده است، نیمکت‌هایی وجود دارد که با شاخ گاو تزئین شده‌اند (Abraham, 2013: 8). همچنین، در محوطه گنج‌دره دو عدد جمجمه گوسفند

جدول ۱: تدفین‌های حیوانی یافت شده مربوط به دوران فراپارینه‌سنگی و نوسنگی در خاور نزدیک.

نام محوطه	قدمت	حیوان دفن شده با انسان	منبع	رابطه انسان و حیوان بر مبنای یافته‌های باستان‌شناسی
ایون الحمام اردن	فرا پارینه‌سنگی آغازین و میانی	روباه	(Maher et al. 2011: 4)	با توجه به رفتار تدفینی مشابه بین انسان و روباه و همچنین ظاهر شدن نگاره روباه در محوطه‌های مختلف در ادوار بعدی، می‌توان نقشی بیش از نقش اقتصادی و معیشتی برای روباه و نقش نمادین این حیوان در منطقه متصور شد.
غار هیلازون فلسطین اشغالی	ناتوفیان	پنجاه لاک، لاک‌پشت، دو جمجمه سمور، بخش‌هایی از یک بال عقاب، چندین استخوان مهره از دم یک گاو، یک استخوان ساعد گراز وحشی	(Grosman et al. 2008: 1767-1768)	انرژی زیاد صرف شده جهت ایجاد چاله تدفین و همچنین گردآوری یافته‌های فراوان در گور می‌تواند نشان دهنده جایگاه متمایز متوفی نسبت به سایر افراد باشد. همچنین با وجود جمع‌آوری بخش‌هایی از حیوانات با ویژگی‌های متفاوت در گور می‌توان نقشی مانند شمن‌ها در قبایل امروزی برای متوفی متصور شد.
عین ملاحه فلسطین اشغالی	ناتوفیان	یک سگ	(Davis & Valla, 1978: 608-609)	موقعیت جسد حیوان نسبت به انسان و قرارگیری زیر دست انسان، می‌تواند نشانه‌ای دال بر رابطه نزدیک انسان و حیوان در زمان حیات بوده باشد که انعکاس آن در تدفین مشاهده می‌شود.
غار هیونیم فلسطین اشغالی	ناتوفیان	دو سگ، لاک‌پشت	(Tchernov & Valla, 1997: 67-70)	قرارگیری دو سگ در میان تدفین انسان‌ها و رفتار مشابه با جسد سگ‌ها و انسان‌ها می‌تواند نشان‌دهنده نقش پررنگ این حیوان در جامعه انسانی باشد.
کفر هاهورش فلسطین اشغالی	نوسنگی پیش‌ازسفال B	لاک‌پشت، غزال، بز وحشی، روباه قرمز، لاک‌پشت، جوندگان و مار	(Kolska Horwitz & Goring-Morris, 2004: 174)	تدفین ۶ غزال ماده به همراه یک غزال نر، می‌تواند منعکس کننده تلاش انسان‌ها برای اهلی‌سازی حیوانات و یا شکار مدیریت شده باشد به طوری که حیوانات نر بیشتر شکار می‌شده و حیوانات ماده معمولاً در سن‌های بالا شکار می‌شده‌اند؛ نقشی که امروزه نیز در پرورش حیوانات اهلی دیده می‌شود، بطوری که معمولاً تعداد حیوانات ماده چند برابر حیوانات نر است.
چاتال‌هوویوک ترکیه	نوسنگی پیش‌ازسفال B	گوسفند	(Russell & During, 2006: 75)	قرارگیری جسد کامل یک حیوان در تدفین به همراه انسان، می‌تواند نشان دهنده اهمیت این حیوان در جامعه باشد که انعکاس آن در تدفین مشاهده می‌شود.
عین الغزال اردن	نوسنگی پیش‌ازسفال c	خوک	(Rollefson & Köhler-Rollefson, 1993: 38)	یافت شدن بخش‌هایی از خوک در تدفین‌ها، می‌تواند به‌عنوان پیش‌کشی یا هدایای تدفینی باشد.
چغاسفید ایران	نوسنگی با سفال	بز	(Hole, 1977: 92)	یافت شدن بخش‌هایی از بز در تدفین‌ها، می‌تواند به‌عنوان پیشکشی یا هدایای تدفینی باشد.
حاجی‌فیروز	نوسنگی با سفال	بقایای حیوانات مختلف با مصرف خوراکی	(Voigt, 1983: 73)	یافت شدن بقایای انسانی در کنار بقایای حیوانات با مصرف خوراکی، می‌تواند نشان‌دهنده کانابالیسم یا هم‌نوع خواری باشد.

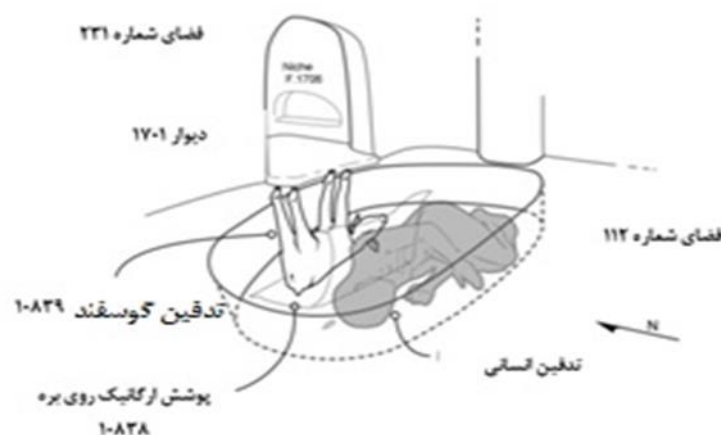
شده‌اند در داخل یک چاله در یک فضای بیضی شکل یافت شده است (Darabi et al., 2019: 7). در حفاری انجام شده در سال ۲۰۱۶ بقایای ۲۰ گراز وحشی که به صورت منظم در کنار هم چیده شده‌اند، در داخل یک

به‌صورت اندود شده در داخل دیوار قرار گرفته‌اند (Merrett, 2004: 179-181). همچنین در کاوش‌های صورت گرفته در محوطه آسیاب در غرب زاگرس، بقایای ۲۰ گراز وحشی که به صورت منظم در کنار هم چیده

قطعه بزرگ لگن، دنده‌ها و قسمت‌های از مجموعه است که با اخراج قرمز پوشیده شده و قطعات زیادی از استخوان بز در بین استخوان‌ها یافت شده است. تدفین بعدی مربوط به یک فرد بزرگسال است که، شامل یک مجموعه تغییر شکل داده شده روی یک کپه از استخوان‌های بز است. به علاوه، یک استخوان ران، نیمی از فک، دورتر از مجموعه یافت شده است و قطعاتی از استخوان‌های بازو، پاها و مهره‌ها پراکنده شده‌اند و با استخوان‌های بز ترکیب شده‌اند (Hole, 1977: 92). در محوطه باستانی حاجی فیروز نیز در لایه‌های فرهنگی دوران نوسنگی باسفال، بقایای استخوان انسان همراه با بخش‌هایی از حیواناتی که گوشت آن‌ها قابل مصرف بوده، یافت شده است (Voigt, 1983: 73).

چاله در یک فضای بیضی شکل یافت شده است (Ibid: 7).

یافت شدن بخش‌های از استخوان حیوانات با قابلیت اهلی‌سازی که به صورت هدفمند در داخل ساختمان‌ها جای‌گذاری شده‌اند هرچند نمی‌تواند به عنوان تدفین حیوانی تفسیر شوند، ولی می‌تواند نشانه‌هایی از ارتباط نزدیک انسان‌ها و این حیوانات بود باشد. ترکیب استخوان حیوانات و انسان نیز در محوطه‌های نوسنگی ایران گزارش شده و نمونه آن محوطه چغاسفید است. در این محوطه در دوران نوسنگی تعداد ۸ تدفین به دست آمده که در دو تدفین بقایای استخوانی بز یافت شده است. یکی از این تدفین‌ها، مربوط به یک کودک است که به صورت ثانویه دفن شده است. بقایای استخوانی وی شامل یک

شکل ۴: بازسازی تدفین مشترک انسانی و حیوانی در چاتال هویوگ (Russell & During, 2006: 79).

نتیجه‌گیری

علاوه بر حضور این حیوانات در گور متوفی نقش آن‌ها در نمادهای به‌جای مانده از آن دوران مانند مهره‌های سنگی و تمثال‌های سنگی نیز دیده می‌شود. در مواردی نیز بخش‌های مختلفی از حیوانات گوناگون در یک گور یافت شده و ممکن است یک فرد از نیروهای حیوانات مختلف در میان جامعه استفاده می‌کرده و سعی در به خدمت گرفتن نیروی این حیوانات کرده و دارای نقشی مشابه شمنیسم بوده است که، انعکاس آن در تدفین فرد بروز پیدا

نتیجه‌گیری در خصوص ارتباط انسان و حیوان در دوران فراپارینه‌سنگی و نوسنگی، نیاز به بررسی مؤلفه‌های فراوانی دارد؛ اما آنچه که در بررسی تدفین‌ها در این دوران قابل‌برداشت است، نشان‌دهنده تغییر در نگرش انسان نسبت به حیوانات در محوطه‌های متفاوت در ادوار مختلف بوده که این تغییرات در تدفین‌ها نیز قابل‌مشاهده است و حیوانات گاهی دارای نقش‌های نمادین بوده‌اند که

ابسیدینی تپه علی‌کش، دشت دهلران. پژوهش باستان‌سنجی، ۵ (۲)، ۱-۱۳.

Abraham, H. (2013). Household Burials and Community Organization at Çatalhöyük, Turkey. M.S. dissertation, University of Michigan.

Ashraf, Q., and Michalopoulos, S. (2010). The Climatic Origins of the Neolithic Revolution: Theory and Evidence. *SSRN Electronic Journal*, 146, 1-65.

Andrews, p., Molleson, T., & Boz, B., (2005). The Human Burials at Çatalhöyük. In I. Hodder (ed.), *Inhabiting Çatalhöyük: Reports from the 1995-99 Seasons*, British Institute at Ankara, Vol, 38, 261-78.

Axelsson, E., Ratnakumar, A., Arendt, M. L., Maqbool, K., Webster, MT., Perloski, M., Liberg, O., Arnemo, JM., Hedhammar, A., Lindblad-Toh, K. (2013). The genomic signature of dog domestication reveals adaptation to a starch-rich diet. *Nature*, 495, 360-364.

Bar-Yosef, O., & Belfer-Cohen, A. (1999). Encoding Information: Unique Natufian Objects from Hayonim Cave, Western Galilee, Israel. *Antiquity*, 73 (2800), 402-410.

Belfer-Cohen, A. (1988). *The Natufian Graveyard in Hayonim Cave. Paleorint*, 14(2), 297- 308.

Benyshek, D. (2012). *An Archival Exploration Comparing Contemporary Artists and Shaman*. A dissertation presented to Doctor of Philosophy in psychology, San Francisco.

Bocquentin, F., & Bar-Yosef, O. (2004). Early Natufian Remains: Evidence for Physical Conflict From Mt, Carmel, Israel. *Journal of Human Evolution*, 47, 19-23.

Bocquentin, F., Cabellos, T., & Samuelian, N. (2013). *Grave in Context: Field Anthropology and the Investigation of Interstratified Floors and Burial*, Library of Congress Catalogin- in-Publication Data,

نموده است. گاهی ارتباط انسان و حیوان خیلی نزدیک به هم بوده و حیوانات دارای جایگاه برابر با انسان بوده‌اند و دفن آن‌ها مشابه تدفین‌های انسانی، و در میان تدفین انسان‌ها انجام می‌گرفته است. همچنین دگرگونی در شیوه معیشت و تغییر در الگوی شکار به‌صورت گزینش حیوانات بر اساس جنسیت و سن، که نشانه‌ای از شروع روند اهلی‌سازی است، نیز در تدفین‌ها مشاهده می‌شود که این موضوع در گونه حیوانات دفن شده و همچنین ارتباط تعداد با جنسیت حیوانات دفن شده همراه انسان‌ها، قابل مشاهده است.

منابع

دارابی، حجت، ریشتر، تویاس، مورتسن، پدر (۱۳۹۶). فرآپارینه‌سنگی و نوسنگی در دره سیمره، زاگرس مرکزی: گزارش فصل اول لایه‌نگاری در تپه گنج‌دره هرسین، مجموعه مقالات کوتاه، گزارش‌های شانزدهمین گردهمایی سالانه باستان‌شناسی ایران. تهران: پژوهشکده باستان‌شناسی.

دارابی، حجت. (۱۳۹۷). بازنگری لایه‌نگاری تپه علی‌کش، دشت دهلران. پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران، ۸ (۱۶)، ۲۷-۴۱.

رضایی، محمد حسین، سنگ برگان، محسن (۱۳۹۸). تدفین در ایران و منطقه لوانت از آغاز تا پایان دوره نوسنگی. تهران: سمیرا.

محمدی فر، یعقوب، متیوس، روجر، متیوس، وندی و مترجم، عباس. (۱۳۹۰). پروژه باستان‌شناسی زاگرس مرکزی گزارش مقدماتی کاوش و بررسی در تپه شیخی‌آباد و تپه جانی اسلام‌آباد غرب. نامه‌های باستان‌شناسی، ۱ (۱)، ۹-۳۰.

مسجدی خاک، پرستو، رضایی، محمدحسین، گلاسکو، میشل، ملک، حمیده، خزایی کوهپر، مصطفی، و شنبه‌زاده، عبدالمالک (۱۳۹۸). بازنگری و منشایی ابزارهای

- By International Monographys in prehistory Printed in the USA.
- Binford, L. (1971). *Mortuary practices, their study and their potential, Approaches to the Social Dimensions of Mortuary Practices*. Ed, J. Brown, Memories of the Society for American Archaeology, 25, 629.
- Binford, L. R., & Binford, R. 1968. *New Perspective in Archaeology*. Aldine Publishing Company, Chicago.
- Byrd, B. F. (1989). The Natufian: Settlement Variability and Economic Adaptations in the Levant at the End of the Pleistocene. *Journal of World Prehistory*, 3(2), 159-197.
- Byrd, B. F., & Monahan, C. M. (1995). Dead, Mortuary Ritual, and Natufian Social Structure. *Journal of Anthropological Archaeology*, 14, 256-287.
- Collins, E. (2009). *An Osteological and Mortuary Analiss of the Insane Asylum of California Cemetry, 1851-1854*, In Partial Fulfillment of the Degree Master of Arts in Anthropology, A Thesis Presented to the Faculty of California State University, chico.
- Cilingiroglu, C. (2005). The concept of Neolithic Package Considering its Meaning and Applicability. *Documenta Praehistorica*, 32, 1-13.
- Davis, S. J. M., & Valla, F. R. (1978). Evidence for Domestication of the dog 12000 years ago in the Natufian of Israel. *Nature*, 276, 608-610.
- Darabi, H., Richter, T., Alibaigi, S., Arranz-Otaegui, A., Bansgaard, P., Khosravi, S., Ruter, A., Yeomans, L., & Mortensen, P. (2019). New excavations at Tapeh Asiab, Kermanshah, Central Zagros Mountains. *Archaeology*, 2, 1-13.
- Diaz, A. L. O., Connell, T. C., Maher, L. A. & Stock, J. T. (2012). Subsistence and Mobility Strategies in the Epipalaeolithic: A Stable Isotope Analysis of Human and Faunal Remains at Uyan Al-Hammam, Northern Jordan. *Journal of Archaeological Science* 39(7), 1-9.
- Erdem, D. (2006). *Social Differentiation in Cayonu and Abu Hureyra through Burial Customs and Skeletal Biology*. Master dissertation, Middle East Technical University. Gilbert, F., Quignon, P., Hitte, C., & Andre, C. (2011). Toward understanding dog evolutionary and domestication history. *C, R, Biologies*, 334(3), 190-196.
- Mateiciucova, I. (2013). *Epipalaeolithic of the Near East, prehistoric Archaeology of the Near East*. Istitute of Archaeology and Museology, Faculty of Arts, Masaryk University.
- Grosman, L., & Munro, N. D. (2016). *Hilazon Tachtit Cave, a Late Natufian Burial Site in the Western Lower Galilee, Israel*. Quaternary of the Levant Environments, Climate Change, and Humans. Cambridge University Press. pp. 303 - 306.
- Grosman, L., Munro, N. D., & Belfer-Cohen, A. (2008). A 12000- Year-old Shaman Burial from the southern Levant (Israel). *Proceedings of the National Academy of Sciences (Pans)*, 105(46), 17665-17669.
- Grindell, B. (1998). An Examination of Mortuary Practices and Social Complexty in The Levantine Natufian and Pre-porttery Neolithic A. Dissertation Submitted to the Faculty of Department of Anthropology in Partial Fulfillment of the Requirements for the Degree of Doctor of Philsophy the University of Arizona.
- Munro, N. D., & Grosman, L. (2010). Early evidence (ca.12000 BP) for feasting at a Burial cave in Isreal. *Proceedings of the National Academy of Sciences (Pans)*, 107(35), 15362-15366.
- Goldberg, P., & Bar-Yosef, O. (2002). *Site Formation Processes in Kebara and Hayonim Cave and Their Significance in Levantine Prehistoric Cave*. Plenum Press, New York.

- Hole, F. (1977). *Studies in the Archeological History of the Deh Luran Plain the Ecavation of Chagha Sefid*. United States of America, The University of Michigan the Museum of Anthropology.
- Hole, F., Flannery, K. V., & Neely, J. N. (1969). *Prehistory And Human Ecology of the Deh Luran Plain an Early Village Sequence from Khuzistan, Iran*. Pennsylvania, Library University of Pennsylvania.
- Hole, F. (1984). A Reassessment of the Neolithic Revolution. *Paleorient*, 10(2), 49-60.
- Hoppal, M. (2013). *Shamans and symbols: Prehistory of semiotics in rock art*. International Society for Shamanistic Research, Budapest.
- Ikram, S. (2013). *Mans best friend for eternity: dog and human Burials in ancient Egypt*. Publications Scintifiques du museum national d histore natuelle, Paris.
- Kolska Horwitz, L., & Goring-Morris, N. (2004). Animal and ritual during the Levantine PPBN a case study from the site of Kafar Hahores, Israel. *Anthropozoologica*, 39(1), 165-178.
- Kuijt, I. (2002). *Keeping the Peace Ritul, Skull Caching, and Community Integration in the Levantine Neolithic*. New York, Boston, Dordrecht, London Moscow. Kluwer Academic Publishers. Pp.137- 160.
- Lambert, P. J. (1980). An Osteological Analysis of Neolithic Skeletal Population at Ganj Dare Tepe, Iran. PhD Thesis. University of Manitoba.
- Lichter, C. (2016). Burial Customs of the Neolithic in Anatolia - An Overview. *Anatolian Metal*, 7, 71-84.
- Martin, L., Edwards, Y., & Garrad, A. (2010). Hunting Practices at Eastern Jordanian Epipalaeolithic Aggregation Site: The Case of Kharaneh IV. *Levant*, 42(2), 107-135.
- Maher, A. L. Richter, T., & Stock, J. T. (2012). The Pre-Natufian Epipaleolithic: Long-Term Behavioral Trends in the Levant. *Evolutionary Anthropology*, 21(2), 69-81.
- Maher, L. A., Stock, J. T., Finney, S., Heywood, J. J., Miracle, P. T., & Banning, E. B. (2011). A Unique Human-Fox Burial from a Pre-Natufian Cemetery in the Levant (Jordan). *PLOS ONE*, 6(1), 1-10.
- Meirer, J. S., Goring-Morris, A. N., & Munro, N. D. (2016). Provisioning the Ritual Neolithic Site of Kafar Hahores, Israel at the dawn of animal Management. *PLOS ONE*, 11(11), 1-27.
- Merrett, D. C. (2004). *Bioarchaeology in Early Neolithic Iran: Assessment of Health Status and Subsistence Strategy*. PhD Thesis. University of Manitoba.
- Mykhailova, N. (2016). Shamn-Huter-Deer, *Adornaten*, 84-99.
- Nadel, D. (1994). Levantine Upper Paleolithic-Early Epipalaeolithic Burial Customs: Ohalo II as a Case Study. *Paleorient*, 20(1), 113-121.
- Rollefson, G. O., Simmons, A. H., & Kafafi, Z. (1992). Neolithic Cultures at 'Ain Ghazal, Jordan. *Journal of Field Archaeology*, 19(4), 443-470.
- Rollefson, G, O. (2002). *Ritual and Social Structure at Neolithic Ain Ghazal*. In: Life in Neolithic Farming Communities. New York, Boston, Dordrecht, Moscow, Kluwer Academic Publishers, 165-188.
- Rollefson, G, O., & Kohler-Rollefson, I. (1993). PPNC Adaptations in the First Half of the 6th Millennium B.C. *Paleorient*, 19, 33-42.
- Russell, V., & During, B. S. (2006). Worthy is the Lamb: A Double Burial at Neolithic Catal Ho-yuk (Turkey). *Paleorient*, 32(1), 73-84.
- Richter, T., Allcock, S., Jones, M., Maher, L., Martin, L., Stock, J., Richter, T., Stock, J. T., Maher, L., & Hebron, C. (2010). An Early Epipalaeolithic Sitting Burial from the Azraq Qasis, Jordon. *Antiquity*, 84, 321-334.
- Watkins, T. (2012). *Household Community and social Landscape: maintaining social memory in the early Neolithic of southwest Asia*. In: As time goes by? Monumentality, Landscapes and the Temporal

- Perspective. Ed: by Martin Furholt, Martin Hinz and Doris Mischka, Vol 2, 23-45.
- Saxe. A. 1970. *Social Dimensions of Mortuary Practice*. University Microfilms, Ann Arbor.
- Schmidt, K. (2010). Gobekli tepe- the Stone Age sanctuaries, new results of ongoing excavation with a special focus on sculptures and high reliefs. *Documenta Praehistorica*, 37, 239-256.
- Stutley, M. (2004). *Shamanism an Introduction*. Published in the Taylor & Francis e-library, New York.
- Sołtysiak, A., & Darabi, H. (2017). Human remains from Ali Kosh, Iran, 2017. *Bioarchaeology of the Near East*, 11, 76-83.
- Stutz, L. N. and Tarlow, S. (2013). Beautiful Things and Bones of Desire Emerging Issues in the Archaeology of Death and Burial. In: S. Tarlow and L. Nilsson Stutz (ed.), *The Archaeology of Death & Burial*. Oxford University Press. Pp. 1-16.
- Stout, A. (2010). *Cultural History, Race, and Peoples*. In: *The archaeology of Death & Burial*. Ed: by Sarah Tarlow and Liv Nilsson Stutz. Oxford University Press. Pp. 17-27.
- Tarlow, S., & Stutz, L.N. (2013). *The Archaeology of Death and Burial*. Oxford University Press. P. 872.
- Tchernov, E., & Valla, F. F. (1997). Two New Dogs, and other Natufian Dogs, from Southern Levant. *Journal of Archaeological Science*, 24 (1), 65-95.
- Valla, F. R., Khalaily, H., Samuelian, N., Bocquentin, f., Bridault, A, et al. (2017). *Eynan (Ain Mallaha)*. Enzel, Y. and Bar-Yosef, O. (eds). *Quaternary of the Levant. Environments, climate change, and humans*, Cambridge University Press, pp. 295-302.
- Voigt, M, M. (1983). *Hajji Firuz Tepe, Iran: The Neolithic Settlement*. The University Museum, University of Pennsylvania.
- Willcox, G. (2002). Charred plant remains from a 10th millennium BP Kitchen at Jerf el Ahmar. *Veget Hist Archaeology* Vol, 11, 55-60.
- Yeshurun, R., Bar-Oz, G., & Weinstein-Evron, M. (2009). The role of foxes in the Natufian economy: a view from Mount Carmel, Israel. *Before Farming*, 1, 1-15.

Expansion of Godin III Pottery on the Eastern Boundaries of the Qorveh Plain

Sirvan Mohammadi Ghasrian ¹, Morteza Zamani Dadaneh ²

¹ PhD in Archaeology, Iranology Foundation, Kurdistan Branch, Iran.

² PhD candidate in Archaeology, University of Tehran, Iran, Corresponding author: morteazamani2269@gmail.com

ARTICLE INFO

Article history:

Received 3 September 2024

Revised 31 October 2024

Accepted 22 November 2024

Published 28 February 2025

Keywords:

Bronze Age

Godin III ware

Central Zagros

Qorveh Plain

Tepe Dinar

Vey Nesar

ABSTRACT

The archaeology of the prehistoric period in the Kurdistan region of western Iran remains poorly understood. Among the understudied prehistoric periods in this region, the Bronze Age—particularly the Middle and Late Bronze Age—has received little archaeological attention. Geographically, Kurdistan lies between two major archaeological research zones: the Urmia Lake basin to the north and central Zagros to the south. During the Middle and Late Bronze Age, the Urmia Lake basin was dominated by cultures such as Khabur or Urmia Ware, while the central Zagros region, south of Kurdistan, was influenced by distinct traditions, including Godin III. In other words, the northern and southern areas of Kurdistan were shaped by two different cultural traditions during this period. However, the cultural landscape of Bronze Age Kurdistan itself remains unclear. A recent archaeological survey in the Qorveh Plain, eastern Kurdistan, identified painted Godin III pottery on the surface of Tepe Dinar in Vey Nesar. This discovery marks a significant extension of the Godin III cultural zone beyond its core in central Zagros, indicating that its influence was not confined to that region but extended further into western Iran. The widespread distribution of Godin III traditions, from Khuzestan in the south to Kurdistan in the north, suggests broader cultural interactions than previously recognized. Furthermore, these findings highlight that the scarcity of Middle and Late Bronze Age sites identified in Kurdistan to date is likely due to the application of inappropriate archaeological survey methods. Given its geographical position, the Kurdistan region likely had a comparable potential for the development of Middle and Late Bronze Age settlements as central Zagros and the Urmia Lake basin.

Citation: Mohammadi Ghasrian, S., & Zamani Dadaneh, M. (2025). Expansion of Godin III Pottery on the Eastern Boundaries of the Qorveh Plain. *Payām-e Bāstānshenās*, 16(31), 37-52. (In Persian)

<https://doi.org/10.83078/peb.2024.118811>

© 2025 The Author(s). Published by Payām-e Bāstānshenās

Introduction

As previously noted, the Kurdistan region is situated between the central Zagros zone and the Urmia Lake zone in western Iran. Archaeological excavations at sites such as Godin in central Zagros and Hasanlu in northwestern Iran have significantly contributed to clarifying the cultural sequence of these areas from the prehistoric period to the Islamic era. However, multi-period archaeological sites like Hasanlu and Godin have yet to be excavated in the Kurdistan region, leaving its cultural sequence largely unclear.

In this context, sites such as Tepe Qale Naneh in Marivan (Binandeh & Silvana Di Paolo, 2023) and Tepe Qeshlagh in the Bijar area (Motarjem & Sharifi, 2015) represent the two main archaeological sites in Kurdistan, with long cultural sequences spanning from prehistory to the Islamic era. In addition to excavations at these sites, extensive archaeological surveys across different parts of Kurdistan have led to the identification of numerous sites, particularly those dating to the prehistoric and Chalcolithic periods (Saedmucheshi *et al.*, 2011). Despite these efforts, research on the Bronze Age, especially the Middle and Late Bronze periods in Kurdistan, remains limited. Consequently, our understanding of Bronze Age archaeology in the region is significantly less developed compared to that of the Chalcolithic period.

Regarding Bronze Age archaeological research in Kurdistan, numerous Early Bronze Age (Godin IV) sites characterized by Kura-Araxes black-gray ceramics have been identified in the eastern regions of Kurdistan Province, including Deh Golan, Bijar, and the Oorveh area (Rajabioun & Shirazi, 2015). In contrast, during the preceding period (Godin V/Godin VI), only a few Late Uruk sites have been identified in areas such as Marivan in Kurdistan (Zamani Dadaneh *et al.*, 2019; Saedmucheshi *et al.*, 2012). The number of sites increased during the Early Bronze Age, reflecting a broader cultural expansion. While the Kura-Araxes black-gray ceramic tradition dominated the vast regions of western and northwestern Iran during the Early Bronze Age, a significant cultural shift occurred in the Middle and Late Bronze periods.

During these later phases, northwestern Iran came under the influence of cultures such as Khabur and Urmia Ware (Edwards, 1986), while central Zagros was dominated by a distinct cultural tradition known as Godin III

(Henrickson, 1986, 1987a). Recent findings from the surface of Tepe Dinar in Vey Nesar further clarify that the eastern region of Kurdistan Province in western Iran was also part of the broader Godin III cultural sphere.

Methodology

The methodology employed in this research is primarily based on fieldwork and surface surveys of the site. Given the considerable size of Tepe Dinar in Vey Nesar, located in the Qorveh Plain, the site naturally attracted the attention of archaeologists and was frequently revisited by the authors. During our initial visit, we identified Chalcolithic and Historic-Islamic ceramics on the surface. It is worth noting that such ceramics had previously been observed by other archaeologists who visited the site. However, during subsequent visits, we discovered painted Godin III ceramics on the surface for the first time. This discovery prompted a comparative analysis with neighboring sites and regions, particularly Tepe Godin in eastern central Zagros, to better understand the cultural affiliations of Tepe Dinar.

Discussion

Godin III pottery of Tepe Dinar of Vey Nesar

Tepe Dinar of Vey Nesar is located approximately 25 km east of Qorveh city, in the eastern part of Kurdistan Province (Figs. 1, 2). The site spans more than 3 hectares and contains 15 meters of archaeological deposits. However, parts of the site have been leveled and damaged due to recent human activities, particularly agricultural practices (Figs. 3, 4).

The site was first surveyed by archaeologists from the Kurdistan Province Office of Cultural Heritage, Tourism, and Handicrafts (Azizi, 2000). Approximately two decades later, the site was revisited by the authors, leading to the discovery of Godin III pottery for the first time.

Regarding the presence of Godin III pottery in Kurdistan Province, there is limited and somewhat ambiguous information from Swiny's 1975 survey in the Bijar area. Swiny identified only a single Godin III sherd on the surface of a site labeled T83 (Swiny, 1975: 87). Additionally, during the archaeological excavations at Tepe Qeshlagh, a short stratigraphic layer associated with the Godin III tradition was documented (Motarjem & Sharifi, 2014). The recently discovered Godin III pottery at Tepe Dinar of

Vey Nesar represents the most comprehensive assemblage of this tradition ever found in Kurdistan Province, surpassing both the isolated find from Swiny's survey (T83) and the limited Godin III stratum at Tepe Qeshlagh (Fig. 5).

Preliminary analysis suggests that the Godin III pottery from Tepe Dinar of Vey Nesar belongs specifically to the Godin III:2 phase, dating to approximately 1900–1600 B.C. (Henrickson, 2011).

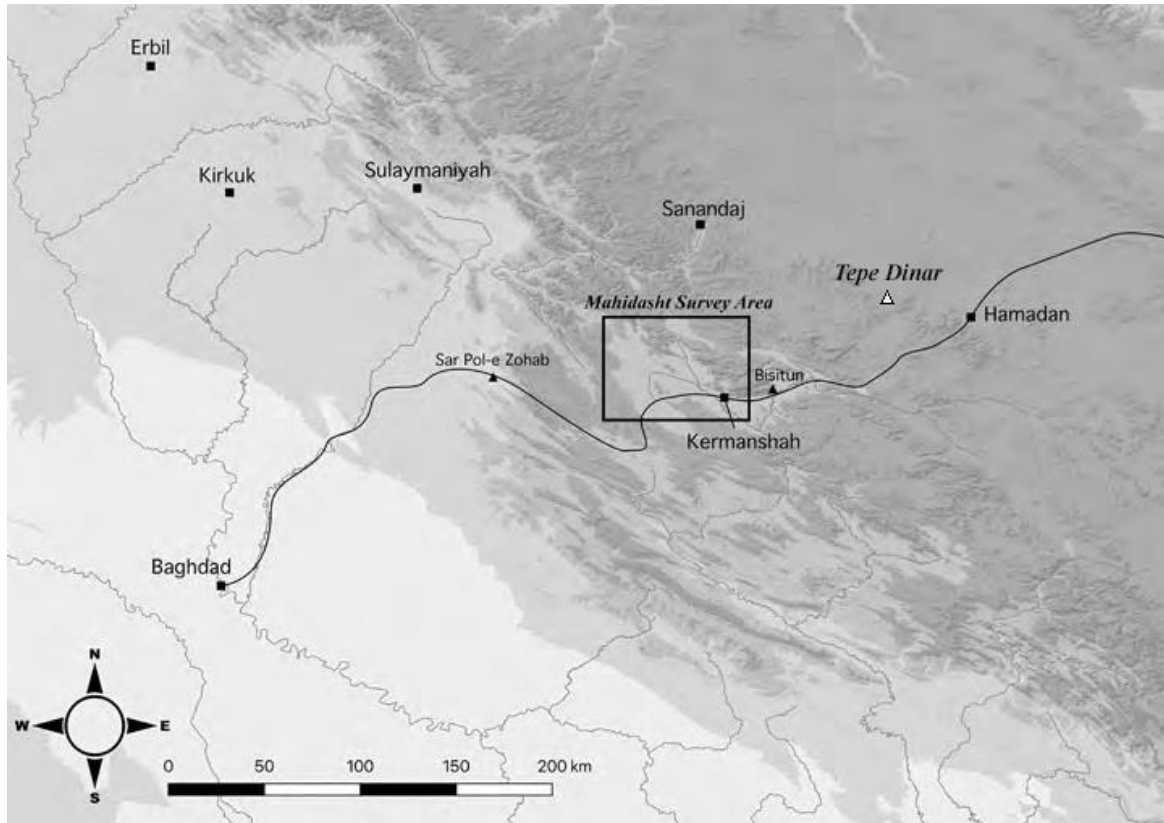

Figure 1: Location of Tepe Dinar in relation to the east-west communication highway and Mahidasht archaeological area (Renette *et al.*, 2021: 4).

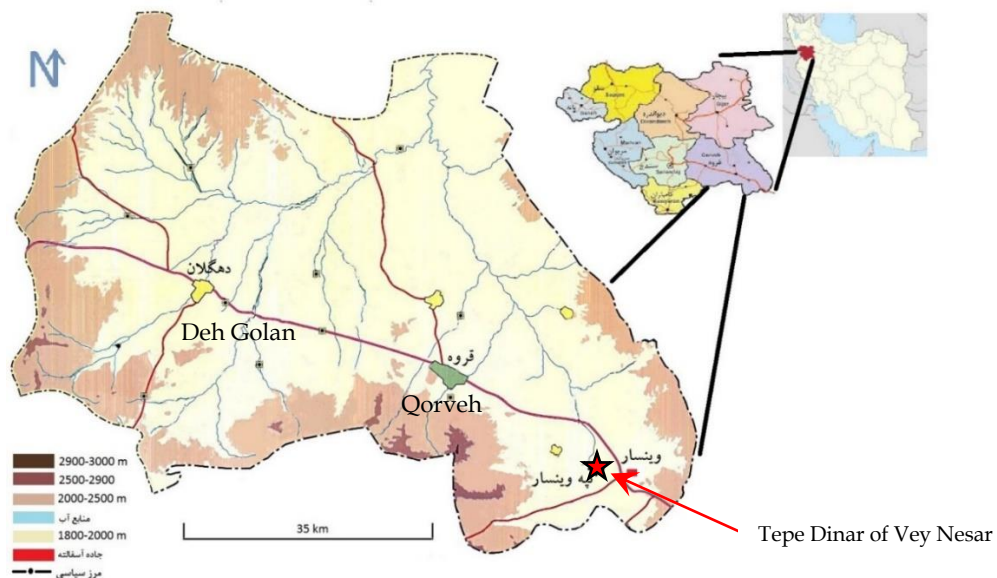

Figure 2: Geographical location of Tepe Dinar of Vey Nesar on the Kurdistan province map (Authors, 2022).

Figure 3: Northern view of Tepe Dinar (Authors, 2022).

Figure 4: Southern view of Tepe Dinar (Authors, 2022).

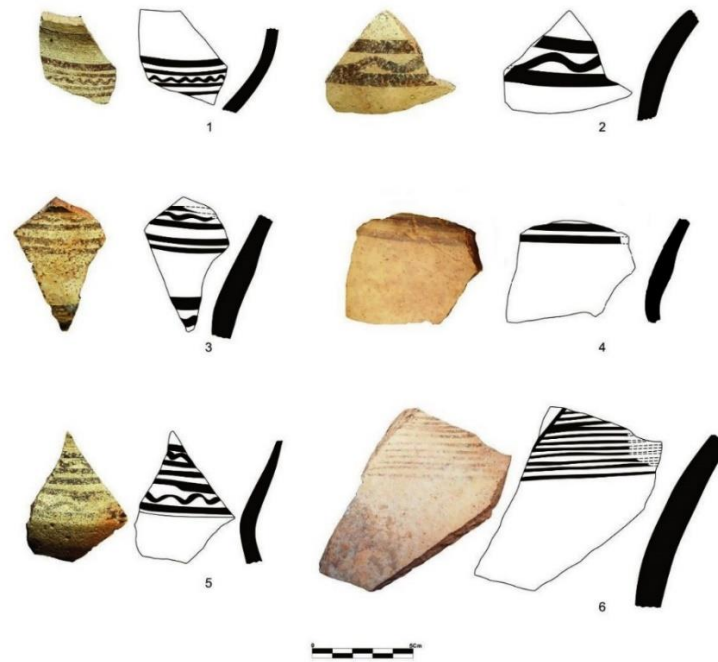

Figure 5: Godin III pottery from Tepe Dinar (Authors, 2022).

Conclusion

This research yields two main findings regarding the Bronze Age archaeology of eastern Kurdistan Province, particularly the Middle and Late Bronze periods. First, it confirms that the eastern part of Kurdistan during the Middle and Late Bronze Age was influenced by central Zagros cultures, such as the Godin III tradition, rather than by northwestern traditions like Khabur or Urmia Ware. This suggests that the Godin III cultural sphere was not confined to central Zagros but extended northward into Kurdistan. The recent discovery of Godin III pottery in the Qorveh Plain, eastern Kurdistan, indicates that the geographical extent of this tradition stretched from Khuzestan in the south to Kurdistan in the north. The second finding relates to archaeological survey methodologies. Although Tepe Dinar had been surveyed multiple times prior to this study, Godin III pottery had not been identified until our recent investigation. This case is not an isolated example – misidentification of surface ceramics, particularly Bronze Age pottery, has been a recurring issue in many archaeological surveys. As a result, previous survey reports have suggested that Kurdistan has a lower number of Middle and Late Bronze Age sites compared to the Urmia Lake basin or central Zagros. However, our findings at Tepe Dinar challenge this assumption, indicating that many Bronze Age sites in Kurdistan have been

overlooked or misclassified in past surveys. It is evident that with more systematic and refined survey methodologies, additional Middle and Late Bronze Age sites will be identified in Kurdistan. The region possesses the same potential as northwestern Iran and central Zagros in terms of prehistoric settlement formation, particularly regarding Bronze Age sites.

References

- Azizi, E. (2000). *Report on the study and identification of antiquities in the eastern and western parts of Qorveh, Kurdistan*. Archive of the General Directorate of Cultural Heritage, Handicrafts and Tourism of Kurdistan Province (unpublished) (In Persian).
- Binandeh, A. & Silvana, D.P. (2023). A Recent Archaeological Project in the Iranian Kurdistan, *Iranian Archaeological Research Journal*, 13(37), 79-99. <https://doi.org/10.22084/nb.2023.27983.2603>
- Edwards, M. (1986). "Urmia Ware" and Its Distribution in Northwestern Iran in the Second Millennium BC, A Review of the Results of Excavations and Surveys, *Iran*, 24, 57-77.
- Henrickson, R.C. (1978a). Godin III and the chronology of central western Iran: 2600-1400 BC. In F. Hole (ed.), *The Archaeology of Western Iran*. Washington DC: Smith Sonian institution Press, 205-227.
- Henrickson, R.C. (1986). A Regional Perspective on Godin III Cultural Development in Central Western Iran. *Iran*, 24, 1.

- Henrickson, R.C. (2011). The Godin Period III Town. In H. Gopnik & M. Rothman (eds.), *On the High Road: The History of Godin Tepe*. Mazda Publisher. Royal Ontario Museum.
- Motarjem, A., & Sharifi, M. (2015). Cultural Development of Chalcolithic Era in the East of Central Zagros Based On Archaeological Excavations at Tepe Gheshlagh. *Iranian Journal of Archaeological Studies* 4(2014), 49-56.
<https://doi.org/10.22111/ijas.2014.1963>
- Rajabioun, Z., & Shirazi, R. (2015). Settlement pattern of Yanik culture in eastern Kurdistan, Iran. *International Journal of Archaeology*, 3(1), 8-16.
<https://doi.org/10.11648/j.ija.20150301.12>
- Saedmucheshi, A., Azarshab, A., & Ghaffari, Z. (2012). Sarghaleh: Evidence of Uruk pottery in Kurdistan province and its relationship with Mesopotamian communication routes, *Journal of Payam-e Bastanshenas*, 9 (18), 37-48 (in Persian).
- Saedmucheshi, A., Mohammadi Ghasrian, S., Zamani Dadaneh, M., Khosravi, S., & Amiri, S. (2016). Exploration rescue of Sarcham area of Roar village in Darian dam area. *Reports of the 15th Annual Iranian Archaeological Conference, Tehran Iran*. Archaeological Research Institute, 662-666. (In Persian)
- Saedmucheshi, A., Niknami, K., Mashkour, M., Fazeli Nashali, H., & Firouzmandi, B. (2011). Partial and Absolute Chronology of the Bijar Mountains: An area belonging to the Middle Chalcolithic period in Western Iran. *Journal of Name-ye-Bastanshenas*, 1(1), 31-56 (in Persian).
- Swiney, S. (1975). Survey in North-West Iran, 1971. *East and West*, 25(1-2), 77-98.
- Zamani Dadaneh, M., Mohammadi Ghasrian, S., & Skuldbøl, T.B.B. (2019). Investigating Late Chalcolithic Period settlement on the Marivan Plain, western Iran. First insights from the Marivan Plain Survey project. *Ash-Sharq. Bulletin of the Ancient Near East* 3(1), 33-46.

گسترش دامنه پراکنش سفال نوع گودین III در کرانه‌های شرقی دشت قروه

سیروان محمدی قصریان^۱، مرتضی زمانی دادانه^۲

۱ دکترای باستان‌شناسی، بنیاد ایران‌شناسی شعبه استان کردستان، ایران. نویسنده مسئول: mohammadi.sirvan@gmail.com

۲ دانشجوی دکتری باستان‌شناسی، دانشگاه تهران، ایران.

چکیده	اطلاعات مقاله:
به‌طور کلی، باستان‌شناسی پیش از تاریخ کردستان یا به عبارتی محل تلاقی حوضه دریاچه ارومیه و حوزه زاگرس مرکزی به‌نسبت ناشناخته باقی مانده است. از جمله این دوره‌های پیش از تاریخ که بسیار مورد بی‌توجهی محققان قرار گرفته دوره مفرغ و به‌ویژه دوران میانی و جدید آن است. با نگاهی به موقعیت جغرافیایی منطقه کردستان در غرب ایران متوجه می‌شویم که کردستان بین دو فرهنگ شاخص مطالعات دوران مفرغ غرب ایران یعنی فرهنگ موسوم به سفال نوع ارومیه و فرهنگ خابور در شمال و همچنین سفال نوع گودین III در جنوب واقع شده است. هسته اصلی پراکنش فرهنگ گودین III مربوط به زاگرس مرکزی و تا حدودی جنوب غرب زاگرس بوده و سبک ارومیه به همراه سفال خابور نیز مربوط به مناطق شمال‌غرب ایران و به‌خصوص حوضه دریاچه ارومیه است. علی‌رغم شناسایی محوطه‌های زیادی در داخل هسته اصلی این حوزه‌ها، تعداد محوطه‌های شناسایی شده خارج از آن‌ها و به‌ویژه حوزه گودین III بسیار ناچیز و انگشت‌شمار است. سفال‌های نوع گودین III به‌دست آمده از بررسی‌های اخیر تپه دینار وینسار در دشت قروه نشان می‌دهد که نمی‌توان حوزه پراکنش این فرهنگ‌ها و به‌خصوص فرهنگ گودین III را فقط به مناطق هسته‌ای محدود کرد. بر اساس نویافته‌های تپه دینار وینسار می‌توان دامنه پراکنش این فرهنگ را فراتر از هسته اصلی آن، یعنی از مناطق مرکزی و جنوب غرب زاگرس تا مناطق شرقی کردستان گسترش داد. بنابراین، به نظر می‌رسد که مهم‌ترین دلیل انگشت‌شمار بودن محوطه‌های دوره مفرغ میانی و جدید کردستان به روش‌های بررسی باستان‌شناختی بر می‌گردد تا وجود نداشتن استقرارهای این دوره در منطقه.	تاریخ‌ها: دریافت: ۱۴۰۳/۰۶/۱۳ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۹/۰۲ واژگان کلیدی: عصر مفرغ سفال گودین III زاگرس مرکزی دشت قروه تپه دینار وینسار

* استناد: محمدی‌قصریان، سیروان، زمانی‌دادانه، مرتضی (۱۴۰۳). گسترش دامنه پراکنش سفال نوع گودین III در کرانه‌های شرقی دشت قروه. پیام

باستان‌شناس، ۱۶(۳۱)، ۳۷-۵۲. DOI: 10.83078/peb.2024.118811

مقدمه

برخلاف مناطق هم‌جوار کردستان، در شمال و جنوب که توالی فرهنگی آن‌ها از دوره پیش از تاریخ تا دوران اسلامی در نتیجه انجام کاوش‌های لایه‌نگارانه در تعدادی از محوطه‌های شاخص این مناطق نظیر تپه حسنلو در حوضه دریاچه ارومیه و یا تپه گودین در زاگرس مرکزی مشخص شده است. منطقه کردستان سال‌هاست که از فقدان چنین کاوش‌هایی رنج می‌برد و توالی فرهنگی این منطقه از دوران پیش از تاریخ تا دوره اسلامی هنوز مشخص نگردیده است. آیا این موضوع بدین معنا است که محوطه‌های چند دوره‌ای نظیر حسنلو و یا تپه گودین در منطقه وجود ندارد؟ خیر، بلکه بلعکس تعدادی چند از این محوطه‌ها نظیر تپه قشلاق بیجار و یا تپه قلعه ننه مریوان (محمدی‌فر و مترجم، ۱۳۸۱؛ بیننده و همکاران، ۱۴۰۲؛ Binandeh and Silvana Di Paolo, 2023) در کردستان گزارش شده‌اند که قابلیت ارائه چنین توالی را دارند. تپه قشلاق بیجار از جمله محوطه‌های شکل گرفته حاشیه رود تلوار است که توالی جالبی را از دوره نوسنگی جدید تا مس‌وسنگ جدید دارا است ولی به دلیل وقفه‌های فرهنگی مربوط به دوره‌هایی نظیر گودین V/VI، گودین IV و دوران تاریخی - اسلامی (مترجم و شریفی، ۱۳۹۷؛ Motarjem and Sharifi, 2015) نمی‌تواند توالی کاملی را ارائه دهد. در این زمینه تپه قلعه ننه مریوان مناسب‌ترین گزینه جهت مشخص کردن توالی فرهنگی منطقه است. این تپه با وسعتی بیش از ۱۰ هکتار و حدود ۳۰ متر نهشته باستانی، هم‌سطح با محوطه‌هایی نظیر حسنلو و یا تپه گودین، نهشته‌هایی بدون وقفه از دوران نوسنگی (؟) تا عصر حاضر را در بر داشته و مناسب‌ترین گزینه برای مشخص کردن توالی فرهنگی استان است (ساعدموچشی و دیگران، ۱۳۹۶). علی‌رغم

مشخص نبودن توالی کامل فرهنگی کردستان به‌ویژه در دوران پیش از تاریخ آن، بررسی‌ها و کاوش‌های باستان‌شناختی در تعدادی از دشت‌ها و یا محوطه‌های پیش از تاریخ استان اطلاعات اولیه‌ای را نظیر گاهنگاری نسبی و مطلق، فرهنگ‌های سفالی و یا الگوهای استقرار آن‌ها به دست داده است. این‌گونه مطالعات بیش‌تر در مناطق شرقی استان و بر روی دوره مس‌وسنگ تمرکز یافته است. کامل‌ترین نمونه آن مربوط به حوضه رودخانه تلوار بیجار است که علاوه بر مشخص شدن الگوی پراکنش محوطه‌های دوره مس‌وسنگ میانه و جدید منطقه، گاهنگاری نسبی و مطلق این دوره نیز مشخص شده است (ساعدموچشی، ۱۳۸۹، ۱۳۹۰ الف و ب؛ مترجم و شریفی، ۱۳۹۳، ۱۳۹۷). در سایر مناطق کردستان نیز نظیر مریوان بررسی‌های اولیه باستان‌شناسی صورت گرفته است (محمدی‌فر و مترجم، ۱۳۸۱، ۱۳۹۴؛ زمانی دادانه، ۱۳۹۷). با وجود صورت گرفتن کاوش‌ها و بررسی‌های یاد شده (همان)، هنوز ابهامات و پرسش‌های زیادی در ارتباط با باستان‌شناسی پیش از تاریخ کردستان باقی است. بدون شک یکی از کمتر شناخته شده‌ترین دوره‌های پیش از تاریخ کردستان که تا به حال کم‌تر اطلاعاتی از آن در دسترس است، دوره مفرغ و به‌ویژه دوران میانی و جدید آن است. دوره مفرغ قدیم کردستان با توجه به سهولت شناسایی سفال‌های شاخص این دوره نظیر سفال‌های سیاه و خاکستری نوع یانیق یا کوروارس در بررسی‌ها تا حدودی شناخته شده‌تر است اما دوره بعد از آن (مفرغ میانی و جدید) دارای شرایط متفاوتی است و ناشناخته‌تر است. در مقاله حاضر با توجه به شناسایی چندین قطعه سفال شاخص نوع گودین III از بررسی تپه دینار وینسار در دشت قروه به عنوان یکی از اولین آثار شناسایی شده این فرهنگ در سطح منطقه کردستان، به بررسی

قدیم (گودین IV) شاهد افزایش تعداد محوطه‌ها به ویژه در مناطق شرقی کردستان هستیم. در نتیجه بررسی‌های باستان‌شناختی در مناطق شرقی استان نظیر شهرستان‌های دهگلان، قروه و بیجار محوطه‌های زیادی از دوره مفرغ قدیم با سفال‌های شاخص خاکستری و سیاه رنگ این دوره شناسایی شده‌اند (ساعدموچشی، ۱۳۹۰ الف؛ ۱۳۹۷؛ رجبیون و دیگران، ۱۳۹۴؛ Rajabioun and Shirazi, 2015). این در حالی است که در دیگر مناطق کردستان، به ویژه مناطق غربی نظیر مریوان و سروآباد چنین فشردگی از آثار این دوره مشاهده نشده و محوطه‌های دارای فرهنگ یانیق یا کوروارس به ندرت در بررسی‌های باستان‌شناختی شناسایی شده‌اند (جوانمردزاده و دیگران، ۱۳۸۹).

مفرغ میانی و جدید (گودین III)

در دوره مفرغ قدیم تقریباً تمامی مناطق غربی ایران از یک فرهنگ سفالی همسان به نام فرهنگ یانیق یا کوروارس تبعیت می‌کنند، اما با شروع دوره مفرغ میانی و جدید چنین یکدستی از بین رفته و نواحی شمالی زاگرس در حوضه دریاچه ارومیه و زاگرس مرکزی از دو سنت سفالی متفاوت تبعیت می‌کنند. محوطه‌های شمال غرب ایران و به ویژه محوطه‌های حوضه دریاچه ارومیه با فرهنگ‌هایی نظیر سنت موسوم به سفال نوع ارومیه و یا سفال خابور (ولایتی و دیگران، ۱۳۹۶؛ Edwards, 1986) و محوطه‌های زاگرس مرکزی با فرهنگ گودین III شناخته می‌شوند (مظاهری، ۱۳۹۲؛ Henrickson, 2011, 1987a, 1986). ویژگی‌ها، تفاوت‌ها و شباهت‌های این دو سبک سفالی متفاوت، خود بحث دیگری است که در این نوشتار نمی‌گنجد. همان‌طور که ذکر شد کردستان مانند دیگر مناطق غرب کشور در دوره مفرغ قدیم متأثر از همان سنت

چگونگی پراکنش این فرهنگ در بخش‌های شرقی کردستان و فقدان آن در سایر نواحی استان می‌پردازیم. هرچند که بحث اصلی این مقاله مربوط به محوطه‌های دوره مفرغ میانی و جدید کردستان است، اما نگاهی گذرا به آثار دوره‌های قبل و به ویژه دوره مفرغ قدیم (گودین IV) خالی از لطف نخواهد بود.

مفرغ قدیم (گودین IV)

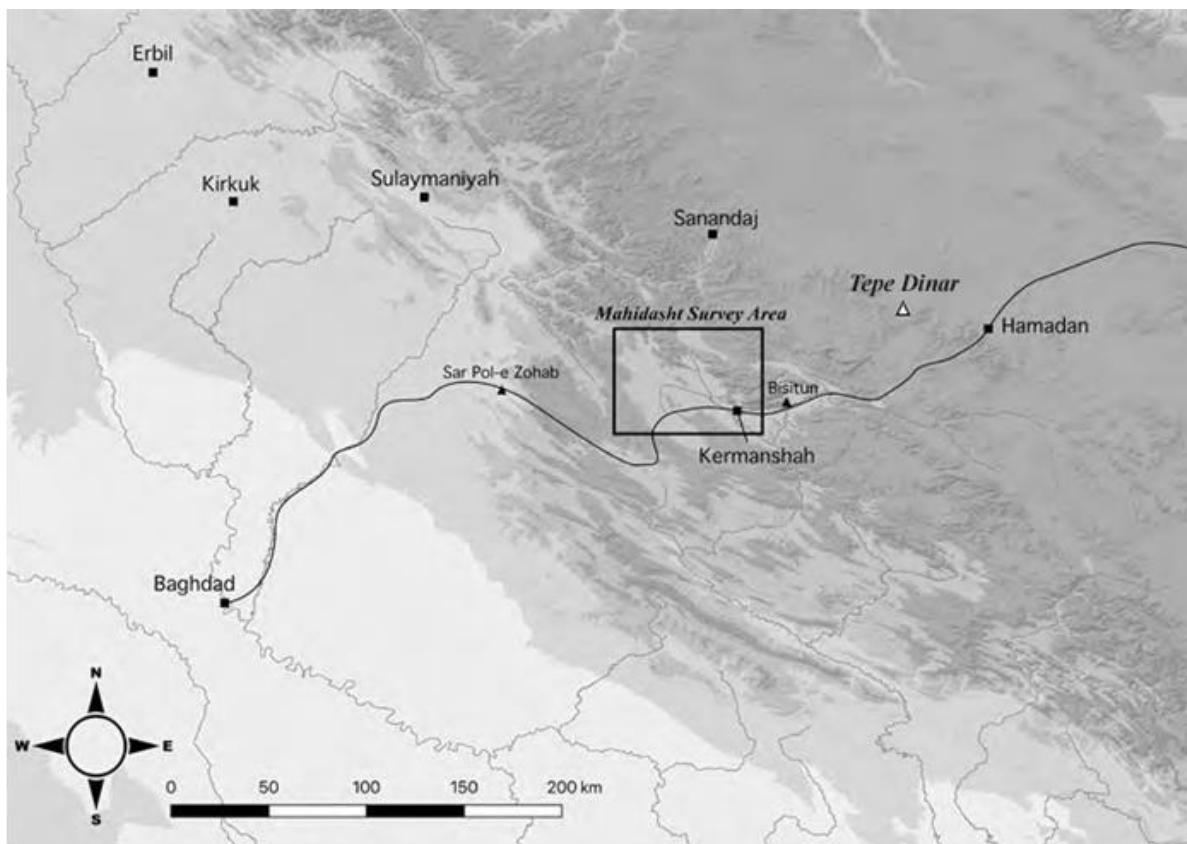
همانند بسیاری از مناطق غرب کشور، در کردستان نیز بعد از پایان دوره مس‌وسنگ جدید روند کاهش تعداد محوطه‌ها آغاز شده و تعداد استقرارها در پایان هزاره چهارم ق.م به نسبت چشمگیری کاهش می‌یابند. کمتر نقطه‌ای از کردستان را می‌شناسیم که تا به حال سفال‌های دوره مس‌وسنگ میانه و جدید (گونه گودین VII / IX-X) از آن گزارش نشده باشد. بر اساس بررسی‌های باستان‌شناسی صورت گرفته در کردستان به طرز جالبی این سفال‌ها در سراسر منطقه و در بسترهای متفاوت زیست‌محیطی (دشت‌ها، مناطق کوهستانی، غارها و پناهگاه‌های صخره‌ای و...) پراکنده شده‌اند (ساعدموچشی ۱۳۹۰ الف؛ ساعدموچشی و دیگران ۱۳۹۲؛ محمدی قصریان و هژبری ۱۳۹۶، زارعی و دیگران، ۱۳۹۶). اما، همان‌طور که ذکر گردید با پایان این دوره و شروع دوره بعد شمار محوطه‌ها به تعداد قابل توجهی کاهش می‌یابند. در این دوره (گودین V/VI) تا به حال فقط دو محوطه به نام‌های تپه قلعه سروآباد (ساعدموچشی، ۱۳۹۳) (ساعدموچشی و دیگران، ۱۳۹۱) و تپه قلعه ننه (ساعدموچشی و دیگران، ۱۳۸۶) در نزدیکی مریوان و چندین محوطه در دشت مریوان (Zamani Dadaneh et al, 2019) شناسایی شده و در دیگر نقاط کردستان تا به حال آثار این دوره گزارش نشده‌اند. با شروع دوره مفرغ

محوطه را با روش گونه‌شناسی نسبی شواهد سنتهای سفالی به عنوان یکی دیگر از آثار نادر مربوط به فرهنگ گودین III از دوره مفرغ میانی و جدید منطقه در نظر گرفت. لازم به ذکر است، با توجه به روش بررسی سیستماتیک، بیشترین تراکم شواهد سفالی سنت گودین III در دامنه جنوب و جنوب شرقی تپه مشاهده شد. شناسایی این گونه سفالی در تپه دینار وینسار در حاشیه شرقی دشت قروه و پیرامون مسیر ارتباطی مهمی موسوم به شاهراه شرق به غرب (شکل ۱) که در مطالعات فرهنگی ایران در پیش از تاریخ نقش بسیار مهمی دارد می‌تواند باب جدیدی را در مطالعات دوره مفرغ کردستان باز نموده و همچنین بیانگر گسترش دامنه پراکنش فرهنگ گودین III، فراتر از حوزه معرفی شده زاگرس مرکزی و امتداد آن تا نواحی شرقی دشت‌های کردستان است.

رایج در دیگر نواحی زاگرس یعنی فرهنگ یانیق است، اما در دوره مفرغ میانی و جدید وضعیت منطقه پیچیده‌تر شده و متفاوت از دوره مفرغ قدیم است. تعداد قطعی آثار منتسب شده به این دوره از دو یا سه محوطه فراتر نرفته و دیگر آثار منتسب شده توسط شواهد و مدارک قطعی و واضح باستان‌شناسی پشتیبانی نمی‌شوند که در بخش پیشینه پژوهشی به تفصیل به این مبحث اشاره خواهد شد.

روش تحقیق

نگارندگان در بازدیدهای مکرری که به صورت پیمایش سطحی در پی مشاهده اتفاقی شواهد سفالی بر روی سطح تپه وینسار قروه انجام داده‌اند، قطعات سفالی که به وضوح از نوع سفال شاخص گودین III بوده مشاهده کرده‌اند که به این ترتیب می‌توان این

شکل ۱: موقعیت تپه دینار به نسبت شاهراه ارتباطی شرق به غرب و حوزه باستان‌شناسی ماهیدشت (Renette et al, 2021: 4).

پیشینه پژوهشی

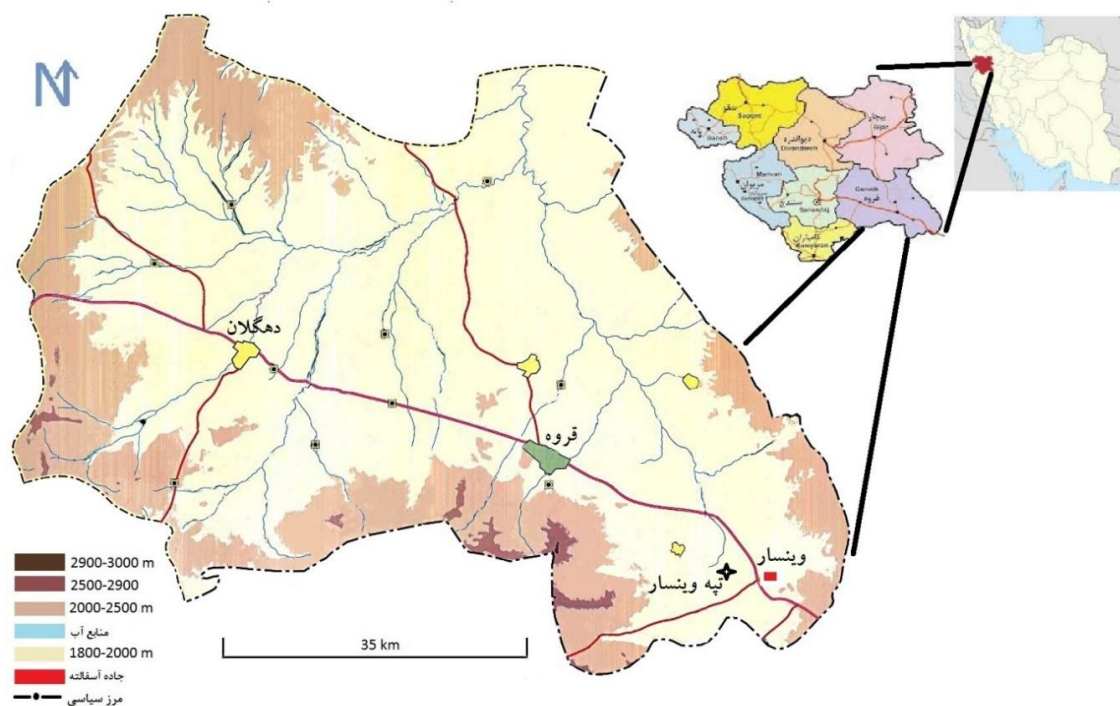
سوئینی در بررسی‌های سال ۱۹۷۱ در مناطق شمال غرب ایران ادعا می‌کند که یک قطعه سفال منقوش نوع گودین III از محوطه T83 که بر سر راه سقز به بیجار قرار داشته شناسایی کرده است (Swiny, 1975: 87). همچنین، ادعا شده است که سفال نوع گودین III در بررسی‌های منطقه مریوان به دست آمده‌اند (مترجم، گفتگوی شخصی)، اما مطالعه دقیق گزارشات این بررسی‌ها مطلب دیگری را نشان می‌دهد. قطعه سفال منتسب شده به دوره گودین III در گزارش سوینی (Swiny, 1975: 86, fig 9) مشابهت آن‌چنانی را با سفال‌های شاخص نوع گودین III نداشته و نمی‌توان با قاطعیت و تنها بر اساس یک قطعه سفال، محوطه T83 بررسی سوئینی را به این دوره نسبت داد. در مورد منطقه مریوان نیز علی‌رغم صحبت از وجود آثار دوره گودین III در این منطقه حتی یک قطعه از این سفال در گزارش بررسی مریوان دیده نمی‌شود و خود بررسی کنندگان در صفحه ۱۰ گزارش به صراحت بیان می‌کنند که هیچ محوطه‌ای از دوره یانیق و گودین III در مریوان شناسایی نکرده‌اند (محمدی فر و مترجم، ۱۳۸۱: ۱۰). از جمله آثار نادر دوره مفرغ میانی و جدید کردستان که شواهد باستان‌شناختی آن‌ها را پشتیبانی کرده و با قاطعیت به این دوره قابل انتساب هستند سه محوطه به نام‌های تپه قشلاق، تپه قلعه ننه و محوطه سرچم هستند. تپه قشلاق در حاشیه رودخانه تلوار بیجار قرار گرفته و استقرار ضعیف و کوتاه مدت از دوره مفرغ متأخر با سفال‌های شاخص گودین 2: III است (مترجم و شریفی، ۱۳۹۷؛ Motarjem and Sharifi, 2014). تپه قلعه ننه نیز در نزدیکی شهر مریوان قرار

داشته و چند قطعه سفال سبک ارومیه از آن گزارش شده است (ساعدموچشی و دیگران، ۱۳۸۶). محوطه سرچم نیز که در منطقه هورامان و حوزه آبگیر سد داریان در نزدیکی مرز ایران و عراق جای دارد سفال‌های مفرغ میانی و جدید آن بدون تغییر خاصی تا دوره آهن I ادامه دارند (ساعدموچشی، ۱۳۹۴؛ ساعدموچشی و دیگران، ۱۳۹۵). با این وصف مشخص می‌شود که وضعیت مطالعات عصر مفرغ میانی و جدید کردستان بسیار گنگ و ناشناخته است و تعداد محوطه‌هایی که با قاطعیت به این دوران قابل انتساب باشند نادر و انگشت‌شمارند.

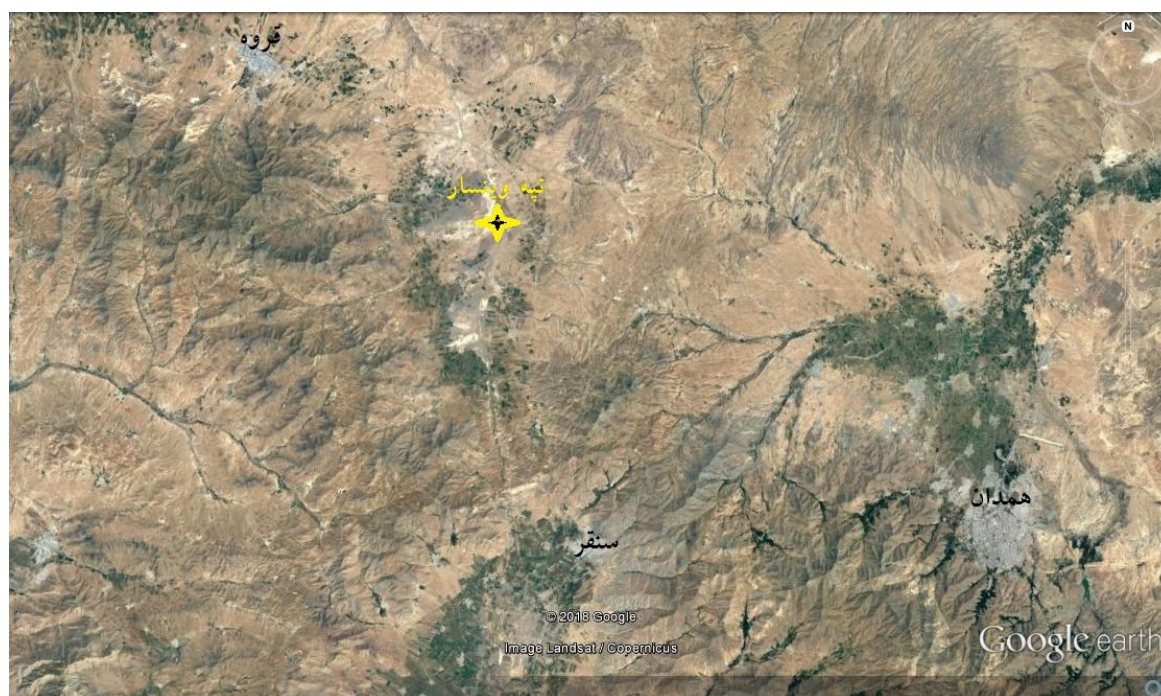
نویافته‌های تپه دینار وینسار

تپه باستانی دینار وینسار در فاصله تقریباً ۳۵ کیلومتری شرق شهر قروه و در ۲/۵ کیلومتری جنوب روستای وینسار قرار دارد. این تپه در سه راهی قروه - همدان - سنقر قرار داشته و یکی از شرقی‌ترین محوطه‌های باستانی درون مرزهای سیاسی استان کردستان است (شکل ۲). این تپه با شماره ۳۵۷۴ و در تاریخ ۱۳۷۹/۱۲/۲۵ در فهرست آثار ملی کشور به ثبت رسیده است (عزیزی، ۱۳۷۸).

تپه دینار در حدود ۳ هکتار وسعت داشته و ارتفاع آن از سطح زمین‌های اطراف در حدود ۱۵ متر است که به صورت یک برآمدگی مرتفع در سطح دشت توجه هر باستان‌شناسی را به خود معطوف می‌کند. در پی آسیب‌های عوامل انسانی برش بزرگی در دامنه شمالی تپه ایجاد شده که نهشته‌های باستان‌شناختی را آشکار کرده است. در رأس تپه و دیگر جاهای تپه نیز چاله‌های حفاری غیرمجاز زیادی کنده شده که صدمات جبران ناپذیری را به تپه وارد کرده است (شکل‌های ۳ تا ۸).

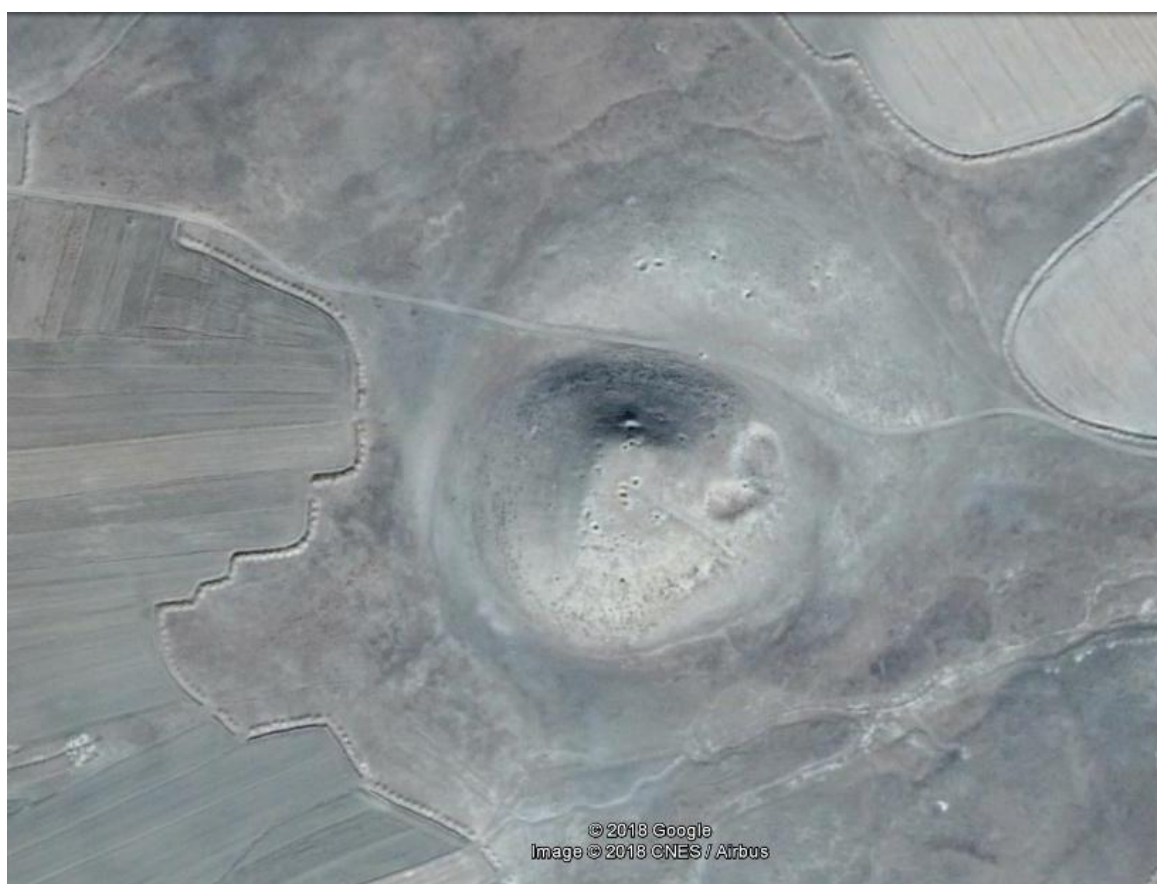
شکل ۲: موقعیت جغرافیایی تپه دینار وینسار بر روی نقشه استان کردستان (نگارندگان، ۱۴۰۱).

شکل ۳: تصویر هوایی از موقعیت جغرافیایی تپه دینار وینسار نسبت به شهرهای قروه، سنقر و همدان (سایت گوگل).

شکل ۴: عکس هوایی از موقعیت تپه دینار در سه راهی قروه - سنقر - همدان (سایت گوگل).

شکل ۵: عکس هوایی از تپه دینار (سایت گوگل).

شکل ۶: نمای شمالی تپه دینار (نگارندگان، ۱۴۰۱).

شکل ۷: دورنمای جنوبی تپه (نگارندگان، ۱۴۰۱).

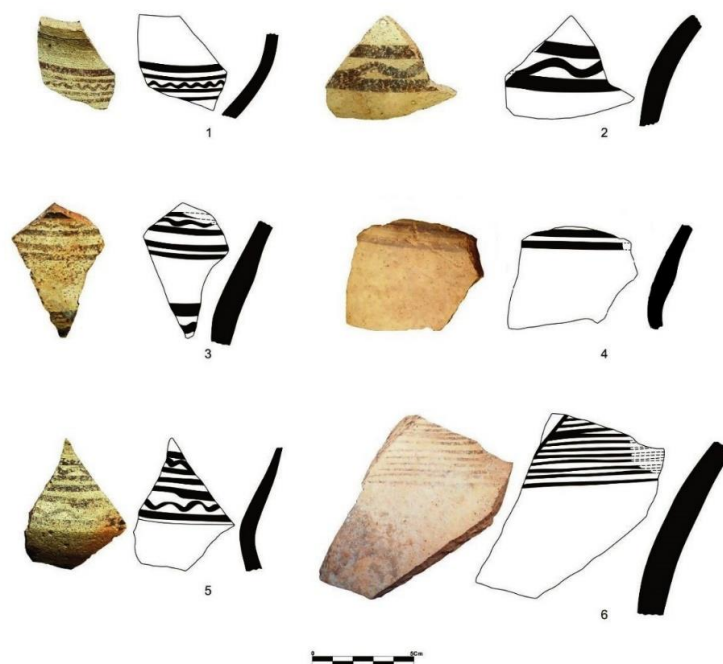

شکل ۸: نمای شرقی تپه (نگارندگان، ۱۴۰۱).

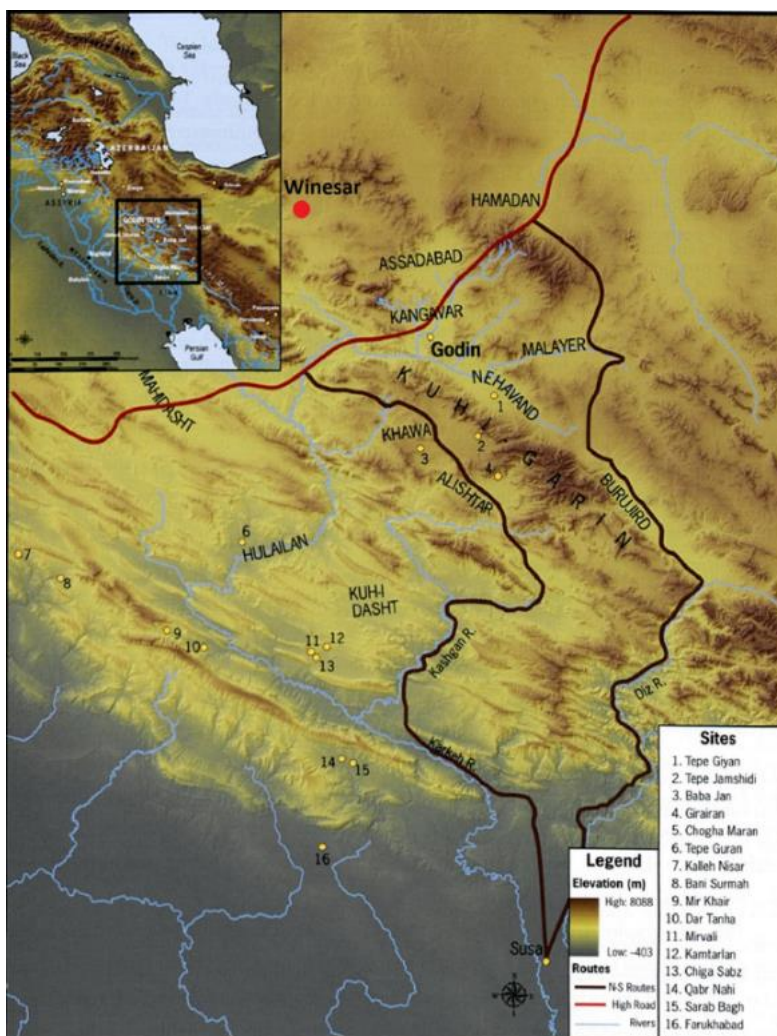
گودین III که مهم‌ترین ویژگی کلی آن‌ها سفال نخودی منقوش است، ویژگی شاخص سفال‌های گودین III تپه دینار وینسار قروه نیز استفاده از نقوش هندسی سیاه رنگ بر زمینه نخودی است. نقوش به کار گرفته شده متشکل از باندهای موازی و زیگزاگ است که بیش‌تر در قسمت شانه ظرف نقش شده‌اند (شکل ۹).

مشابهت‌های انکارناپذیری بین تزیینات سفال‌های تپه دینار وینسار و فاز گودین III:2 وجود دارد. به نظر می‌رسد قدمت سفال‌های تپه دینار وینسار نیز به فاز III:2 (1600-1900 B.C) بر می‌گردد. در این دوره است که دامنه پراکنش فرهنگ گودین III به بیش‌ترین گسترده‌گی خود می‌رسد (Henrickson, 2011) که احتمالاً در نتیجه آن نواحی شرقی کردستان و از جمله دشت قروه را نیز در برگرفته است (شکل ۱۰).

تپه دینار دارای نهشته‌هایی از دوره مس و سنگ جدید تا قرون میانی اسلام است ولی نگارندگان در بررسی‌های اخیر خود برای اولین بار چند قطعه سفال منقوش نوع گودین III را نیز از سطح تپه جمع‌آوری کرده‌اند که قبل‌تر گزارش نشده است. همان‌طور که ذکر گردید سفال نوع گودین III سفالی بسیار کم‌یاب در سطح منطقه کردستان بوده و اگر استقرار کوتاه مدت گودین III از تپه قشلاق بیجار را نادیده بگیریم، سفال‌های تپه دینار وینسار از جمله اولین آثار شناسایی شده این دوره در منطقه کردستان هستند. به نسبت داده‌های تپه قشلاق، سفال‌های تپه دینار وینسار مجموعه کامل‌تری را ارائه کرده و تا به حال بهترین مجموعه برای معرفی سنت سفالی گودین III در کردستان محسوب می‌شوند. سفال‌های به دست آمده قطعاتی از بدنه ظروف بوده که همگی منقوش نیز هستند. همانند سفال‌های نوع

شکل ۹: سفال‌های گودین III از تپه دینار (نگارندگان، ۱۴۰۱).

شکل ۱۰: موقعیت جغرافیایی تپه دینار وینسار در غرب ایران (Henriksson, 2011: 267).

بحث و تحلیل

با نگاهی به بررسی‌ها و کاوش‌های صورت گرفته در مناطق مختلف کردستان این نکته مسجل و مشخص است که بعد از پشت سر گذاشتن مراحل اولیه عصر مفرغ، در دوران مفرغ میانی و جدید فرهنگ‌های یکدست و همگونی در کردستان شکل نمی‌گیرد. لازم به ذکر است که ویژگی یاد شده در مورد فرهنگ‌های رایج عصر مفرغ میانی و جدید کردستان فقط مختص این دوران نیست و کردستان با توجه به ویژگی‌های جغرافیایی خاص خود و قرار داشتن مابین دو حوزه مهم مطالعاتی شمال غرب و زاگرس مرکزی در سایر دوران پیش از تاریخ نیز چنین وضعیتی را دارا است. همان‌گونه که در ادامه در مورد دوران مفرغ میانی و جدید کردستان نیز خواهد آمد، فرهنگ‌های دوران نوسنگی و به ویژه مس‌وسنگ کردستان نیز بسته به منطقه جغرافیایی و یا نزدیکی به مناطق شمال غرب و یا زاگرس مرکزی دارای فرهنگ‌های سفالی متفاوتی است و در این دوران شاهد شکل‌گیری یک فرهنگ واحد نیستیم (محمدی قصریان، ۱۳۹۹). وضعیتی که به وضوح در مورد دوران مفرغ میانی و جدید کردستان نیز صادق است. همان‌طور که ذکر گردید در منطقه مریوان و از بررسی سطحی تپه قلعه ننه شواهدی از سفال نوع ارومیه گزارش شده است (ساعدموچشی و دیگران، ۱۳۸۶). در مناطق مرزی ایران و عراق در منطقه هورامان از کاوش‌های محوطه سرچم سفال‌های نخودی و قرمز رنگی با تزیینات کنده گزارش شده است که این سبک تا نهشته‌های عصر آهن I محوطه نیز ادامه می‌یابد (ساعدموچشی و دیگران، ۱۳۹۵). لازم به یادآوری است که هیچ‌گونه شباهتی بین این دو فرهنگ سفالی در مریوان و هورامان دیده نمی‌شود. در تپه دینار وینسار در منطقه قروه (شرق کردستان) سفال نوع گودین III گزارش

شده است که باز هم سفالی کاملاً متفاوت از سفال‌های سبک ارومیه تپه قلعه ننه مریوان و سفال‌های نخودی و قرمز رنگ با تزیینات کنده محوطه سرچم در هورامان است. در نتیجه واضح است که در دوره مفرغ میانی و جدید منطقه کردستان برخلاف مناطق همسایه آن در شمال و جنوب که فرهنگ سفالی همگونی دارند (گودین III و سفال ارومیه)، چنین همگونی و تناسبی در این دوره در کردستان وجود نداشته و مناطق مختلف کردستان با توجه به نزدیکی به مناطق هم‌جوار خود متأثر از فرهنگ سفالی آن مناطق باشند. به عنوان مثال تپه دینار وینسار در فاصله نه چندان دوری از شهر سنقر در استان کرمانشاه قرار داشته و همگان می‌دانند که فرهنگ رایج سفالی دوره مفرغ میانی و جدید کرمانشاه متأثر از فرهنگ گودین III است که مناطق وسیعی از غرب کشور از استان‌های کرمانشاه، لرستان، ایلام و همدان را در برمی‌گیرد. با شناسایی سفال نوع گودین III در منطقه وینسار قروه و نیز به دست آمدن شواهد این دوره در تپه قشلاق بیجار (مترجم و شریفی، ۱۳۹۷) می‌توان دامنه پراکندگی این فرهنگ را به مناطق شرقی کردستان در دشت‌های قروه و بیجار نیز گسترش داد.

نتیجه‌گیری

همان‌گونه که ذکر گردید سفال‌های شناسایی شده عصر مفرغ سطح تپه دینار وینسار قروه از نوع سفال‌های نخودی با نقوش سیاه رنگ نوع گودین III است. سفال‌های نخودی منقوش نوع گودین III شاخصه و معرف اصلی محوطه‌های عصر مفرغ و میانی مناطق زاگرس مرکزی است. در منطقه زاگرس مرکزی آثار بی‌شماری از دوره گودین III گزارش شده به طوری که یکی از پر جمعیت‌ترین دوره‌های پیش از تاریخ زاگرس مرکزی دوره گودین III است. حوضه

بررسی‌های پیمایشی فشرده در دشت‌های قروه، دهگلان و بیجار منجر به شناسایی محوطه‌های بیش‌تری از این دوران خواهد شد و مطالعات دوره مفرغ میانی و جدید کردستان را از وضعیت بغرنج امروزی تا حدودی نجات خواهد داد.

منابع

بیننده، علی، نادریان، نیلوفر، دی پائولو، سیلوانا (۱۴۰۲). فناوری و گونه‌شناسی دست‌افزارهای سنگی دوره مس‌وسنگ تپه قلعه ننه مریوان. مطالعات باستان‌شناسی پارسه، ۲۶، ۷-۳۱.

جوانمردزاده، اردشیر، دارابی، حجت، ناصری، رضا (۱۳۹۰). بررسی باستان‌شناسی محدوده سد آزاد، استان کردستان. پیام باستان‌شناس، ۸(۱۵)، ۷۳-۹۰.

رجیبون، زهرا، الیاسوند، محمد ابراهیم، بهنیا، علی. (۱۳۹۷). طبقه‌بندی و مطالعه سفال‌های مربوط به فرهنگ کورا-ارس در حوضه آبگیر قزل‌اوزن. در جشن‌نامه دکتر محمد رحیم صراف. تهران: پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری.

رجیبون، زهرا، بهنیا، علی، ساعدموچشی، امیر (۱۳۹۴). بازسازی الگوهای استقرار فرهنگی کورو-ارس در شرق کردستان. پیام باستان‌شناس، ۱۲(۲۴)، ۵۵-۶۹.

زارعی، محمد ابراهیم، محمدی قصریان، سیروان، عبدالله‌پور، محمد (۱۳۹۶). بررسی باستان‌شناختی تپه گریاشان سنندج. پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران، ۱۲، ۲۳-۹.

ساعدموچشی، امیر. (الف ۱۳۹۰). بررسی الگوهای استقرار محوطه‌های دوران مس‌وسنگ شرق استان کردستان (حوزه آبگیر رودخانه قزل‌اوزن). رساله دکتری، دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران (منتشر نشده).

ساعدموچشی، امیر. (۱۳۸۹). گمانه‌زنی به منظور لایه‌نگاری تپه کلنان بیجار، کردستان. آرشیو اداره کل

دریاچه ارومیه نیز از این قاعده مستثنی نبوده و محوطه‌های زیادی با سفال موسوم به ارومیه شناسایی شده‌اند. با این اوصاف این سوالات مطرح می‌گردد که تکلیف محوطه‌های عصر مفرغ میانی و جدید کردستان چیست؟ چرا در کردستان فقط تعداد انگشت‌شماری محوطه‌های دوره مفرغ میانی و جدید شناسایی شده‌اند؟ آیا محوطه‌های عصر مفرغ میانی و جدید کردستان به همین چند محوطه انگشت شمار ذکر شده در مریوان، هورامان و قروه محدود می‌گردد و باقی مناطق کردستان در این دوران خالی از سکنه بوده‌اند؟ چه اتفاق و رخدادی در این دوران در کردستان روی داده است که این منطقه خالی از سکنه شده است ولی مناطق همجوار آن در شمال غرب و زاگرس مرکزی همچنان پرجمعیت و مسکون هستند؟

بررسی‌های تپه وینسار و شناسایی سفال‌های نوع گودین III از سطح آن تا حدودی می‌تواند به این سوالات پاسخ دهد. تپه وینسار قبلاً در چندین نوبت مورد بررسی‌های باستان‌شناختی قرار گرفته است ولی از آثار دوره گودین III گزارشی ارائه نشده است. این سفال‌ها برای اولین بار در نتیجه بررسی تصادفی نگارندگان شناسایی گردید. مطمئناً چنین وضعیتی مختص تپه وینسار قروه نیست و بازنگری بسیاری از بررسی‌های صورت گرفته در کردستان و به ویژه مناطق شرقی آن منجر به شناسایی آثار بیشتری از این دوران خواهد شد. بنابراین، به نظر می‌رسد که مهم‌ترین دلیل انگشت‌شمار بودن محوطه‌های دوره مفرغ میانی و جدید کردستان نسبت به مناطق همسایه خود در شمال و جنوب، به دلیل وجود نداشتن استقرارهای این دوره در کردستان نیست. بلکه دلیل اصلی آن رویکرد و روش اشتباه در بررسی‌های باستان‌شناختی و عدم شناسایی و تمیز این سفال‌ها در سطح محوطه‌ها است. مطمئناً

- میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری استان کردستان (منتشر نشده).
- ساعدموچشی، امیر (۱۳۹۳). گمانه‌زنی به منظور تعیین عرصه و پیشنهاد حریم تپه سرفلعه سروآباد، کردستان. آرشیو اداره کل میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری استان کردستان (منتشر نشده).
- ساعدموچشی، امیر، آذرشب، علیرضا، غفاری، زهرا (۱۳۹۱). تپه سرفلعه: شواهدی از سفال اوروک در استان کردستان و ارتباط آن با مسیرهای ارتباطی بین‌النهرین. پیام باستان‌شناس، ۹(۱۸)، ۳۷-۴۸.
- ساعدموچشی، امیر، آذرشب، علیرضا (۱۳۹۲). شواهد استفاده از غارهای صعب‌العبور در دوره دالما در غرب ایران. پیام باستان‌شناس، ۱۰(۲۰)، ۳۷-۵۰.
- ساعدموچشی، امیر (۱۳۹۴). گزارش کاوش نجات‌بخشی محوطه سرچم روستای روآر، شهرستان سروآباد، استان کردستان. آرشیو اداره کل میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری استان کردستان (منتشر نشده).
- ساعدموچشی، امیر، نیکنامی، کمال‌الدین، مشکور، مرجان، فاضلی‌نشی، حسن، فیروزمندی شیره‌جینی، بهمن. (۱۳۹۰). گاهنگاری نسبی و مطلق تپه کلنان بیجار: محوطه‌ای متعلق به دوره مس‌وسنگ میانه در غرب ایران. نامه باستان‌شناسی، ۱(۱)، ۳۱-۵۶.
- ساعدموچشی، امیر، محمدی قصریان، سیروان، زمانی دادانه، مرتضی، خسروی، سلمان، امیری، سریه. (۱۳۹۵). کاوش نجات‌بخشی محوطه سرچم روستای روآر در محدوده سد داریان. در گزارش‌های پانزدهمین گردهم‌آیی سالانه باستان‌شناسی ایران (صص. ۶۶۲-۶۶۶). تهران: پژوهشکده باستان‌شناسی.
- ساعدموچشی، امیر، محمدی قصریان، سیروان، عزیزی، اقبال. (۱۳۸۶). تپه قلعه ننه شهرستان مریوان: زیستگاهی باستانی در غرب ایران. باستان‌شناخت، ۴(۵)، ۷-۲۰.
- عزیزی، اقبال (۱۳۷۸). گزارش بررسی و شناسایی آثار باستانی بخش چهاردولی شرقی و غربی قروه کردستان.
- آرشیو اداره کل میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری استان کردستان (منتشر نشده).
- مترجم، عباس، شریفی، مهناز (۱۳۹۷). فرآیند گذار از سنت‌های فرهنگی نوسنگی جدید به مس‌وسنگ قدیم در پسرانه‌های شرق زاگرس مرکزی. پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران، ۸(۱۶)، ۸۳-۱۰۲.
- مترجم، عباس، شریفی، مهناز (۱۳۹۳). تحلیلی بر کارکرد و ماهیت نمادکالاها (توکن) و پیکرک‌های گلی در دوره مس‌وسنگی تپه قشلاق تالوار، کردستان. پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران، ۴(۷)، ۲۷-۴۶.
- محمدی‌فر، یعقوب، مترجم، عباس (۱۳۸۱). بررسی باستان‌شناسی شهرستان مریوان، کردستان. آرشیو اداره کل میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری استان کردستان (منتشر نشده).
- محمدی قصریان، سیروان، هژبری، علی (۱۳۹۶). معرفی تپه پیش از تاریخی زیویه. در مفاخر میراث فرهنگی ۳، یادنامه دکتر سیمین دانشور، به کوشش شاهین آریامنش (صص. ۲۳-۳۶). تهران: پژوهشگاه میراث فرهنگی.
- محمدی قصریان، سیروان (۱۳۹۹). محوطه‌های مس‌وسنگ کردستان. مطالعات ایران‌شناسی، ۶(۱۸)، ۹۳-۱۱۰.
- محمدی‌فر، یعقوب، مترجم، عباس (۱۳۹۴). مریوان، از دوره پارینه‌سنگی میانه تا دوره مس‌وسنگ بر اساس بررسی‌های باستان‌شناسی. در مفاخر میراث فرهنگی ایران: جشن‌نامه دکتر صادق ملک شه‌میرزادی، به کوشش مرتضی حصاری (صص. ۳-۱۰). تهران: پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری؛ دانشگاه هنر اصفهان.
- مظاهری، خداکرم (۱۳۹۲). بازنگری گستره جغرافیایی توالی سفالی گودین III در زاگرس مرکزی. پیام باستان‌شناس، ۱۰(۱۹)، ۷۳-۹۲.
- ولایتی، رحیم، میرزایی، سعید، خانعلی، حمید. (۱۳۹۶). تبیین جایگاه فرهنگ‌های دوره مفرغ میانی و جدید در شمال غرب ایران، مطالعه موردی سفال‌های سبک ارومیه و

- ۴۴-۲۵. سفال‌خابور. پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران، ۱۳(۷)، B.C. (Unpublished doctoral dissertation). University of Toronto.
- Azizi, E. (1999). *Report on the study and identification of antiquities in the eastern and western parts of Qorveh, Kurdistan*. Archive of the General Directorate of Cultural Heritage, Handicrafts and Tourism of Kurdistan Province. (Unpublished). (In Persian).
- Henrickson, R. C. (1985). The chronology of central western Iran 2600-1400 B.C. *American Journal of Archaeology*, 89(4), 569-581. <https://doi.org/10.2307/504200>
- Binandeh, A., & Silvana, D. P. (2023). A recent archaeological project in the Iranian Kurdistan. *Iranian Archaeological Research Journal*, 13(37), 79-99.
- Henrickson, R. C. (1986). A regional perspective on Godin III cultural development in central western Iran. *Iran*, 24, 1-55. <https://doi.org/10.2307/4299763>
- Edwards, M. (1986). Urmia Ware and its distribution in north-western Iran in the second millennium B.C.: A review of the results of excavations and surveys. *Iran*, 24, 57-77. <https://doi.org/10.2307/4299764>
- Goff, C. L. (1968). Lūristān in the first half of the first millennium B.C.: A preliminary report on the first season's excavations at Bābā Jān, and associated surveys in the eastern Pish-i-Kūh. *Iran*, 6, 105-134. <https://doi.org/10.2307/4299605>
- Goff, C. L. (1969). Excavations at Bābā Jān, 1967: Second preliminary report. *Iran*, 7, 115-130. <https://doi.org/10.2307/4299606>
- Goff, C. L. (1970). Excavations at Bābā Jān, 1968: Third preliminary report. *Iran*, 8, 141-156. <https://doi.org/10.2307/4299607>
- Gopnik, H., & Rothman, M. S. (2011). *On the high road: The history of Godin Tepe, Iran* (Bibliotheca Iranica Archaeology, Art and Architecture Series 1). Costa Mesa: Mazda Publishers.
- Henrickson, R. C. (1978a). Godin III and the chronology of central western Iran: 2600-1400 B.C. In F. Hole (Ed.), *The archaeology of western Iran* (pp. 205-227). Washington, DC: Smithsonian Institution Press.
- Henrickson, R. C. (1984). *Godin Tepe, Godin III, and central western Iran: c. 2600-1500*
- Henrickson, R. C. (2011). The Godin Period III town. In H. Gopnik & M. Rothman (Eds.), *On the high road: The history of Godin Tepe* (pp. 1-55). Mazda Publishers.
- Javanmardzadeh, A., Darabi, H., & Naseri, R. (2011). Archaeological survey of Azad Dam area, Kurdistan province. *Payam-e-Bastanshenas*, 8(15), 73-90. (In Persian).
- Mazaheri, K. (2013). Review of the geographical extent of Godin III clay sequence in the Central Zagros. *Payam-e-Bastanshenas*, 10(19), 73-92. (In Persian).
- Mohammadi Ghasrian, S., & Hejabri, A. (2017). Introduction to the prehistoric of Tepe Zivieh. In S. Ariamanesh (Ed.), *Cultural Heritage 3, Memoirs of Dr. Simin Daneshvar* (pp. 23-36). Tehran: Cultural Heritage and Tourism Research Institute. (In Persian).
- Mohammadifar, Y., & Motarjem, A. (2002). *Archaeological survey of Marivan County, Kurdistan*. Archive of the General Directorate of Cultural Heritage, Handicrafts and Tourism of Kurdistan Province. (Unpublished) (In Persian).
- Mohammadifar, Y., & Motarjem, A. (2015). Marivan, from the Middle Paleolithic to the Chalcolithic period based on archaeological studies. In M. Hessari (Ed.), *Iranian cultural heritage: The*

- celebration of Dr. Sadegh Malek Shahmirzadi* (pp. 3-10). Tehran: Cultural Heritage and Tourism Research Institute; Isfahan University of Arts. (In Persian).
- Motarjem, A., & Sharifi, M. (2015). Cultural development of Chalcolithic era in the east of Central Zagros based on archaeological excavations at Tepe Gheshlagh. *Iranian Journal of Archaeological Studies*, 4(2014), 49-56.
- Motarjem, A., & Sharifi, M. (2014). An analysis of the function and nature of symbols (tokens) and clay sculptures in the Chalcolithic period of Tepe Gheshlagh of Talvar, Kurdistan. *Pazhohesh-haye-Bastanshenasi Iran*, 4(7), 27-46. (In Persian).
- Motarjem, A., & Sharifi, M. (2018). The process of transition from Neolithic to Old Mesopotamian cultural traditions in the eastern Zagros. *Pazhohesh-haye-Bastanshenasi Iran*, 8(16), 83-102. (In Persian).
- Rajabioun, Z., & Shirazi, R. (2015). Settlement pattern of Yanik culture in eastern Kurdistan, Iran. *International Journal of Archaeology*, 3(1), 8-16.
- Rajabiun, Z., Behnia, A., & Saedmoucheshi, A. (2015). Reconstruction of establishment patterns of Kuro-Aras culture in East Kurdistan. *Payam-e-Bastanshenas*, 12(24), 55-69. (In Persian).
- Rajabiun, Z., Elyasvand, M. E., & Behnia, A. (2019). Classification and study of pottery related to Koro-Aras culture in Qezel Ozan watershed. In *Dr. Mohammad Rahim Sarraf's celebration* (pp. 1-169). Tehran: Cultural Heritage and Tourism Research Institute. (In Persian).
- Renette, S., Khayani, A., & Levine, L. D. (2021). Chogha Maran: A local center of the Chalcolithic and Early Bronze Age in the Central Zagros. *Iranica Antiqua*, 56, 1-169.
- Renette, S. (2015). Painted pottery from Al-Hiba: Godin Tepe III chronology and interactions between ancient Lagash and Elam. *Iran*, 53, 49-63.
- Saedmoucheshi, A. (2015b). *Survival rescue report of Sarcham area of Roar village, Sarvabad city, Kurdistan province*. Archive of the General Directorate of Cultural Heritage, Handicrafts and Tourism of Kurdistan Province. (Unpublished). (In Persian).
- Saedmucheshi, A., & Azarshab, A. (2013). Evidence of the use of impassable caves in the Dalma period in western Iran. *Payam-e-Bastanshenas*, 10(20), 37-50. (In Persian).
- Saedmucheshi, A. (2010). *Speculation for stratigraphy of Tepe Kalan of Bijar, Kurdistan*. Archive of the General Directorate of Cultural Heritage, Handicrafts and Tourism of Kurdistan Province. (Unpublished). (In Persian).
- Saedmucheshi, A. (2011a). *Establishment of settlement patterns in the areas of the eastern period of Kurdistan Province (Qezel Ozan River catchment area)* (Unpublished doctoral dissertation). University of Tehran. (In Persian).
- Saedmucheshi, A., Azarshab, A., & Ghaffari, Z. (2012). Sarghaleh: Evidence of Uruk pottery in Kurdistan province and its relationship with Mesopotamian communication routes. *Payam-e-Bastanshenas*, 9(18), 37-48. (In Persian).
- Saedmucheshi, A., Mohammadi Ghasrian, S., & Azizi, E. (2007). Tepe Qaleh Naneh, Marivan: An ancient habitat in western Iran. *Bastan Shenakht*, 4(5), 7-20. (In Persian).
- Saedmucheshi, A., Mohammadi Ghasrian, S., Zamani Dadaneh, M., Khosravi, S., & Amiri, S. (2016). Exploration rescue of Sarcham area of Roar village in Darian dam area. In *Reports of the 15th Annual Iranian Archaeological Conference* (pp. 662-666). Tehran: Archaeological Research Institute. (In Persian).
- Saedmucheshi, A., Niknami, K., Mashkour, M., Fazeli Nesheli, H., & Firoozmandi Shirehjini, B. (2011). Partial and absolute chronology of the Bijar

Mountains: An area belonging to the Middle Chalcolithic period in Western Iran. *Name-ye Bastanshenas*, 1(1), 31-56. (In Persian).

Saedmucheshi, A. (2014). *Speculation in order to determine the area and suggest the boundaries of Tepe Sarghaleh, Sarvabad, Kurdistan*. Archive of the General Directorate of Cultural Heritage, Handicrafts and Tourism of Kurdistan Province. (Unpublished). (In Persian).

Swiney, S. (1975). Survey in north-west Iran, 1971. *East and West*, 25(1-2), 77-98.

Velayati, R., Mirzaei, S., & Khanali, H. (2017). Explaining the position of Middle and Late Bronze

Age cultures in northwestern Iran: A case study of Urmia and Khabor pottery. *Pazhohesh-haye-Bastanshenasi Iran*, 7(13), 25-44. (In Persian).

Zamani Dadane, M., Mohammadi Ghasrian, S., & Skuldbøl, T. B. B. (2019). Investigating Late Chalcolithic Period settlement on the Marivan Plain, western Iran: First insights from the Marivan Plain Survey project. *Ash-Sharq. Bulletin of the Ancient Near East*, 3(1), 33-46.

Zarei, M. E., Mohammadi Ghasrian, S., & Abdollahpour, M. (2017). Archaeological study of Tepe Gryashan of Sanandaj. *Pazhohesh-haye-Bastanshenasi Iran*, 12, 9-23. (In Persian).

Study of the structure and plan of Sassanian Chahartaqs in Isfahan province and their placement based on satellite imagery

Gholamreza Sadeghi ¹, Mohammad Eghbal Chehri ², Maryam Kolbadi Nejad ³

¹ PhD student in Archaeology, Department of Archaeology, Islamic Azad University, Central Tehran Branch, Tehran, Iran.
Corresponding author: bastandoostan@gmail.com

² Assistant Professor, Department of Archaeology, Faculty of Humanities, Islamic Azad University, Central Tehran Branch, Tehran, Iran.

³ Assistant Professor, Department of Archaeology, Faculty of Humanities, Islamic Azad University, Central Tehran Branch, Tehran, Iran.

ARTICLE INFO

Article history:

Received 28 September 2024

Revised 4 November 2024

Accepted 24 November 2024

Published 28 February 2025

Keywords:

Sassanian

Isfahan

Fire Temple

Chahartaq

Satellite Imagery

ABSTRACT

Isfahan Province, with its favorable environmental conditions, has long been a significant habitat for human communities. Among the important and controversial archaeological sites in this region are the Sassanian-era Chahartaqs (four-arched structures) and fire temples. Investigating the settlement patterns of these Chahartaqs can significantly contribute to historical and archaeological research related to this area. The remarkable progress in archaeology has undoubtedly been achieved through the effective use of modern knowledge and interdisciplinary approaches. Technologies such as aerial and satellite imagery, as well as remote sensing, have played a crucial role in advancing this field. This study aims to examine the distance of Chahartaqs from settlements, agricultural lands, water sources, and mountain ranges, as well as their architectural elements, decorations, and construction materials. Notable Chahartaqs in the region, such as those in Niasar, Shirkooh, Natanz, Qaleh-Dar, and Khorramdasht, are analyzed in detail. Additionally, the reasons for the abundance of these structures in Isfahan Province compared to other regions during the Sassanian period are explored. The research also utilizes aerial and satellite imagery to study the positioning of these structures in relation to natural and artificial phenomena in their vicinity. By integrating traditional archaeological methods with modern technologies, this study sheds light on the spatial distribution, architectural features, and environmental context of Sassanian Chahartaqs in Isfahan Province, offering new insights into their historical and cultural significance.

Citation: Sadeghi, G., Eghbal Chehri, M., & Kolbadi Nejad, M. (2025). Study of the structure and plan of Sassanian Chahartaqs in Isfahan province and their placement based on satellite imagery. *Payām-e Bāstānshenās*, 16(31), 53-70. (In Persian)

<https://doi.org/10.83078/peb.2024.1130378>

© 2025 The Author(s). Published by Payām-e Bāstānshenās

Introduction

The Sassanian Empire (224–651 CE), the last dynasty of ancient Iran, played a significant role in urbanization and development. By replacing nomadic and tribal lifestyles with a centralized urban system, they brought about a major transformation in Iran's social and political structure. With the rise of Ardashir I in the 3rd century CE, the Sassanians sought to establish a new national and religious identity under the name "Iran." This identity, rooted in Zoroastrianism as the state religion, served not only as a belief system but also as a tool for the clergy to exert influence over all aspects of public life. Consequently, the construction of Chahartaqs (four-arched structures) and fire temples across the Sassanian Empire, particularly along communication routes and population centers, had not only religious but also political, social, and economic functions. These structures acted as propaganda symbols for the Sassanian government, promoting its ideology and strengthening national unity. Isfahan, as one of the key regions during the Sassanian period, held a special position. Due to its strategic location at the crossroads of north-south and east-west trade routes, it was consistently significant for various ruling powers. Historical sources, including the remarks of Hormozan to Umar ibn al-Khattab, indicate that Isfahan was regarded as the "head" of Iran during the Sassanian era, underscoring its importance. This privileged status made Isfahan a hub for cultural, artistic, and architectural interactions (Huff, 1974; Daryaei, 2003; Mansouri & Javadi, 2019).

This study utilizes aerial and satellite imagery to examine the positioning of prominent Chahartaqs in Isfahan Province, including those in Niasar, Shirkooh, Natanz, Khorramdasht, and Qaleh-Dar. The research aims to analyze the placement of these structures in relation to environmental factors such as proximity to settlements, agricultural lands, water sources, and mountain ranges, as well as to explore their architectural features and construction materials. Additionally, the reasons for the abundance of these structures in Isfahan compared to other regions during the Sassanian period and their potential uses in the Islamic era are investigated. By integrating traditional archaeological methods with modern technologies, this study seeks to shed light on the spatial distribution,

architectural characteristics, and environmental context of Sassanian Chahartaqs in Isfahan, offering new insights into their historical and cultural significance.

Methodology

This study adopts a multi-disciplinary approach, combining satellite imagery analysis, field surveys, and historical text reviews. Satellite images were used to determine the geographical distribution of Chahartaqs and assess their relationship with surrounding landscapes. Field surveys were conducted at selected sites to document architectural details, construction techniques, and material composition. Archival research, including historical manuscripts and previous archaeological reports, provided contextual information on the function and evolution of these structures. The methodology also involved comparative analysis with Chahartaqs in other regions, identifying similarities and regional adaptations. Geospatial mapping techniques were employed to visualize settlement patterns and connectivity between fire temples and major trade routes. This integrative approach ensures a comprehensive understanding of the spatial, architectural, and functional aspects of Sassanian-era Chahartaqs in Isfahan province.

Discussion

Formation and Classification of Chahartaqs

Chahartaqs are structures with diverse functions in Iranian architecture, recognized as symbols of Sassanian architecture. These buildings typically feature four pillars and a central dome and are referred to in historical and Islamic texts as Chahartaq, Chahardari, or Gombad. Chahartaqs not only served religious purposes but also symbolized the political and social power of the Sassanians. By combining Parthian heritage and Zoroastrian ideology, the Sassanians used these structures to consolidate their rule and promote their religion. Depicting fire altars on coins, constructing fire temples, and converting other temples into fire temples were key actions taken by the Sassanians. Some scholars, like Godard, classify Chahartaqs into four groups: open-air fire temples, marker Chahartaqs, fire temples, and fire altars. Mary Boyce believes that Chahartaqs originally had surrounding corridors that were later destroyed. Recent theories suggest astronomical and observatory functions

for these structures. Galdar further categorizes Chahartaqs into three types: standalone, enclosed, and composite, which include combinations such as Chahartaq with corridors, rooms, and iwans. These classifications highlight the diverse uses and significance of Chahartaqs in ancient Iranian architecture and culture (Boyce, 1975; Godard, 2009; Mirzāei, 2009).

Niasar Chahartaq

The Niasar Chahartaq, located 20 km west of Kashan, is a prominent Sassanian-era structure built by Ardashir I near the Niasar spring. Constructed on a rock, it features a cubic structure with a dome that exemplifies Sassanian architectural harmony and geometric proportions. The materials used include rubble stones, dressed stones, plaster, and sand. The dome, which had collapsed, was reconstructed in 2015. The Chahartaq has four pillars, four entrances, and a dome built without formwork, with arches gradually narrowing inward. It is similar in size to the Chahartaqs of Natanz and Khorramdasht and includes four skylights at the dome's base. The dome was reconstructed in 1955 in a non-traditional manner, inconsistent with the Sassanian architectural style (Ghirshman, 2000; Rezaenia, 2018).

Khorramdasht Chahartaq

The Khorramdasht Chahartaq is located at an altitude of 1,182 m, near Khorramdasht village on the old Kashan-Natanz road. Built on a stone platform east of the village, little is known about its research history. Construction materials include unworked local stones, rubble stones, and plaster mortar. Only the four main pillars remain, as the dome, arches, and squinches have been lost. A circular space in the center likely housed a fire altar. A 90 cm-high wall surrounds the structure, and architectural remains in the northeast suggest three rectangular halls. Recent reconstructions of the arches used incompatible materials, resulting in egg-shaped to elliptical forms. The Chahartaq is comparable in size to those in Niasar and Natanz (Naraghi, 1969; Kleiss, 1999; Mohammadifar *et al.*, 2012).

Natanz Chahartaq

The Natanz Chahartaq is located west of the Jameh Mosque of Natanz, at an altitude of 1642 m, within the city's historical core. Constructed with rubble stone and gypsum mortar, the

structure features four pillars, a southern arch, and remnants of a dome, while three other arches and the roof have collapsed. Restoration efforts between 2015 and 2017 included rebuilding two of the four main arches.

Ghirshman compared this Chahartaq to the Farashband fire temple, and traces of decorative elements and ancient paint layers have been observed. Its central space, similar to other Chahartaqs such as Niasar and Khorramdasht, suggests it once housed a fire altar. Additionally, its location and resemblance to other Sassanian-era fire temples reinforce its religious and historical significance (Godard, 1992; Ghirshman, 2000; Azam-Vaghefi, 2017).

Shirkooch Chahartaq

Shirkooch Chahartaq is located 36 km northwest of Naeen and 5 km west of Saparu village, at an altitude of 1825 m. Constructed with rubble stone, gypsum mortar, and clay, it features a domed structure, pillars, arches, and vaults. A 2009 restoration modified the structure, making the pillars rectangular instead of their original form. This Chahartaq shares architectural similarities with Nakhlak and Niasar, maintaining a square plan with narrowing arches toward the top. Comparative analysis of pottery fragments suggests a Sassanian-era origin. In addition to the Chahartaq, the site includes a fortress, a stone platform, and the Shirkooch cave. Natural erosion and human activity have caused damage, yet the structure remains an important historical and architectural landmark (Davoudzadeh, 1972; Shah-Hosseini, 2002; Baghsheikhi *et al.*, 2020; Haji-Mohammadalian, 2007, 2008; Khosrowzadeh, 2014).

Qaleh-Dar Chahartaq

Qaleh-Dar Chahartaq is located 43 km southwest of Naeen, at an altitude of 2042 m, atop a hill overlooking Qaleh-Dar village. Built with rubble stone and gypsum mortar, the structure features two standing pillars, one collapsed pillar and a stone wall. Its approximate area is 37.69 m², with a maximum remaining height of 4.20 m. Siroux, in his studies on ancient routes in Isfahan province, suggested that this site might have housed a Zoroastrian sacred fire. The construction incorporates smoother stones in the squinches and larger, irregular stones in other sections. Remnants of walls on its western and southern sides suggest the presence of a

platform. Despite significant damage over time, this Chahartaq remains an important example of Sassanian architecture (Javeri, 2006; Siroux, 1978; Haji-Mohammadalian, 2011).

Architectural Characteristics of Chahartaqs

Chahartaqs typically feature a square plan with four robust pillars supporting a dome. The construction materials primarily include rubble stone and gypsum mortar, demonstrating Sassanian masonry techniques. The design emphasizes geometric precision, with symmetrical proportions contributing to structural stability. The domes, often

reconstructed, reveal variations in curvature and height, indicating regional stylistic influences.

Spatial Distribution and Strategic Placement

Analysis of satellite imagery reveals that Chahartaqs in Isfahan were strategically positioned near trade routes, water sources, and elevated terrains. For instance, Niasar's Chahartaq overlooks a vital water source, while Shirkooh's location within a mountainous setting suggests a defensive function. The proximity to agricultural lands further indicates a socio-economic connection, possibly serving as centers of resource management.

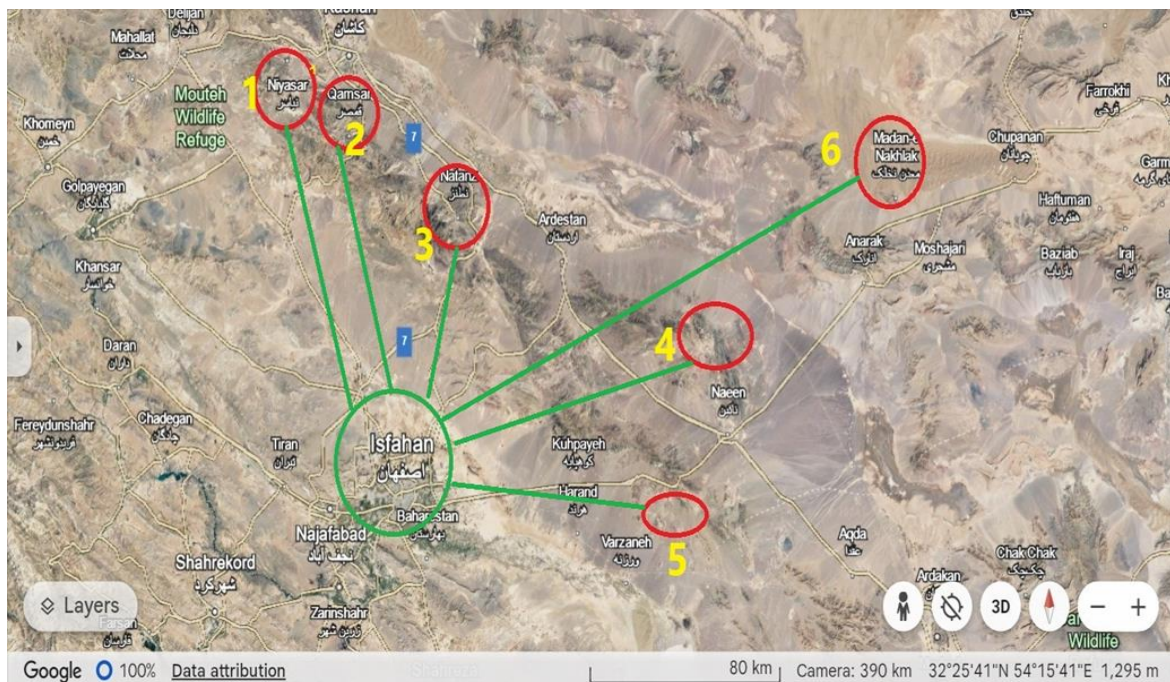

Figure 1: Location of the Chahartaqs and fire temples in Isfahan Province: 1- Niasar Chahartaq; 2- Khorramdasht Chahartaq; 3- Natanz Chahartaq; 4- Shirkooh/Saparu Chahartaq; 5- Qaleh-Dar Chahartaq; 6- Nakhak Chahartaq (Google Earth).

Religious and Socio-Political Functions

While traditionally associated with fire worship, evidence suggests that some Chahartaqs served administrative and military roles. The alignment of these structures with major travel routes implies their function as markers or watchtowers. Additionally, their integration into urban centers supports the theory of Chahartaqs as multi-functional spaces, accommodating religious, political, and logistical needs.

Comparative Analysis with Other Regions

Comparing Isfahan's Chahartaqs with those in Fars and Kerman reveals both similarities and unique adaptations. For example, the Chahartaq

of Niasar closely resembles those found in Kazerun, exhibiting similar dome construction and material composition. However, Isfahan's structures display greater variation in their strategic placement, reflecting the region's diverse topography.

Preservation Challenges and Conservation Strategies

Many Chahartaqs in Isfahan suffer from erosion, structural collapse, and human encroachment. Restoration efforts, such as those undertaken at Niasar and Natanz, highlight the challenges of preserving Sassanian architecture. Implementing advanced conservation techniques, including 3D

mapping and virtual reconstruction, can aid in documenting and safeguarding these historical sites.

Conclusion

Based on the data collected from the analysis and study of aerial and satellite images in this research, it is evident that the location of the Chahartaqs on mountain slopes and hills, near major roads, suggests that their primary function was religious. However, in some cases, these structures might have also served as commemorative monuments or milestones. Another notable feature from the aerial photos is the geometric shape and structural design of the Chahartaqs, which convey historical and architectural engineering insights. Despite their simple construction, they have withstood for centuries. The innovative techniques used in their construction, the careful selection of local materials, and the harmonious integration with the environment have contributed to their enduring nature.

The symmetry and purposeful use of numbers further enhanced the beauty and magnificence of these buildings. The choice of location was not accidental, and factors such as water accessibility, strong stone foundations, and relative distance from populated areas for tranquility and spirituality were crucial. While some buildings were built solely for religious purposes, others had multiple functions. Upon analyzing the aerial images, satellite data, and field studies, the researcher believes that these Chahartaqs were not standalone structures but included annexes that have since disappeared. Each of the five Chahartaqs in Isfahan shares a similar plan, consisting of a four-room layout with four entrances and a dome. These buildings were constructed using rubble stones and gypsum mortar. Geographically, except for the ones in Shirkooh and Nakhlak, which are aligned with the cardinal directions, the other buildings are oriented slightly off from the north. All five buildings are situated in elevated areas near a water source. Architectural style-wise, the vaults and arches suggest they were built without molds, tapering inward as they rise, eventually coming together at the apex.

References

- Azam-Vaghefi, H. (2017). *Cultural heritage of Natanz, historical monuments and documents, customs and traditions, volume 1*. Tehran: Iranian Cultural Heritage and Arts Society.
- Baghsheikhi M, Esmaeili-Jelodar M, Khosrozadeh A, Haji-Alian A. (2020). An Introduction to the Epistemology of Sassanian and Islamic Pottery in the Naein Shirkooh Area, Central Plateau of Iran. *Parseh Journal of Archaeological Studies* 3(10), 87-107. <https://doi.org/10.30699/PJAS.3.10.87>
- Boyce, M. (1975). On the Zoroastrian temple cult of fire. *American oriental society*, 95(3), 454-465.
- Daryaee, T. (2003). *The fall of the Sassanids*. Translated by M. Atieh and F. Amirkhani Hosseinklu. Tehran: Iran History.
- Davoudzadeh, M. (1972). *Geology and petrology of the area north of Nain, Central Iran*. Geological Survey of Iran (No. 1, p. 89). Report.
- Ghirshman, R. (2000). *Sialk of Kashan*. Translated by A. Karimi. Tehran: Cultural Heritage Organization.
- Godard, A. (1992). *The monuments of Iran*. Translated by A. S. Sarumoghadam. Mashhad: The Foundation for Islamic Studies Research of Astan Qods Razavi.
- Goldar, F. (2009). *The Sassanian Four-Arched Structure: A Search for Form and Meaning*. Tehran: Master's Thesis, Shahid Beheshti University, Faculty of Architecture and Urban Planning, Department of Architectural History and Restoration of Monuments and Sites.
- Haji-Mohammadalian, A. (2007). *Archaeological report on the Paqoh region of Naeen*. Isfahan: Archive of the Cultural Heritage and Tourism Organization.
- Haji-Mohammadalian, A. (2008). The historical site of Saparu Naeen. *Golestan-e Honar*, (14), 30-34.
- Haji-Mohammadalian, A. (2011). *Archaeological study of the Sassanian four-arched structures in Isfahan province*. Master's thesis, Isfahan University of Art, Faculty of Conservation and Restoration of Historical Objects and Monuments.
- Huff, D. (1974). Sasanian char-taqs in Fars. In *Proceedings of the IIIrd Annual Symposium on Archaeological Research in Iran, Muzeh-e Iran-e Bastan* (pp. 227-248). Tehran.
- Javeri, M. and Baghsheikhi, M. (2021). Comparative Comparison of the Architecture of the Sassanid Fire Temple and the Fire Base Discovered from Vigol and Harāskān with other Sassanid Religious Buildings. *pazhoheshha-ye Bastan shenasi Iran*, 10(27), 135-150. <https://doi.org/10.22084/nb.2020.22433.2199>
- Khosrowzadeh, A. (2014). *A transformative study of human settlements in the Farsan plain from prehistoric to Islamic periods*. Shahrekord: Shahrekord University.
- Mansouri, S. A., & Javadi, S. (2019). *The Iranian landscape trilogy*. Tehran: Nazar Research Institute.

Mirzāei, A. A. (2010). Political, Social and Economic Functions of Fire-temples during the Sassanid Era. *Historical Sciences Studies*, 1(2), 123-137.

Rezaeinia, A. A. (2018). Some Remarks on the Architectural Structure and Function of the Niasar Chahar Taq. *pazhoheshha-ye Bastan shenasi Iran*, 8(17), 141-160.

<https://doi.org/10.22084/nbsh.2018.14355.1628>

Shah Hosseini, N. (2002). Restoration and Revitalization Plan of Shirkooch Fire Temple in Naeen (dissertation summary). *Athar*, 24(35), 328-330.

Siroux, M. (1978). *Ancient roads in the Isfahan region and their related structures*. Translated by M. Mashayekhi. Tehran: National Organization for the Protection of Historical Monuments.

پیام باستان‌شناسی

شاپا چاپی: ۴۲۸۵-۲۰۰۸

شاپا الکترونیکی: ۹۸۸۶-۲۹۸۰

دوره ۱۶، شماره ۳۱، پاییز و زمستان ۱۴۰۳

بررسی ساختار و پلان چهارتاقی‌های ساسانیان در استان اصفهان و نحوه استقرار آن‌ها با استناد به تصاویر ماهواره‌ای

غلامرضا صادقی^۱، محمد اقبال‌چهری^۲، مریم کلبادی‌نژاد^۳

۱ دانشجوی دکتری باستان‌شناسی، گروه باستان‌شناسی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران مرکزی، تهران، ایران. نویسنده مسئول: bastandoostan@gmail.com

۲ استادیار گروه باستان‌شناسی، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران مرکزی، تهران، ایران.

۳ استادیار گروه باستان‌شناسی، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران مرکزی، تهران، ایران.

چکیده	اطلاعات مقاله:
استان اصفهان با داشتن شرایط زیست‌محیطی مناسب، از دیرباز زیستگاه مورد توجه جوامع بشری بوده است. از جمله آثار مهم باستان‌شناختی و در عین حال بحث‌انگیزی که در استان اصفهان قرار گرفته‌اند، چهارتاقی‌ها و آتشکده‌های دوره ساسانی هستند. بررسی نحوه استقرار چهارتاقی‌های این منطقه می‌تواند کمک زیادی به سایر پژوهش‌های تاریخی و باستان‌شناسی و باستان‌شناختی مربوط به یک منطقه بنماید. پیشرفت چشمگیر علم باستان‌شناسی بی‌گمان به واسطه استفاده مناسب از دانش روز و به‌کارگیری سایر علوم بوده است. عکس‌های هوایی و ماهواره‌ای و سنجش از راه دور، یکی از این دانش‌هاست که باستان‌شناسی توانسته از آن بهره‌های فراوانی ببرد. در این پژوهش سعی بر آن است تا علاوه بر بررسی فاصله چهارتاقی‌ها تا آبادی، فاصله تا محل زراعت، فاصله تا منابع آب و دامنه کوه و موقعیت استقرار آنها و ...، به مطالعه عناصر و ویژگی‌های معماری و بررسی تزیینات و مصالح به‌کار رفته در چهارتاقی‌های شاخص این منطقه، مانند چهارتاقی نیاسر، شیرکوه، نطنز، قلعه‌دار و خرم‌دشت و دلایل وفور آنها در این منطقه در مقایسه با سایر مناطق در دوره ساسانی پرداخته شود. همچنین به مطالعه این ابنیه با استفاده از عکس‌های هوایی و ماهواره‌ای از نظر موقعیت استقرار یا در ارتباط با پدیده‌های طبیعی و غیرطبیعی مجاور نیز دقت شده است.	تاریخ‌ها: دریافت: ۱۴۰۳/۰۷/۰۷ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۹/۰۴ واژگان کلیدی: ساسانیان اصفهان آتشکده چهارتاقی تصاویر ماهواره‌ای

* استناد: صادقی، غلامرضا، اقبال‌چهری، محمد، کلبادی‌نژاد، مریم (۱۴۰۳). بررسی ساختار و پلان چهارتاقی‌های ساسانیان در استان اصفهان و نحوه

استقرار آن‌ها با استناد به تصاویر ماهواره‌ای. پیام باستان‌شناسی، ۱۶ (۳۱)، ۵۳-۷۰. DOI: 10.83078/peb.2024.1130378

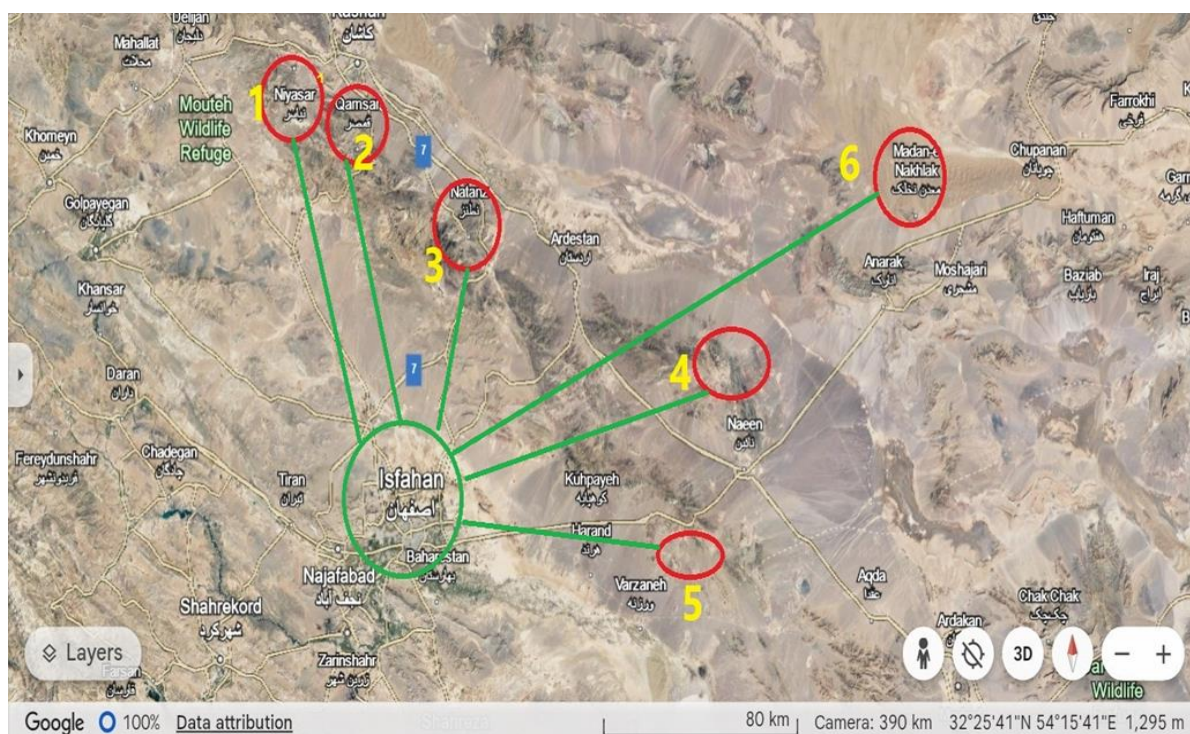
مقدمه

ساسانیان، به‌عنوان آخرین دوره از ادوار ایران باستان، بسیار در امر آبادانی و توسعه شهرها تلاش نمودند و سیستم شهرنشینی و تمرکز جمعیت را جایگزین ایلات و عشایر و کوچ‌روی کردند. ساسانیان با بر تخت نشستن اردشیر یکم در سده سوم، کوشش فراوانی برای ایجاد پدیده‌ای دینی - سیاسی به نام ایران آغاز کردند. این پدیده و دستگاه پیچیده اجتماعی - دینی و سیاسی، مانند هر پدیده تبلیغاتی دیگر، نیازمند یک ایدئولوژی و دید تاریخی بود. آیین زرتشت، که دین حکومتی و رسمی ساسانیان بود، خود وسیله‌ای برای اعمال نفوذ موبدان در همه جنبه‌های زندگی مردمان فراهم کرد (دریایی، ۱۳۸۲: ۶۷). بنابراین، پر بیراه نیست اگر بگوییم ساخت چهارتاقی‌ها و آتشکده‌ها در هر کوی و برزن (کنار شاهراه‌های ارتباطی و مراکز جمعیتی) از مهم‌ترین عوامل تبلیغاتی بوده که ما در جای‌جای قلمرو آنان شاهد هستیم. با توجه به اینکه در دوره ساسانی ما با یگانگی دین و دولت روبه‌رو هستیم، دیگر آتشکده‌ها فقط کارکرد مذهبی صرف نداشته‌اند، بلکه کارکردهای سیاسی، اجتماعی و اقتصادی نیز پیدا کردند. بنابراین، شناخت کارکرد آتشکده و بناها بدون توجه به این عوامل ناقص خواهد بود. از یک طرف، طرح مستندات دقیق‌تر درباره چهارتاقی‌ها، تناقضات آشکاری بین نگاه رایج درباره معماری مذهبی ساسانی و از طرف دیگر داده‌ها و نتایج واقعی به‌دست‌آمده از کاوش‌های انجام‌شده در بنا و مکان‌های مذهبی ساسانی نشان می‌دهد. لذا یکی از شاخصه‌های معماری این دوره را چهارتاقی‌ها تشکیل می‌دهند (Huff, 1974: 243).

یکی از شاخصه‌های معماری پراهمیت این دوره را می‌توان آتشکده‌ها و به‌ویژه چهارتاقی‌ها دانست. چهارتاقی به‌عنوان شکلی تکرارشونده و اصیل در طول تاریخ، به معنایی نمادین دست یافته است و اگر ساخت آن به دلیل

نمادگرایی نبوده، بر اثر تکرار به نمادی با امکان تفسیر قدسی تبدیل شده است (منصوری و جواد، ۱۳۹۸: ۳۵). اصفهان در دوره ساسانیان و به‌ویژه در اواخر دوره حیات این شاهنشاهی، از جایگاه ویژه‌ای برخوردار بوده است. از این‌رو که برای تصمیم‌گیری بر سر تصرف شهرهای ایران بین ولایات فارس، آذربایجان و اصفهان، هرمزان در پاسخ به عمر بن خطاب این‌گونه بیان می‌کند که فارس و آذربایجان دو بال هستند و اصفهان سر؛ و با از دست رفتن سر، دیگری جایگزینی برای آن نباشد (بلاذری، ۱۳۳۷: ۱۹۸؛ مسعودی، ۱۳۸۷، ج ۱: ۶۷۹؛ طبری، ۱۳۷۵، ج ۵: ۱۹۶۶). لذا با توجه به قرارگیری این منطقه بین مناطق مهم فرهنگی و مراکز حکومتی ساسانیان، یعنی فلات مرکزی و فارس، با مطالعه و گونه‌شناسی این دسته از مواد فرهنگی و مقایسه آنها با چهارتاقی‌های سایر مناطق، می‌توان به میزان برهم‌کنش‌های فرهنگی بین این مناطق پی برد.

بررسی نحوه استقرار چهارتاقی‌های یک منطقه می‌تواند کمک زیادی به سایر پژوهش‌های تاریخی و باستان‌شناسی و باستان‌شناختی مربوط به یک منطقه بنماید. مشاهده عکس‌های هوایی و ماهواره‌ای یک منطقه و رویت چهارتاقی‌های ساخته‌شده در آن، ناخواسته تداعی‌کننده قدمت، اهمیت و حیات این منطقه از گذشته تا به حال در ذهن آدمی است. در این پژوهش، جدا از شیوه‌های معماری و مصالح به‌کاررفته در این اماکن تاریخی که موضوع پژوهش حاضر نیست و مختصری در جای خود به آن اشاره خواهد شد، می‌کوشیم با استفاده از عکس‌های هوایی و ماهواره‌ای و با در نظر گرفتن مرکزیت استان اصفهان، چهارتاقی‌های ذکرشده (چهارتاقی نیاسر، شیرکوه، نطنز، خرم‌دشت و قلعه‌دار) را از زوایای نحوه استقرار و سایر ویژگی‌های استقراری مورد بررسی محیطی و منطقه‌ای قرار دهیم (شکل ۱).

شکل ۱: موقعیت استقرار چهارتاقی‌ها و آتشکده‌های استان اصفهان: ۱- چهارتاقی نیاسر؛ ۲- چهارتاقی خرم‌دشت؛ ۳- چهارتاقی نطنز؛ ۴- چهارتاقی شیرکوه/سپرو؛ ۵- چهارتاقی قلعه دار؛ ۶- چهارتاقی نخلک (گوگل ارث).

پیشینه پژوهش

نقش کردن آتشدان بر سکه‌ها، بنای آتشکده‌های بسیار، برپایی آتش بهرام و نیز ویران کردن بتکده‌ها، کلیساها و دیوخانه‌ها و تبدیل‌شان به آتشکده، از جمله این اقدامات شاهان ساسانی بوده است. از همین رو، بخشی از زندگی شاهان، روحانیون، اشراف و مردم روزگار ساسانی معطوف به آتش و آتشکده بود (میرزایی، ۱۳۸۸: ۱۲۵). پس دور از ذهن و غیرمنطقی به نظر نمی‌رسد که در این دوره شاهد بناهایی با کارکرد مذهبی باشیم. آن‌چنان که از شواهد پیداست، اصفهان طی دوره ساسانی از اهمیت کمی برخوردار نبوده است. این استان به دلیل واقع شدن در شاهراه ارتباطی شمال به جنوب و شرق به غرب، محل وقایع مهم تاریخی و تعاملات فرهنگی - هنری و نیز بستر مناسبی برای نوآوری‌های هنری و فنی در زمینه معماری تلقی می‌شده است (محمدی‌فر و همکاران، ۱۳۹۱: ۸۱). در استان اصفهان، براساس متون محققان و جغرافی‌دانان اسلامی و نیز کاوش و پژوهش‌های باستان‌شناسان، تعداد قابل توجهی چهارتاقی شناسایی شده است.

رفیعی‌مهرآبادی در کتاب «آثار ملی اصفهان» به نام چند آتشکده از جمله آتشکده ذروان اردشیر در دارک از توابع خوار، آتشکده مهر اردشیر در اردستان، آتشکده شهر اردشیر (احتمالاً همان دژ مارین)، آتشکده سروش آذران در قریه حروان از روستای جی، آتشکده رستاق انارآباد از دیه ممنور، آتشکده شاپور ذوالاکتاف در یوان جروانان اصفهان، آتشکده‌ای که بهمن‌بن اسفندیار در دیه جز جره برخوار بنا کرده بود و آتشکده‌های امهران و جوگند در اردستان اشاره می‌کند (رفیعی‌مهرآبادی، ۱۳۵۲: ۱۳-۱۲). حمزه اصفهانی نیز در مورد احداث آتشکده آورده است که اردشیر در یک روز سه آتشکده ساخت: یکی را هنگام برآمدن آفتاب، دیگری را هنگام ظهر که خورشید در میانه آسمان باشد و سومی را هنگام غروب آفتاب. نخستین را به نام «شهر اردشیر» در جانب قلعه مارین (آتشگاه امروزی)، دومین را به نام آتشکده «زروان اردشیر» در قریه دارک از روستای خوار (برخوار) و سومین را به نام آتشکده «مهر اردشیر» در قریه اردستان بنا کرد (حمزه اصفهانی، ۱۳۴۶: ۳۸). نه‌چیری (۱۳۷۰) در پژوهش خود با عنوان

اصفهان (همانند چهارتاقی قلعه‌دار) تاکنون مورد مطالعه و پژوهش قرار نگرفته است. لذا در این پژوهش سعی شده است علاوه بر مطالعه معماری چهارتاقی‌های استان اصفهان با طراحی پلان‌های سه‌بعدی و ارائه نقشه پراکندگی آن‌ها بر روی نقشه باستان‌شناسی، به مطالعه متون تاریخی مرتبط و دلایل وفور آن‌ها در این منطقه در مقایسه با سایر مناطق در دوره ساسانی و کاربری‌های احتمالی آن‌ها در اوایل دوره اسلامی و مطالعه تطبیقی این ابنیه با استفاده از عکس‌های هوایی و ماهواره‌ای از نظر موقعیت استقرار یا در ارتباط با پدیده‌های طبیعی و غیرطبیعی مجاور نیز پرداخته شود. در مورد چهارتاقی‌های ایران نیز، هرچند مطالعات و تحقیقات قابل توجه و ارزشمندی در خصوص شیوه‌های معماری، ساخت، مصالح به‌کاررفته، طراحی و نقشه داخلی و ... صورت پذیرفته است، ولی از دیدگاه مطالعه عکس‌های هوایی و ماهواره‌ای تاکنون پژوهشی منتشر نگردیده است.

در این پژوهش به‌صورت توصیفی و تحلیلی و با نگاهی علی‌معلولی بر مبنای مطالعه عکس‌های هوایی و ماهواره‌ای و بررسی آن‌ها به‌صورت میدانی، کتابخانه‌ای و اینترنتی، عکس‌های میدانی و مطالعه آن‌ها انجام گرفته است. نگارنده ابتدا طبق برنامه‌ای مدون و از پیش طراحی شده، با حضور در محل به بررسی‌های میدانی و تهیه عکس و فیلم و انجام مصاحبه با افراد محلی اقدام نموده است. سپس با استفاده از عکس‌های هوایی و ماهواره‌ای به بررسی و مطالعه تطبیقی بین عناصر موجود در داده‌های جمع‌آوری شده دست زده و در نهایت به استخراج نتایج پرداخته است.

شکل‌گیری و تقسیم‌بندی چهارتاقی‌ها

چهارتاقی واژه‌ای است حامل چند معنا که برای نامیدن گونه‌ای بنا، نوعی خیمه، نوعی کلاه و نام چند روستا به کار می‌رود. گاهی معانی کنایی نیز از آن برداشت می‌شود. لغت‌نامه‌ها بنای چهارتاقی را این‌چنین تعریف کرده‌اند: قبه

«جغرافیای تاریخی شهرها» در قسمت کوتاهی به جغرافیای تاریخی شهر اصفهان و وجه تسمیه و اقلیم آن اشاراتی دارد. شفق (۱۳۸۱) در کتاب «جغرافیای اصفهان» به بررسی جغرافیای تاریخی اصفهان از دوران باستان تاکنون می‌پردازد و در این راستا پیدایش، وجه تسمیه، تاریخ و آثار تاریخی شهر را بررسی کرده است.

محمدی‌فر و همکاران (۱۳۹۱) در مقاله‌ای با عنوان «مطالعه گونه‌شناسی چهارتاقی‌های استان اصفهان» بیان می‌کنند که بدون تردید یکی از دوران مؤثر بر تاریخ، فرهنگ و تمدن ایران، حکومت ساسانیان است. این سلسله که امپراتوری خود را با تاج‌گذاری اردشیر بابکان در سال ۲۲۶ میلادی شروع کرد، استوار بر اندیشه، تمدن و فرهنگ پیشینیان پارسی خود بود. با توجه به اهمیت مطالعه نمودهای فرهنگی و هنری هر جامعه در آثار مادی آن، مطالعه آثار و بقایای چهارتاقی‌های برجای‌مانده از این دوره از اهمیت خاصی برخوردار است. افزون بر این، استان اصفهان به دلیل موقعیت جغرافیایی خود در طول تاریخ مدنظر حکومت‌های مختلف قرار داشته است، اما به دلیل تراکم آثار و بناهای دوره اسلامی، کمتر مورد توجه پژوهشگران دوره ساسانی قرار گرفته است.

قریشی نیز در پژوهش خود با عنوان «مطالعه و بررسی جغرافیای تاریخی شهر اصفهان در دوره تیموریان» بیان می‌کند: با توجه به اشاره منابع جغرافیایی و تاریخی در دوره‌های مختلف به موقعیت جغرافیایی شهر اصفهان در مرکز عراق عجم و مرکز جغرافیایی ایران، این موضوع به ذهن متبادر می‌شود که این شهر می‌بایستی از اهمیت زیادی برخوردار باشد. همچنین وجود زاینده‌رود و به تبع آن آب‌وهوای مطلوب و قرارگیری اصفهان به لحاظ موقعیت خاص در مسیرهای ارتباطی مهم کشور در دوران مختلف تاریخی، این اهمیت را دوچندان می‌نماید. به طور کلی، تاکنون پژوهشی با این عنوان در محدوده مورد مطالعه نوشته نشده است و از طرفی نیز علاوه بر چهارتاقی‌های مورد شناسایی قبلی، تعدادی از چهارتاقی‌های استان

و گنبدی که بر چهار پایه و ستون استوار شود و از هر جانب طاقی هلالی دارد و هر یک از طاق‌های چهارگانه بر دو پایه و ستون نهاده شود و سقف و گنبد بر این پایه‌ها و طاق‌ها قرار گیرد (دهخدا، ۱۳۷۲: ۶۹)؛ سقف یا گنبدی که بر روی چهار پایه بنا شده و چهار طرف آن باز باشد (معین، ۱۳۶۳: ۱۲۵). در متون اسلامی با عنوان چهارتاق، چهارتاقی یا چهار دری (قاپو) نیز مشهور است. در نوشته‌های پهلوی از آن تحت عنوان گمبد یاد شده است (Boyce, 1975: 463). در معماری چهارتاق، گنبد بر روی چهار پایه‌های چهارتاق مربع که در کل، سبک معماری خاص ایرانی است، قرار دارد (تقوی‌نژاد، ۱۳۶۶: ۱۲۶). در متن‌های ساسانی، کتیبه، سکه، کارنامه اردشیر پاپکان و متون دینی، واژه چهارتاقی و نیز واژگانی که دلالت بر این نوع ساختمان داشته باشند، به کار نرفته است. اما در روایتی از قربانی کردن، فضایی شبیه به چهارتاقی به تصویر کشیده شده است. در روایتی از قربانی کردن برای باد توسط اهورامزدا، به تختی زرین در زیر سایبانی زرین که بر ستون‌هایی قرار دارد، اشاره شده است (اعتمادمقدم، ۱۳۵۵: ۳۴).

حاکمان ساسانی برای استقرار حکومت، ایجاد تحولی عمده در نظام حکومتی پیشین و پایه‌ریزی نظامی نو، تلاش بسیار انجام دادند. بنیان‌گذاران این حکومت، از یک سو با میراث اشکانیان و حکومت‌های پیش از آن و از سوی دیگر با اندیشه‌های دینی زرتشتی که میراث دودمان‌های برجای‌مانده در پارس پس از هخامنشیان بود، آشنایی داشتند. کار اصلی این حکام جدید، تلفیق این دو مقوله بود و دین زرتشت این امکان را به آنان می‌داد، زیرا شاهی و دین را ملازم یکدیگر می‌دانست و پادشاهی را مطلوب می‌شمرد که نگهبان دین باشد. دین زرتشت در مقابل این نگهبانی، امکانات ضروری برای استقرار و تداوم پادشاهی را فراهم می‌نمود. یکی از این امکانات، آتشکده‌ها و چهارتاقی‌ها و به تبع آن، کارگزاران آن‌ها بود. شاهان ساسانی نیز به روش‌های متفاوت از آن در جهت منافع

سیاسی خود استفاده کردند؛ نقش کردن آتشدان بر سکه‌ها، بنای آتشکده‌های بسیار و برپایی آتش بهرام و نیز ویران کردن بتکده‌ها، کلیساها و دیوخانه‌ها و تبدیلشان به آتشکده از جمله این اقدامات است. از همین رو، بخشی از زندگی شاهان، روحانیون، اشراف و مردم روزگار ساسانی معطوف به آتش و آتشکده بود (میرزایی، ۱۳۸۸: ۹۲). پس دور از ذهن و غیرمنطقی به نظر نمی‌رسد که در این دوره شاهد بناهایی با کارکرد مذهبی باشیم.

برخی پژوهشگران، شکل‌گیری فرم چهارتاق‌های آتشگاهی را منشأ گرفته از محراب‌های توأمان آتش در حسین‌کوه (نقش رستم) فارس می‌دانند. دو چهارتاق سنگی توپر که روی پایه‌هایی در چهارگوش قاعده مربعی قرار گرفته‌اند (نامجو، ۱۳۹۲: ۳۴)، گرچه همچنان در خصوص تاریخ‌گذاری این دو آتشدان شبهاتی وجود دارد. گذار به صورت کلی بنای آتشکده‌ها و سایر بناهای مرتبط با آتش را در چهار گروه تقسیم‌بندی می‌کند:

- چهارتاقی‌هایی که آتشگاه بوده و آتش مقدس را در فضای روباز برای دید عموم به معرض نمایش می‌گذاشتند.
- چهارتاقی‌هایی که علامت کاربری مانند میله‌های راهنما دارند.

- آتشکده‌ها.

- آتشدان‌ها (محراب آتش) (گذار، ۱۳۷۱: ۷۵-۸۴).

برخی نیز همچون مری بویس معتقدند که همه این چهارتاقی‌ها دارای راهروهای احاطه‌کننده بوده که به مرور ایام توسط اهالی از بین رفتند. بدین ترتیب، این احتمال وجود دارد که همه چهارتاقی‌ها برای نگهداری آتش یا پرستش آن مورد استفاده بوده‌اند (Boyce, 1975: 464). اخیراً نیز نظراتی از سوی افرادی چون مرادی غیاث‌آبادی مطرح شده که بر این باور است یکی از کاربری‌های این بنا، نجومی و رصدخانه‌ای بوده است. علاوه بر آن، کاربردهای دیگری نیز برای آن در نظر می‌گیرد همچون مکان نیایش خورشید، زروان، مهر و غیره (مرادی غیاث‌آبادی، ۱۳۸۹: ۵۲).

بازسازی قرار گرفت. مساحت بنا به‌طور تقریبی ۱۲۵ مترمربع و ارتفاع کلی آن ۸/۹۵ متر است (شکل ۳). در تحلیلی از گذار، این اعتقاد وجود دارد که این آتشکده نیز یک علامت بوده و در جاده مال‌رویی که از دلیجان به کاشان می‌رود، قابل‌رؤیت است، یعنی در فاصله حدود سی کیلومتر به خط مستقیم از کاشان واقع شده است (گذار، ۱۳۷۱: ۴۷).

مصالح به‌کاررفته در ساخت چهارتاقی عبارت‌اند از قلوه‌سنگ، سنگ‌های دست‌چین، سنگ‌های تراشیده‌شده به شکل آجر، مخلوط گچ و سنگریزه. ملات نیز شامل گچ و گچ آمیخته با ماسه است. شیوه ساخت نیز لاشه‌سنگ‌های غوطه‌ور در ملات گچ است. پلان چهارتاقی نیاسر مشابه سایر چهارتاقی‌ها و دارای الگویی ثابت — اتاقی چهار جرزی همراه با چهار ورودی و پوششی گنبددار — است. از نظر سبک معماری، نوع اجرای طاق و قوس بیز (هلوچین و هلوچین‌کند) به‌کاررفته درگاه‌ها، مشابه بسیاری از چهارتاقی‌های زمان ساسانی در مناطق همجوار خود، از جمله خرم‌دشت کاشان، نطنز، شیرکوه نائین، نخلک انارک و نویس قم است. این طاق‌ها بدون استفاده از قالب ساخته شده‌اند، به‌گونه‌ای که به‌تدریج از عرض دهانه آن‌ها کم شده و به سمت داخل متمایل می‌شوند تا در نهایت در رأس طاق به‌هم نزدیک و پوشانده شوند. پاکار قوس‌ها نیز کمی پیش‌آمدگی دارند. چهارتاقی نیاسر از نظر ابعاد، بیشترین شباهت را در اندازه با نطنز (گذار، ۱۳۷۱: ۲۴۴-۷۳)، چهارتاقی خرم‌دشت و نیز اتاق چلیپایی B تخت سلیمان (فون در اوستن و ناومان، ۱۳۷۳: ۹۲) دارد. ویژگی خاصی که این چهارتاقی را از سایر نمونه‌های همجوارش جدا می‌کند، وجود منطقه انتقالی یا پایه گنبد به فرم چهارگوش است. در این مرحله، چهار نورگیر تعبیه شده است که ابعادی در حدود ۰/۶۵ × ۰/۳۲ سانتی‌متر دارد.

به عقیده رضائی‌نیا (۱۳۹۷)، گنبد به‌صورت غیر اصولی در سال ۱۳۳۴ بازسازی شده است. بدون توجه به قوس

گلدان نیز چهارتاقی‌ها را در سه دسته منفرد و محصور در بنا قرار می‌دهد، به‌طوری‌که در گروه مرکب شاهد چنین زیرمجموعه‌هایی هستیم: چهارتاقی و دالان، چهارتاقی و اتاق، چهارتاقی و دالان و اتاق، چهارتاقی و ایوان، چهارتاقی و اتاق و ایوان، چهارتاقی و دالان، اتاق و ایوان (گذار، ۱۳۸۸: ۷۳).

چهارتاقی نیاسر

نیاسر از نظر بررسی و کاوش‌های باستان‌شناختی منطقه‌ای تقریباً ناشناخته است. آثار و شواهد فرهنگی به‌جای‌مانده از نیاکان، همچون غار رئیس و باغ تالار نیاسر، گویای اهمیت این منطقه در طی تاریخ است. از جمله آثار شاخص این شهر، چهارتاقی آن است که براساس متون تاریخی، اردشیر پاپکان آن را در کنار چشمه نیاسر بنا کرده است.

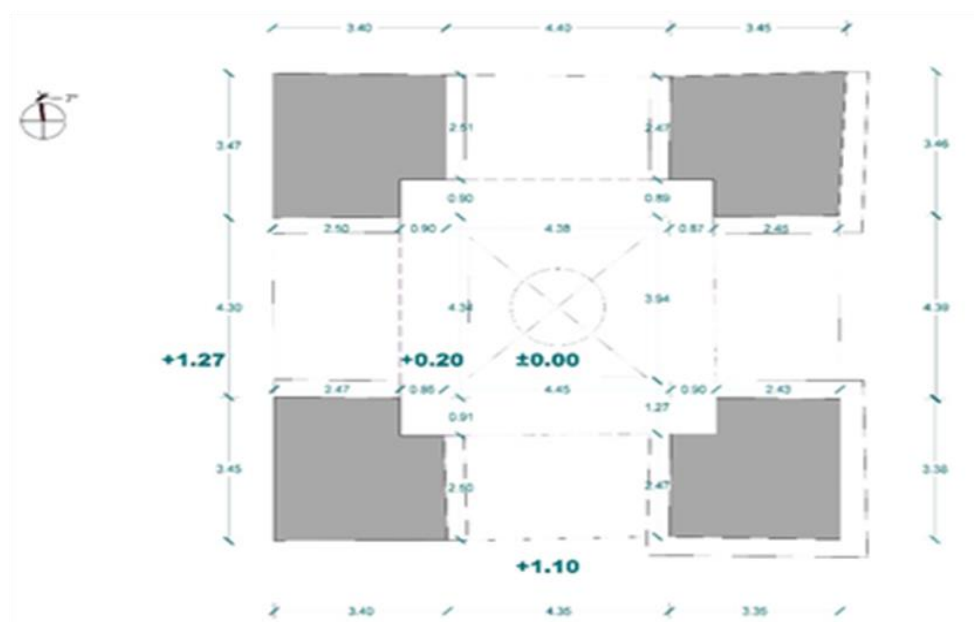
در خصوص پیشینه پژوهش چهارتاقی نیاسر، نخستین بار در سال ۱۸۷۷ این چهارتاقی مورد توجه «ژرنال سر آلبرت هوتوم شیندلر» قرار گرفت که در سفرنامه خود به آن اشاره کرده است. با توجه به گفته‌های وی، حدوداً از ۱۴۰ سال قبل، محوطه چهارتاقی دستخوش دخل و تصرفاتی شده است، ولی توصیف چندانی در خصوص ساختمان این بنا ارائه نمی‌دهد. در سال ۱۹۳۷ (۱۳۱۶ ه.ش)، رومن گیرشمن در حین کاوش محوطه سیلک از این چهارتاقی بازدید کرده و آن را آتشکده‌ای از اوایل دوره ساسانی دانسته است (گیرشمن، ۱۳۷۹: ۲۲). این بنا در نیاسر، بیست کیلومتری غرب کاشان و بر روی صخره بنا شده است (شکل ۲). حجم عمومی بنا به یک مکعب هماهنگ تقسیم شده و گنبد آن نمونه کاملی از گنبد دوره ساسانی بر روی نقشه مربع است که به‌طورکلی سلیقه ساسانیان را در استفاده از هندسه و ایجاد تناسبات هماهنگ در معماری نشان می‌دهد (پیرنیا، ۱۳۷۸: ۱۱۵). این بنا دارای صفه‌ای سنگی است و گنبد آن در گذشته فرو ریخته بوده است که طی مرمت سال ۱۳۹۴، گنبد، سکو و سایر بخش‌ها مورد

آجرچینی، رج‌چین شده است. از گنبدهای برجای مانده از دوره ساسانی، خصوصاً چهارتاقی‌های فارس و کرمان، به نظر می‌رسد که در احداث آن‌ها از سنگ‌های بدون تراش و ملات گچ استفاده شده است (رضائی نیا، ۱۳۹۷: ۱۴۶).

آن، گنبد را به سبک نمونه‌های دوره اسلامی با سنگ‌های قواره شده و هشت نیم‌قوسی و گچی باریک در فواصل مساوی میان سنگ‌ها بازسازی کرده‌اند که تناسبی با بنا ندارد. این گنبد با سنگ‌های تراش‌خورده به شیوه

شکل ۲: موقعیت استقرار چهارتاقی نیاسر (گوگل ارث).

شکل ۳: پلان چهار تاقی نیاسر (نگارنده).

چهارتاقی خرم‌دشت

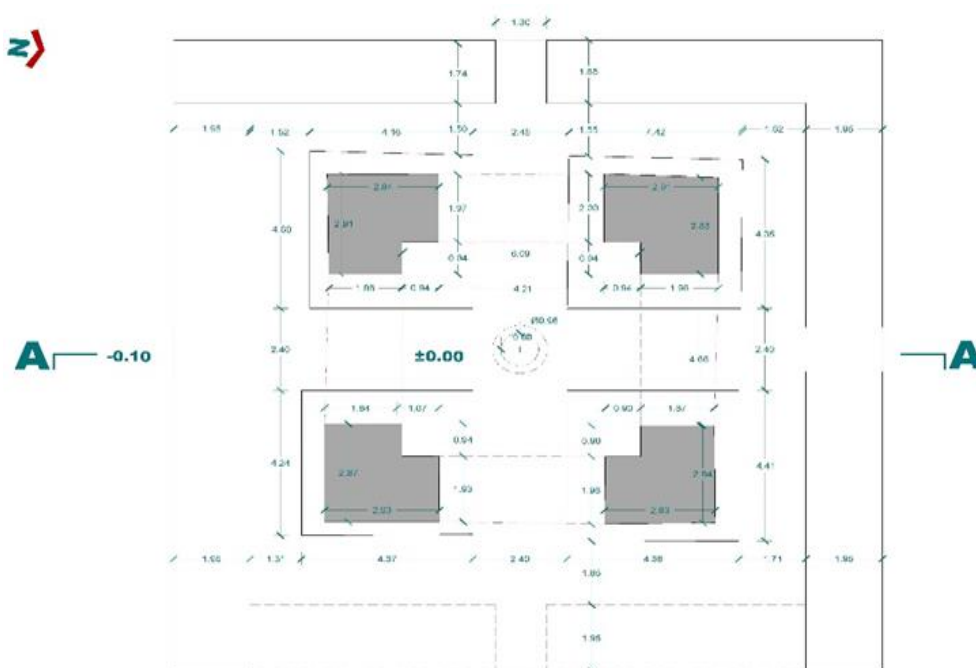
چهارتاقی خرم‌دشت در موقعیت جغرافیایی $33^{\circ}51'8.76"N$ و $51^{\circ}34'58.80"E$ در کنار روستای خرم‌دشت و در کیلومتر ۱۷ جاده قدیم کاشان - نطنز، در ارتفاع حدود ۱۱۸۲ متری از سطح دریا قرار دارد. این بنا بر صفه‌ای سنگی و بر روی یکی از تپه‌ماهورهای ضلع شرقی روستا واقع شده است (شکل ۴). در خصوص پیشینه پژوهشی چهارتاقی خرم‌دشت اطلاعات جامعی در دست نیست. گویا این آتشکده در طی تاریخ مورد توجه جغرافیدانان و یا سفرنامه‌نویسان قرار نگرفته و یا اطلاعاتی از آن منتشر نشده است. مصالح ساخت بنا شامل سنگ‌های بوم‌آورد و بدون تراش، قلوه‌سنگ، و سنگ‌های متناسب و خوش‌فرم برای نمای بنا هستند. ملات نیز شامل ملات گچ است. این بنا بر روی یکی از تپه‌ماهورهای ضلع شرقی روستای خرم‌دشت و بر روی صفه‌ای سنگی قرار دارد که سطح زیربنای چهارتاقی را در چهار طرف آن تا حدود ۲/۵ متر گسترش داده است (شکل ۵). شواهد باستان‌شناختی نشان می‌دهد که این فضا احتمالاً دالان طواف چهارتاقی را تشکیل می‌دهد است (نراقی، ۱۳۴۸: ۴۷). راهروی طواف این چهارتاقی را می‌توان با چهارتاقی نویس مقایسه کرد.

در فضای مرکزی چهارتاقی خرم‌دشت، همان‌طور که پیش‌تر ذکر شد، فضای مدور شکل نسبتاً فرو رفته‌ای در مرکز کف داخلی بنا مشاهده می‌شود که مشابه چنین ویژگی‌ای در چهارتاقی نیاسر، نطنز، مل حیرم و اتاق چلیپایی شکل A تخت‌سلیمان (چهارگوش) نیز وجود دارد. صرف‌نظر از فرم تاق، این چهارتاقی شباهت بصری با چهارتاقی نطنز دارد. از لحاظ مساحت، این بنا (بدون الحاقات) تقریباً با چهارتاقی‌های نیاسر و نطنز قابل مقایسه است (Kleiss, 1999: 205). از این چهارتاقی تنها

چهار جرز اصلی آن باقی مانده است. گنبد، تاق‌ها و حتی فیلگوش‌ها از بین رفته‌اند. اما در سال‌های اخیر تاق‌های آن بازسازی شده است که متأسفانه به علت عدم تناسب مصالح به‌کاررفته و نحوه ساخت، ناهنجاری‌هایی در آن مشاهده می‌شود. فرم تاق‌ها با توجه به نوع بازسازی صورت‌گرفته، حالتی میان تخم‌مرغی و بیضی دارند. در مرکز بنا، فضای مدوری بر سطح زمین مشاهده می‌شود که گویا محل قرارگیری پایه آتشدان بوده است. این فضای مدور، شامل دو دایره متحد‌المركز به قطرهای ۱۴۰ و ۹۶ سانتی‌متر است. مشابه چنین ویژگی‌ای در چهارتاقی‌های نیاسر و نطنز نیز مشاهده می‌شود. دیواری که بنا را احاطه کرده، دهلیزی را در اطراف چهارتاقی ایجاد کرده که ارتفاع این دیوار حدود ۹۰ سانتی‌متر است. مصالح اصلی بنا شامل سنگ و ملات گچ است که به شیوه غوطه‌ور کردن سنگ در ملات ساخته شده است. در ضلع شمال‌شرقی این بنا، بقایایی از فضاهای مختلف معماری مشاهده می‌شود که مصالح ساخت آن همچون چهارتاقی از سنگ و ملات گچ است. در سنگ‌ها آثار تراش مشاهده نمی‌شود و تنها در نمای جرزها سعی شده است با استفاده از سنگ‌های متناسب و خوش‌فرم، ظاهر بنا یکدست به نظر برسد. شالوده جرزها توسط قلوه‌سنگ پر شده و سنگ‌ها با اشکال مختلف و بدون هیچ‌گونه محدودیتی با گچ ممزوج شده‌اند. تنها حدود ۵۰ سانتی‌متر از ارتفاع جرز فضاهای معماری شمال‌شرقی باقی مانده است، اما به نظر می‌رسد که پلان کلی بنا شامل سه تالار مستطیل‌شکل بوده است که در امتداد و موازات جرزهای چهارتاقی ساخته شده‌اند. از آنجایی که تالار میانی در امتداد درگاه چهارتاقی قرار گرفته است، احتمالاً این مسیر به راهرو و نهایتاً به چهارتاقی منتهی می‌شده است. نوع پوشش آن نیز احتمالاً گهواره‌ای بوده است (محمدی‌فر و همکاران، ۱۳۹۱: ۹۱).

شکل ۴: موقعیت استقرار چهارتاقی خرمدشت (گوگل ارث).

شکل ۵: پلان چهارتاقی خرمدشت (نگارنده).

چهارتاقی نطنز

نطنز، مرکز شهرستان نطنز، از باغ‌شهرهای تاریخی ایران است که در استان اصفهان و در دامنه کوهستان کرکس واقع شده است. چهارتاقی نطنز در خیابان مالک اشتر، کوی مسجد جامع، محله قصبه قرار دارد. در حوالی مسجد جمعه، میان باغ و ملکی شخصی به نام امام، سکویی به ارتفاع دو متر از سطح زمین دیده می‌شود که بر

این چهارتاقی در موقعیت جغرافیایی $33^{\circ}31'15.97''N$ و $51^{\circ}54'46.10''E$ در غرب مسجد جامع نطنز و محصور در بافت شهری در حدود ارتفاع ۱۶۴۲ متری از سطح دریا قرار گرفته است. بخش جنوبی و غربی این بنا توسط خانه‌های مسکونی تصاحب شده است (شکل ۶).

چن ژیه ایلام (Vanden Berghe, 1977; 175) و آتشکده تورنگ‌تپه گرگان (Boucharlat, 1987; 11) مشاهده کرد. احتمالاً عناصر تزینی نیز در چهارتاقی نظنز وجود داشته که اکنون از میان رفته‌اند. از نمونه قوس‌های چهاردهانه ورودی (قوس‌های بیز/هلوچین) می‌توان به نمونه آن در چهار تاق آتشکده بازه‌هور اشاره کرد (لباف‌خانیکی، ۱۳۹۳: ۸۷). مشابه فضای مدور مرکز بنا،

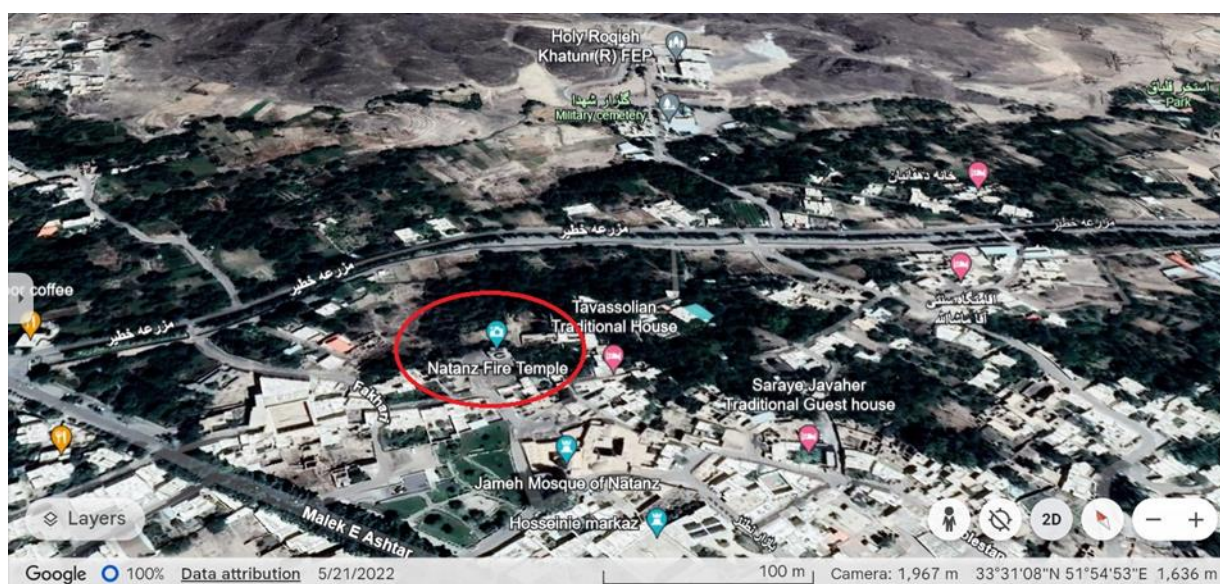
در چهارتاقی‌های نیاسر، خرم‌دشت، مل حیرم و اتاق چلیپایی شکل A تخت‌سلیمان (چهارگوش) نیز دیده می‌شود که احتمالاً محل قرارگیری پایه آشدان بوده است. مساحت اشغال‌شده توسط چهارتاقی، صرف‌نظر از الحاقات، تقریباً برابر با چهارتاقی نیاسر و خرم‌دشت است.

با توجه به شیوه بازسازی این چهارتاقی، احتمال دارد که این بنا، همانند چهارتاقی‌های نیاسر، جرّه‌کازرون، تنگ چک‌چک داراب، نقاره‌خانه فراشبند، رهنی فراشبند، خیرآباد گچساران، ده شیخ کرمان و بازه‌هور خراسان، دارای مرحله انتقالی از مکعب چهارتاقی به گنبد بنا باشد. در خصوص تزیینات بنا نمی‌توان به‌طور قطعی اظهار نظر کرد، اما آثاری از رنگ‌آمیزی بر روی لایه‌ای نازک از گچ باقی مانده است. در زیر این لایه گچی، اندود ضخیمی از کاه‌گل مشاهده می‌شود. احتمال دارد که این آثار رنگ‌آمیزی و کاه‌گل متعلق به دوره‌های بعدی باشد، زمانی که آتشکده کاربرد اولیه خود را از دست داده است. شاید این دوره، مصادف با زمانی باشد که مسجد دوره آل‌بویه در نزدیکی آن ساخته شده است. نزدیکی این دو بنا به یکدیگر، احتمالاً نشان‌دهنده آن است که مسجد در اراضی متعلق به چهارتاقی ساخته شده است (اعظم‌واقفی، ۱۳۹۶: ۴).

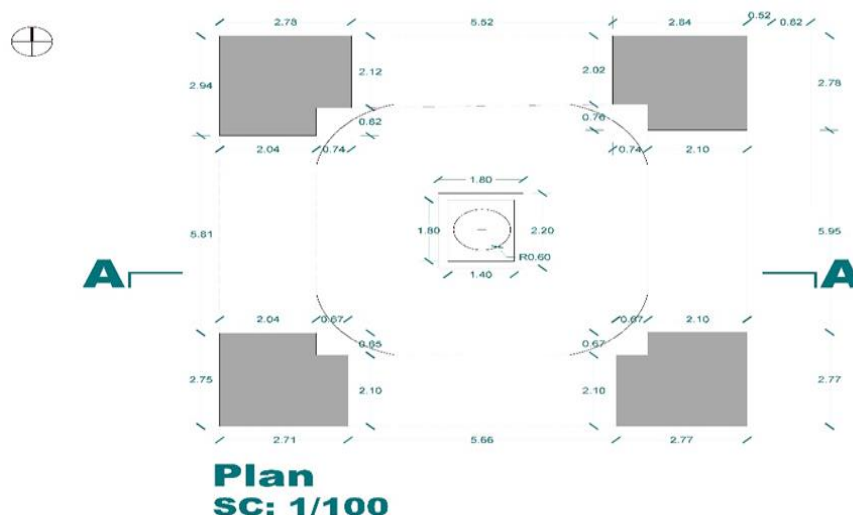
روی آن، آثار و عمارت‌های مختصر اما جالب‌توجهی قرار دارد. این بنا از جهت ظرافت و تناسب ستون‌ها، شباهتی کامل به ابنیه دوره ساسانی دارد. اصل بنا با سنگ لاشه‌ای که روی آن گچ مالیده‌اند، ساخته شده است. از خود چهارتاق، ستون‌های چهارگانه، تاق جنوبی و اندکی از لبه گنبد پابرجا است و سه تاق دیگر و سقف گنبدی آن فرو ریخته است (گدار، ۱۳۷۱: ۲۴۸).

در سال ۱۳۹۴، سازمان میراث‌فرهنگی با خرید خانه‌های مخروبه نزدیک به این بنا، تصمیم به بازسازی و مرمت کامل آتشکده گرفت. بازسازی این آتشکده و قسمت‌های تخریب‌شده آن طی چند مرحله انجام شد و در سال ۱۳۹۶ با ساخت دو قوس از چهار قوس آن، پایان یافت. مساحت بنا ۱۲۷ مترمربع و بیشترین ارتفاع آن ۸/۵۵ متر است (شکل ۷). مصالح ساخت شامل لاشه‌سنگ در ابعاد متنوع و ملات گچ است. شیوه ساخت نیز مانند سایر چهارتاقی‌ها، شامل لاشه‌سنگ‌های غوطه‌ور در ملات گچ است. این چهارتاقی در غرب مسجد جمعه و در امتداد کوچه‌ای قرار دارد که راستای شمالی آن در بخش پایانی دارای عرض کمتری است و به دالانی منتهی می‌شود. در انتهای دالان، دو کریدور شرقی و غربی منشعب می‌شود که راهرو شرقی با پاگرد و چند پله انباشته از خاک، به محوطه‌ای منتهی می‌شود که چهار ستون سنگی قطور در چهار سمت آن واقع شده‌اند. اضلاع بنا در چهار جهت اصلی جغرافیایی قرار دارند و مساحت خود چهارتاقی، تقریباً ۱۲۸ مترمربع است. بیشترین ارتفاع حال حاضر بنا، به‌طور تقریبی ۸/۵۵ متر است.

گدار این بنا را شبیه به چهارتاقی فراشبند دانسته است (گدار، ۱۳۷۱: ۲۴۸). نمونه‌ای از سکوه‌های موجود در این چهارتاقی را می‌توان در آتشکده شیان در اسلام‌آباد غرب،

شکل ۶: موقعیت استقرار چهارتاقی نطنز (گوگل ارث).

شکل ۷: پلان چهارتاقی نطنز (نگارنده).

چهارتاقی شیرکوه نائین

چهارتاقی شیرکوه در موقعیت جغرافیایی $33^{\circ}7'32.93''N$ و $52^{\circ}59'14.06''E$ در ۳۶ کیلومتری شمال غرب شهر نائین و ۵ کیلومتری غرب روستای سپرو، در حدود ارتفاع ۱۸۲۵ متری از سطح دریا قرار دارد. این چهارتاقی در دامنه ارتفاعات شیرکوه از جانب شمال و محصور توسط تپه ماهورهای جنوبی جنوبی در فضایی بین دو رشته ارتفاعات قرار دارد (شکل ۸).

درخصوص پیشینه پژوهشی این منطقه می‌توان گفت که به‌جز اطلاعات محدود حاصل از گزارش کوتاه هیئت

زمین‌شناسی آلمانی که در سال ۱۹۶۵ م. منطقه را با عنوان «مطالعات زمین‌شناسی و سنگ‌شناسی شمال نائین» بررسی کردند، اطلاعات چندان دیگری در دست نیست (Davodzadeh, 1972: 38).

این بنا در منطقه‌ای به نام شیرکوه یا کوه زرد در روستای سپرو واقع است، به همین دلیل با عنوان چهارتاقی سپرو نیز شناخته می‌شود. سپرو یکی از دویست و سی‌ونه دهات شهر نائین است و در حدود بیست و پنج کیلومتر تا نائین فاصله دارد. مصالح به‌کاررفته در بنا، لاشه‌سنگ و ملات گچ و خاک رس است (شاه‌حسینی، ۱۳۸۱: ۳۲۸ و

۳۲۹). عناصر سازنده این بنا شامل گنبدی شلجمی، جرز، تاق، قوس و فیلگوش است که تاق‌ها و ستون‌های آن پابرجاست. طی مرمت سال ۱۳۸۸ بخش‌های ابتدایی ستون‌ها مرمت شد. مساحت بنا ۹۰ مترمربع و ارتفاع آن ۳۰/۱۰ متر است (شکل ۹).

متأسفانه طی مرمت سال ۱۳۸۸ انتهای جرزها را به فرم قائمه مرمت کرده‌اند. به دلیل عدم وجود داربست و سایبان، گنبد بنا در اثر نزولات جوی دچار فرسایش شده است. نوع قرارگیری چهارتاقی به گونه‌ای است که می‌توان صفه و قلعه را مشاهده کرد. تکنیک ساخت و تبدیل پلان مربع به دایره در این چهارتاقی قابل توجه است. به عقیده پیرنیا، از دور که به آتشکده می‌نگریم، آثار چهار دیوار و احتمالاً برج را پیرامون چهارتاقی و بر روی تپه مشاهده می‌کنیم که به معنی وجود حصاری در اطراف چهارتاقی بوده تا آن را از محیط طبیعی اطراف جدا سازد (پیرنیا، ۱۳۶۲: ۲۴۰).

در این بنا تبدیل پلان مربع به دایره توسط فیلیپوش‌ها صورت گرفته است. داخل چهارطاقی تزئینات خاصی مشاهده نمی‌شود، فقط در برخی از قسمت‌های فیلیپوش‌ها می‌توان بقایایی از گچ را مشاهده کرد. چهارطاقی شیرکوه به دلیل دورافتاده بودن از مسیرهای اصلی، دچار آسیب‌های انسانی و طبیعی شده است. حریم بنا توسعه قاجاقچیان مورد تعرض قرار گرفته است. علاوه بر این، عواملی نظیر نزولات باران شرایط ریزش گنبد بنا را تسهیل و اندود بنا را از بین برده است (باغ شیخی و همکاران، ۱۳۹۸: ۱۲). با مقایسه و تحلیل بنا و سفال‌های جمع‌آوری شده از سطح بنا، می‌توان این چهارطاقی را اثری مربوط به دوران ساسانیان معرفی کرد. نمونه‌های سفالی منتخب شامل کوزه با لبه تخت به خارج برگشته با نمونه‌ای از حاجی‌آباد، کاسه با لبه ساده تخت یا گرد (نمونه‌های ۲ و ۷) با نمونه‌هایی از چال‌ترخان، تل ابوشریفه، کوزه با لبه گرد چهاربر (نمونه ۴) با نمونه‌ای از بررسی منطقه فارسان قابل بررسی هستند (خسروزاده، ۱۳۹۳: ۸۳).

چهارگوش بنا در چهار جهت اصلی جغرافیایی، مشابه با نخلک و چهارتاقی فراشید است. از لحاظ نما، گنبد این چهارتاقی قابل مقایسه با گنبد چهارتاقی نخلک است. فرم کلی چهار تاق آن نیز مشابه چهارتاقی نیاسر است (از لحاظ فرم قوس که هرچه از پایه‌ها به سمت بخش اتمام تاق می‌رویم، عرض کمتر می‌شود). تزئینات سه‌خطی گچی در فیلگوش‌ها در چهارتاقی نخلک نیز مشاهده می‌شود. مشابه روزن‌های موجود در گنبد این چهارتاقی در چهارتاقی تنگ چک‌چک داراب نیز مشاهده می‌شود. از لحاظ مساحت اشغالی، این چهارتاقی از نیاسر، خرم‌دشت و نطنز کوچک‌تر است.

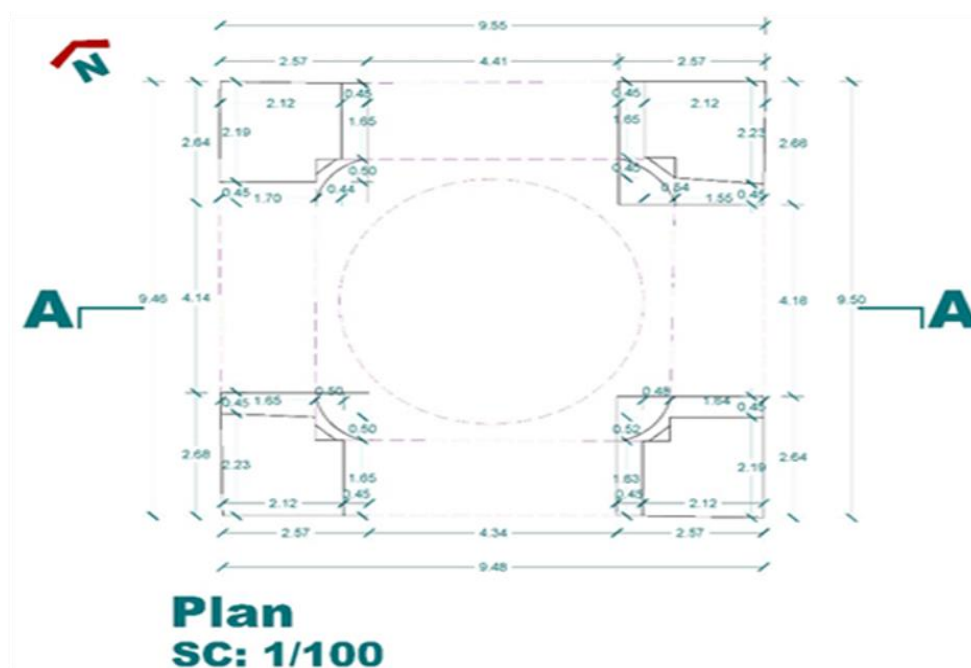
محوطه شیرکوه علاوه بر چهارتاقی، دربرگیرنده قلعه، صفه سنگی، غار شیرکوه و دیوار سنگی نیز هست. قلعه دارای فرمی نامنظم است و همچون چهارتاقی از سنگ و ملات گچ همراه با اندود گچ ساخته شده است. در مرکز قلعه بنایی مستطیل‌شکل با مصالح سنگ و گچ دیده می‌شود. در ضلع جنوبی دو در با ابعاد متفاوت قرار دارد. در بزرگ‌تر دارای تاقی هلالی است که با عقب سقف بنای مرکزی قلعه به شیوه هلالی اجرا شده که بیش از ۶۰٪ آن تخریب شده است. در قسمتی از بدنه شرقی حصار بقایای تعدادی مزل مشاهده می‌شود. احتمالاً در اطراف حصار قلعه مزل وجود داشته که به مرور زمان تخریب شده‌اند. با توجه به ارتفاع مزل‌ها، به نظر می‌رسد بناهای داخلی قلعه در این قسمت دوطبقه بوده که در حال حاضر شواهدی از آن موجود نیست (حاجی‌محمدعلیان، ۱۳۸۶: ۳۳، ۱۸؛ باغ شیخی و همکاران، ۱۳۹۸).

صفه شیرکوه در دامنه ارتفاعات زردکوه و در ارتفاع ۱۸۹۷ متری از سطح دریا توسط قلعه‌سنگ ساخته شده است. اتلال خاک موجود می‌تواند گویای این مطلب باشد که بنا(های) ساخته شده در سطح صفه از میان رفته‌اند. بر اساس بررسی سطحی صفه و قسمت‌هایی از فضایی که در اثر حفاری قاجاق مشخص شده است، می‌توان اذعان داشت که فضاهایی از خشت و گل با سقف هلالی به شیوه

ساسانی در سطح صفا وجود داشته است. این صفا در دسترسی است، به همین دلیل به نظر نمی‌رسد استفاده موقعیتی قرار دارد که کاملاً بر چهارتاقی و اطراف اشرف نظامی از آن غیرمنطقی باشد (حاجی محمدعلیان، ۱۳۸۷: ۲۱، ۳۲). دارد. اما از جهت ارتفاعات دو جانب خود قابل نفوذ و

شکل ۸: موقعیت استقرار چهارتاقی شیرکوه یا سپرو (گوگل ارث).

شکل ۹: پلان چهارتاقی شیرکوه (نگارنده).

چهارتاقی قلعه دار

چهارتاقی قلعه‌دار در موقعیت جغرافیایی $32^{\circ}38'10.44"N$ و $52^{\circ}50'48.97"E$ در حدود ارتفاع ۲۰۴۲ متری از سطح دریا برفراز تپه ماهوری در مجاورت و مشرف به سمت جنوب روستای قلعه‌دار، ۴۳ کیلومتری جنوب غربی نائین در مسیر نائین به ورزنه، از طریق جاده فرعی آسفالته گردنه ملااحمد، قرار دارد. شیب این پشته نسبتاً زیاد و دسترسی به بنا اندکی مشکل می‌باشد (شکل ۱۰). این محوطه در سال ۱۳۸۳ توسط محسن جاوری عضو هیئت علمی پژوهشکده باستان‌شناسی مورد گمانه‌زنی و تعیین عرصه و حریم قرار گرفت که پس از اتمام انجام عملیات دوره آن به هزاره اول پ.م نسبت داده شد (جاوری، ۱۳۸۵: ۱۳).

محوطه قلعه‌دار در ۴۳ کیلومتری جنوب غرب نائین در مسیر نائین به ورزنه، در جوار روستایی به نام قلعه‌دار واقع شده است. چهارتاقی برفراز تپه ماهوری مشرف به جنوب روستا قرار دارد. آثار معماری باقی‌مانده از این بنا در برگیرنده دو جرز پابرجا، یک جرز ریخته و یک دیوار چین سنگی است. این بنا از لاشه سنگ و ملاط گچ ساخته شده و مساحت تقریبی بنا $37/69$ متر مربع و بیشترین ارتفاع باقی مانده $4/20$ متر است (شکل ۱۱). سیرو در کتاب خود با عنوان «راه‌های باستانی ناحیه اصفهان و بناهای وابسته به آن‌ها» به محدوده‌ها و راه‌هایی که از ورزنه به نائین و یزد می‌رود از قبیل «تودشت»، «مصریزی»، «گوشت خان» و غیره اشاره کرده و با توجه به شنیده‌هایش از مردم محلی به مکان‌هایی مربوط به زردشتی‌ها و محلی که در آن آتش مقدس نزدیک یک روستا بر بلندی برپا بوده اشاره می‌کند، اما واقعاً مشخص نیست که وی بر سر راهش با قلعه دار مواجه شده است یا خیر (سیرو، ۱۳۵۷:

۴۶-۴۳). مصالح ساخت در برگیرنده لاشه سنگ به شیوه غوطه‌ور ساختن در ملات گچ است. سنگ‌ها بوم‌آورد هستند. آثار معماری باقی مانده شامل دو جرز پابرجا، یک جرز ریخته و یک دیوارچین سنگی است. اضلاع این بنا تقریباً در چهار جهت فرعی جغرافیایی با اندکی اختلاف درجه (شمال شرق، شمال غرب، جنوب شرق و جنوب غرب) قرار گرفته‌اند. از سنگ‌های صاف‌تر و ظریف‌تر در فیلگوش نسبت به سایر بخش‌ها استفاده شده است. احتمالاً بخاطر سهولت در ایجاد فیلگوش چنین سنگ‌هایی را انتخاب کرده‌اند. در سایر بخش‌های بنا از سنگ‌هایی با ابعاد بزرگتر بدون ترتیب و نظم خاصی استفاده شده است و فضای خالی بین آن‌ها را نیز با سنگ‌هایی در ابعاد کوچک‌تر پر کرده و سپس نما را با لایه‌ای گچ اندود کرده‌اند. در بخش‌هایی که آثار گچ باقی مانده اثر انگشتان معمار قابل رویت است. از این فن در دوره ساسانی به منظور ایجاد پیوند قوی بین اندود گچ زیرین و تزیینات، استفاده می‌شده است. در بخشی از جرز، قسمت شروع جرز سنگ‌های صاف و یکدست‌تری مشاهده می‌شود. ساختار بنا لاشه سنگ به همراه ملات گچ است که همچون سایر چهارتاقی‌های دیگر این دوره به شیوه غوطه‌ورسازی سنگ در ملات گچ ساخته شده است. بقایای دیواری نیز از سنگ و گچ و خاک در اطراف چهارتاقی بخش غربی و جنوب قابل رویت است. در ساخت این دیوار سنگ‌ها ابعاد یکسانی نداشته و نظمی در چینش آن‌ها مشاهده نمی‌شود و همسطح با سطح چهارتاقی است. متأسفانه به دلیل نبود شواهد بیشتر نمی‌توان کارکرد دقیق این دیوار را تشخیص داد. از احتمالات مطرح شده توسط حاجی محمدعلیان می‌توان به صفه‌سازی اشاره کرد (حاجی محمدعلیان، ۱۳۹۰: ۱۱۷).

شکل ۱۰: موقعیت استقرار چهارتاقی قلعه دار (گوگل ارث).

نتیجه‌گیری

استحکام بنا و دوری نسبی از مراکز جمعیتی برای آرامش و روحانیت فضا بوده است. برخی بناها تک‌منظوره و با اهداف مذهبی بنا گردیده و برخی دیگر چندمنظوره بوده و کاربردهای فرعی دیگری نیز بر عهده داشته‌اند.

با بررسی عکس‌های هوایی و ماهواره‌ای، نظرات پژوهشگران و بررسی میدانی چهارتاقی‌ها، نگارنده بر این عقیده است که چهارتاقی‌های مذکور صرفاً بنایی تک نبوده و دارای الحاقاتی نیز بوده‌اند که به مرور زمان از بین رفته‌اند. با توجه به توضیحات داده‌شده در خصوص چهارتاقی‌های اصفهان، می‌توان به‌طور خلاصه بیان کرد که هر پنج چهارتاقی پلانی مشابه سایر چهارتاقی‌ها و دارای الگویی ثابت، اتاقی چهارجرزی همراه با چهار ورودی و پوششی گنبددار هستند. مصالح ساخت شش بنا بهره‌گیری از لاشه‌سنگ و ملات گچ از طریق غوطه‌ورسازی در این ملات است. از لحاظ جهت جغرافیایی پلان، به‌جز چهارتاقی‌های شیرکوه و نخلک که چهارگوشه در چهار جهت اصلی قرار دارند، در سایر ابنیه اضلاع به سمت چهار جهت جغرافیایی بنا شده‌اند (با اندکی اختلاف درجه

با توجه به داده‌های جمع‌آوری‌شده حاصل از بررسی و مطالعه عکس‌های هوایی و ماهواره‌ای در این پژوهش، درمی‌یابیم که به علت قرارگیری چهارتاقی‌ها در دامنه کوه و روی تپه‌ها و استقرار آن‌ها در نزدیکی راه‌های اصلی، علاوه بر کاربری اصلی چهارتاقی‌ها که صرفاً مذهبی بوده، لکن در پاره‌ای موارد می‌توانسته به‌عنوان یک بنای یادمانی یا یک میل راهنما کاربرد داشته باشد. نکته‌ای دیگر که از مطالعه عکس‌های هوایی کاملاً مشهود است، شکل هندسی و ساختار چهارتاقی‌ها می‌باشد که بیانگر نکات تاریخی و مهندسی معماری هستند و با تمام سادگی در ساخت، توانسته‌اند سالیان متمادی پابرجا بایستند. تکنیک بدیع و نوآورانه در ساخت و استفاده از ترکیب خاص و منطبق با محیط و مصالح بوم‌آورد، دلیل ماندگاری بنا در گذر زمان بوده و دقت در تقارن هندسی و به‌کارگیری هدفمند اعداد بر شکوه و زیبایی بنا افزوده است. قطعاً انتخاب محل احداث بنا تصادفی نبوده است؛ از جمله عوامل دخیل در انتخاب مکان، دسترسی به آب، بستر سنگی زمین در

قطع یا از لحاظ شکل کلی، این چهارتاقی را با دیگر چهارتاقی‌ها مقایسه کرد. تنها موارد مشترکی که با سایر چهارتاقی‌های این دوره دارد، شیوه ساخت آن (لاشه‌سنگ و ملات گچ، اندود گچی) است. دیگر نکته جالب توجه نیز وجود قرنیز گچی بر جرز باقی‌مانده است که در چهارتاقی نطنز نیز بر سطح داخلی جرزها قرنیز گچی مشاهده می‌شود. از نظر مساحت، پس از قلعه‌دار، کوچک‌ترین مساحت بین چهارتاقی‌ها متعلق به نخلک است، سپس شیرکوه، نیاسر، خرم‌دشت و نطنز قرار می‌گیرند. از لحاظ ارتفاع، بیشترین ارتفاع باقی‌مانده متعلق به چهارتاقی خرم‌دشت است و سپس شیرکوه، نیاسر، نطنز، نخلک و قلعه‌دار به ترتیب قرار می‌گیرند. هنگام محاسبه اندازه‌های اضلاع پنج چهارتاقی، نکته جالب توجهی به دست آمد. در هر پنج بنا حداقل دو ضلع دارای اندازه‌های یکسان و یا بسیار نزدیک به هم هستند. گرچه اندازه محاسبه‌شده هر چهار ضلع اختلاف چندانی ندارند، اما این اختلافات در هر پنج چهارتاقی در حد سانتی‌متر است.

منابع

اعتماد مقدم، علیقلی (۱۳۵۵). آیین و رسم‌های ایران باستان بر بنیاد شاهنامه فردوسی. تهران: اداره کل نگارش وزارت فرهنگ و هنر.

اعظم‌واقفی، حسین (۱۳۹۶). میراث فرهنگی نطنز، آثار و اسناد تاریخی، آداب و رسوم، جلد اول. تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.

باغ شیخی، میلاد، اسماعیلی جلودار، محمداسماعیل، خسروزاده، علیرضا، شیخ زاده بیدگلی، مهدی، حاجی محمدعلیان، علمدار، (۱۳۹۸). محوطه یادمانی شیرکوه نایین، نشانه‌ای نو در مطالعات دوران ساسانی فلات مرکزی. مطالعات ایرانی، ۱۸(۳۵)، ۳۵-۷.

باغ‌شیخی، میلاد، اسماعیلی جلودار، محمد اسماعیل، خسروزاده، علیرضا، حاجی محمدعلیان، علمدار

از سمت شمال). هر پنج چهارتاقی در بخش‌های مرتفع و در نزدیکی یک منبع آبی ساخته شده‌اند. از نظر سبک معماری و نوع اجرای طاق و قوس، به نظر می‌رسد بدون استفاده از قالب ساخته شده‌اند، به گونه‌ای که به تدریج از عرض دهانه آن‌ها کاسته شده و به سمت داخل متمایل می‌شوند تا در نهایت در رأس طاق به هم نزدیک و پوشانده شوند. پاکار قوس‌ها نیز کمی پیش‌آمدگی دارند. فرم درگاه چهارتاقی نیاسر و شیرکوه نسبتاً یکسان است، گرچه در نمونه شیرکوه به نظر می‌رسد که نوع خیز قوس درگاه بین حالت هلوچین کند و نعل اسبی قرار دارد. فرم بازسازی‌شده درگاه‌های خرم‌دشت به نظر دارای ناهنجاری است؛ با این حال، فرم خیز قوس در حالتی مابین بیضی و تخم‌مرغی شکل قرار دارد. خیز قوس درگاه‌های نطنز و نخلک نیز تا حدی مشابه یکدیگرند و در حالتی بین هلوچین کند و نیم‌دایره جای می‌گیرند. با توجه به نحوه بازسازی چهارتاقی نطنز، از بین پنج بنای مطالعه‌شده تنها این چهارتاقی و نیاسر دارای مرحله انتقالی به گنبد هستند که از نمونه‌های مشابه می‌توان به جره کازرون، تنگ چک‌چک داراب، نقاره‌خانه فرشبند، رهنی فرشبند، خیرآباد گچساران، ده شیخ کرمان و بازه‌هور خراسان اشاره کرد. فرم گنبدها در چهارتاقی شیرکوه فرمی خاکی‌مانند دارد؛ همچنین آندره هاردی احتمال داده است که چهارتاقی نیاسر گنبدی بلند از نوع خاکی داشته است. اگر چنین فرضی صحیح باشد، می‌توان گنبد آن را با نمونه‌های شیرکوه و نخلک مقایسه کرد که گنبد نیاسر به صورت هشت‌ترک بازسازی شده است. راهروی طواف چهارتاقی خرم‌دشت را می‌توان با چهارتاقی نویس مقایسه کرد. در فضای مرکزی چهارتاقی‌های خرم‌دشت، نیاسر و نطنز فضایی مدور در مرکز کف داخلی بنا مشاهده می‌شود که مشابه چنین ویژگی در مل حیرم و اتاق چلیپایی تخت سلیمان (چهارگوش) نیز وجود دارد، که احتمالاً محل قرارگیری پایه آتشدان بوده‌اند. در خصوص قلعه‌دار، از آن جهت که تنها دو جرز آن باقی مانده است، نمی‌توان به طور

- (۱۳۹۸). درآمدی بر شناخت‌شناسی سفال‌های ساسانی و اسلامی محوطه شیرکوه نائین، فلات مرکزی ایران. مطالعات باستان‌شناسی پارسه، ۳(۱۰)، ۸۷-۱۰۷.
<http://dx.doi.org/10.30699/PJAS.3.10.87>
- بلاذری، ابوالحسن احمدبن‌یحیی (۱۳۳۷). فتوح البلدان. ترجمه محمد توکل. تهران: نقره.
- پیرنیا، حسن (۱۳۷۸). آشنایی با معماری اسلامی ایران. تدوین غلامحسین معماریان. تهران: دانشگاه علم و صنعت.
- پیرنیا، کریم (۱۳۶۲). معماری مساجد ایرانی راهی به‌سوی ملکوت. هنر، ۳(۳)، ۱۵۱-۱۳۶.
- تقوی‌نژاد دیلمی، محمدرضا (۱۳۶۶). معماری، شهرسازی و شهرنشینی ایران در گذر زمان. چاپ دوم. تهران: فرهنگسرا.
- جاوری، محسن، باغ‌شیخی، میلاد (۱۳۹۹). مقایسه تطبیقی معماری آتشکده و پایه آتشدان ساسانی مکشوفه از محوطه ویگل و هراسگان با سایر بناهای مذهبی ساسانی. پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران، ۱۰(۲۷)، ۱۳۵-۱۵۰.
<https://doi.org/10.22084/nb.2020.22433.2199>
- حاجی‌محمدعلیان، علمدار (۱۳۸۶). گزارش بررسی باستان‌شناختی منطقه پاکوه نائین. اصفهان: بایگانی سازمان میراث فرهنگی و گردشگری.
- حاجی‌محمدعلیان، علمدار (۱۳۸۷). محوطه تاریخی سپرو نائین. گلستان هنر، ۱۴(۱۴).
- حاجی‌محمدعلیان، علمدار (۱۳۹۰). بررسی باستان‌شناختی چهارطاقی‌های دوره ساسانی استان اصفهان. پایان‌نامه دوره کارشناسی ارشد. دانشگاه هنر اصفهان: دانشکده حفاظت، مرمت اشیاء و ابنیه تاریخی.
- حمزه اصفهانی، حمزه بن‌حسن (۱۳۴۶). تاریخ پیامبران و شاهان (تاریخ سنی ملوک الارض و الانبیا). ترجمه جعفر شعار. تهران: امیرکبیر.
- خسروزاده، علیرضا. (۱۳۹۳). بررسی تحولی زیستگاه‌های انسانی دشت فارس از دوران پیش تاریخ تا دوران اسلامی. شهرکرد: دانشگاه شهرکرد.
- دریایی، تورج (۱۳۸۱). سقوط ساسانیان. ترجمه منصوره اتحادیه و فرحناز امیرخانی حسینی‌لو. تهران: تاریخ ایران.
- دهخدا، علی اکبر (۱۳۷۲). لغت‌نامه دهخدا. زیر نظر محمد معین و سید جعفر شهیدی. تهران: دانشگاه تهران.
- رضائی‌نیا، عباسعلی (۱۳۹۷). ملاحظات درباره ساختار معماری و کاربری چهارتاقی نیاسر. پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران، ۸(۱۷)، ۱۶۰-۱۴۱.
<https://doi.org/10.22084/nbsh.2018.14355.1628>
- رفیعی‌مهرآبادی، ابوالقاسم (۱۳۵۲). آثار ملی اصفهان. تهران: سلسله انتشارات انجمن آثار ملی «۱۰۱».
- سیرو، ماکسیم (۱۳۵۷). راه‌های باستانی ناحیه اصفهان و بناهای وابسته به آنها. ترجمه مهدی مشایخی. تهران: سازمان ملی حفاظت آثار باستانی.
- شاه‌حسینی، نورالدین (۱۳۸۱). طرح مرمت و احیاء آتشکده شیرکوه نائین (خلاصه پایان‌نامه). اثر، ۲۴(۳۵)، ۳۲۸-۳۳۰.
- طبری، محمدبن جریر (۱۳۷۵). تاریخ طبری یا تاریخ الرسل و الملوک. ترجمه ابوالقاسم پاینده. تهران: اساطیر.
- فون دراوستن، هانس هنینگ، نومن، رودلف (۱۳۷۳). تخت‌سلیمان. برگردان فرامز نجدسمیعی. تهران: سازمان میراث فرهنگی کشور.
- گدار، آندره (۱۳۷۱). آثار ایران. ترجمه ابوالحسن سرومقدم. مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس.
- گدار، آندره (۱۳۷۱). آثار ایران. ترجمه ابوالحسن سرومقدم. مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس.
- گلداری، فاطمه (۱۳۸۸). چهارطاقی ساسانی جستجوی کالبد و معنا. رساله کارشناسی ارشد، دانشگاه شهید بهشتی، دانشکده معماری و شهرسازی، گروه تاریخ معماری و مرمت ابنیه و بافت‌ها.

- Azarnoush, M. (1994). *The Sasanian Manor House at Hajiabad Iran*. Monografie di Mesopotamia III. Florence: Casa Editrice le Lettere.
- Boucharlat, R., & Lecomte, O. (1987). *Les périodes sassanides et islamiques* (Vol. 6). Editions Recherche sur les civilisations.
- Boyce, M. (1975). "On the Zoroastrian temple cult of fire". *American oriental society*, 95(3), 454-465.
- Davoudzadeh, M. (1972). *Geology and petrology of the area north of Nain, Central Iran*. *Geological Survey of Iran* (No. 1, p. 89). Report.
- [https://www.google.com/search?client=firefox; \(25/8/2024\).](https://www.google.com/search?client=firefox; (25/8/2024).)
- Huff, D. (1974). Sasanian Char-Taqs in fars. In *Proceedings of the IIIRD Annual Symposium on Archaeological Research held in Iran*. Tehran: Muzeh-e Iran-e Bastan. Tehran: Iranian Centre for Archaeological Research.
- Vanden Berghe, L. (1977). Les chahar taqs du Pusht-i Kuh Luristan. *Iranica Antiqua Leiden*, 12, 175-196.

- گیرشمن، رمان (۱۳۷۹). سیلک کاشان. ترجمه اصغر کریمی. تهران: سازمان میراث فرهنگی کشور.
- لباف‌خانیکی، میثم (۱۳۹۳). گزارش فصل اول گمانه‌زنی و گزارش کاوش باستان‌شناسی به منظور شناسایی ماهیت معماری و کاربری بنای سنگی بازه‌هور. مشهد: اداره کل میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری استان خراسان رضوی و پژوهشکده باستان‌شناسی.
- محمدی‌فر، یعقوب، علمدار، علیان، عادل، دینلی (۱۳۹۱). مطالعه و گونه شناسی چهارطاقی‌های استان اصفهان. مطالعات شهر ایرانی اسلامی، (۸)، ۱۲-۱۸.
- مرادی غیاث‌آبادی، رضا (۱۳۸۷). چهارطاقی‌های ایران، تهران: انتشارات ایران‌شناسی.
- مسعودی، علی‌بن‌حسین (۱۳۸۷). مروج‌الذهب. ترجمه ابوالقاسم پاینده. تهران: علمی و فرهنگی.
- معین، محمد (۱۳۶۳). فرهنگ فارسی. تهران: امیرکبیر.
- منصوری، سیدامیر، جوادی، شهره (۱۳۹۸). سه‌گانه منظر ایرانی. تهران: پژوهشکده نظر.
- میرزایی، علی‌اصغر (۱۳۸۸). کارکرد سیاسی، اجتماعی و اقتصادی آتشکده‌ها در عصر ساسانی. پژوهش‌های علوم تاریخی، (۲)، ۱۳۷-۱۲۳.
- نامجو، عباس (۱۳۹۲). بناهای چهارطاقی ایران. تهران: جهاد دانشگاهی.
- نراقی، حسن (۱۳۴۸). آثار تاریخی شهرستان‌های کاشان و نطنز. تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.

Analysis of Settlement Patterns of Chalcolithic Sites in Eslamabad-e Gharb Using GIS Models

Houshyar Salehi ¹, Amir Sadegh Naqshineh ², Mohammad Reza Saeedi ³

¹ PhD Candidate in Archaeology, Department of Archaeology, Islamic Azad University, Science and Research Branch, Tehran, Iran.

² Assistant Professor, Department of Archaeology, Faculty of Humanities, Shahid Beheshti University, Tehran, Iran, Corresponding author: amir.naqshineh@yahoo.com

³ Associate Professor, Research Group, Humanities Research and Development Research Institute, SAMT Organization, Tehran, Iran.

ARTICLE INFO

Article history:

Received 18 September 2024

Revised 23 October 2024

Accepted 11 November 2024

Published 28 February 2025

Keywords:

Settlement Pattern

Central Zagros

Chalcolithic

Eslamabad-e Gharb

GIS

Survey

ABSTRACT

The Chalcolithic period is one of the significant prehistoric phases in Iran, emerging as a continuation of Neolithic developments. The Central Zagros, particularly the Eslamabad-e Gharb Plain in western Kermanshah, contains numerous Chalcolithic settlements. Despite the cultural richness of this region during the Chalcolithic, no systematic study has been conducted to clarify the status of its settlements from this period. This research seeks to answer the following questions: What were the settlement patterns of the Eslamabad-e Gharb Plain during the Chalcolithic? How can the changes in settlement patterns across the Early, Middle, and Late Chalcolithic phases be analyzed? It appears that several factors, including water resources, elevation above the plain, and communication routes, influenced the formation of settlements in this region during the Chalcolithic. Surveys and studies conducted in this plain have identified 65 archaeological sites associated with the Chalcolithic period. Some of these sites contain evidence from all three phases: Early, Middle, and Late Chalcolithic. The spatial data collected in this study were analyzed using Geographic Information System (GIS) methodologies and processed in ArcGIS software. The analysis was based on the distance of each settlement from the nearest river or water source, its elevation relative to the Islamabad Plain, and other influential factors. All sites were incorporated into analytical maps, which were generated for each of the three Chalcolithic phases in the Islamabad Plain.

Citation: Salehi, H., Naqshineh, A. S., & Saeedi, M. R. (2025). Analysis of Settlement Patterns of Chalcolithic Sites in Eslamabad-e Gharb Using GIS Models. *Payām-e Bāstānshenās*, 16(31), 71-89. (In Persian) <https://doi.org/10.83078/peb.2024.1184365>

© 2025 The Author(s). Published by Payām-e Bāstānshenās

Introduction

The study of ancient societies within their environmental context dates back to the emergence of modern archaeology between the 1940s and 1960s. Settlement pattern studies have since played a crucial role in understanding how human groups organized themselves concerning environmental resources and energy acquisition. This approach is central to processual archaeology, pioneered by scholars like Gordon Willey, who emphasized the importance of settlement pattern analysis in comprehending population changes and human activities within landscapes (Willey, 1953). By mapping and analyzing archaeological sites, researchers can identify shifts in settlement distribution over time, offering insights into cultural evolution and adaptation (Schreiber, 1996; Feinman, 2015).

The central Zagros region, particularly the Islamabad Plain in western Kermanshah, is a key area for studying settlement patterns during the Chalcolithic period. This region has long been recognized for its rich archaeological record, shaped by its unique topography, intermountain plains, and abundant water sources. The area's strategic position along ancient trade and migration routes made it an attractive location for human settlements throughout prehistory. Despite the wealth of archaeological data, systematic studies focusing on the Chalcolithic settlement patterns in this region remain scarce.

This study seeks to address this gap by investigating settlement distribution in the Islamabad Plain during the Chalcolithic period. Key research questions include: What were the settlement patterns of the Islamabad Plain during this era? How did these patterns change across the Early, Middle, and Late Chalcolithic phases? It is hypothesized that factors such as proximity to water sources, elevation, and connectivity to trade routes played a significant role in settlement distribution. Utilizing spatial analysis techniques within a Geographic Information System (GIS) framework, this study examines 65 identified Chalcolithic sites in the region to assess these variables and their influence on settlement choices over time. The findings contribute to broader discussions on cultural development and human-environment interactions in prehistoric Iran.

Literature Review

The Central Zagros is one of the most significant archaeological regions in Iran, recognized as an early center for animal and plant domestication. Systematic research in this area began with the Prehistoric Project of Western Iran, led by Robert Braidwood (Braidwood, 1960a,b; Braidwood *et al.*, 1961). Between 1956 and 1961, Braidwood's team conducted excavations at key sites such as Tepe Sarab, Asiab, and Morian. During this period, a subgroup led by Bruce Howe carried out Paleolithic studies in the caves of Mount Peraw and the Warwasi rock shelter.

In the 1970s, further research was undertaken in western Iran. Louis Levine, the director of the Prehistoric Project of Mahidasht, excavated sites such as Choghamaran and Siahbid between 1978 and 1979 (Levine & McDonald, 1977). Around the same time, Thomas Cuyler Young, along with a team that included Philip Smith and Levine, conducted surveys in the plains of Borujerd, Malayer, Nahavand, and Kangavar (Young, 1966). Subsequently, extensive excavations were carried out at Godin Tepe by the University of Ontario, and Levine initiated excavations at Seh Gabi to establish the cultural sequence preceding Godin VII (Levine, 1974).

In 1975, Young and Mehdi Rahbar conducted surveys in the Kangavar Plain (Young, 1975). Early archaeological investigations in the Central Zagros date back to the early 20th century when Ghirshman and Contenau excavated Giyan Tepe between 1931 and 1932. Later, in 1961, Rosalind Howell conducted surveys in the Malayer plain (Howell, 1979). Additionally, significant research on the Chalcolithic period in the Central Zagros has been carried out by scholars such as Goff, Levine, Young, Mortensen, and Abdi, with Elizabeth Henrickson's contributions in the Mahidasht Archaeological Project being particularly noteworthy (Henrickson, 1991).

In Islamabad Plain, the earliest known surveys were conducted by E. F. Schmidt in 1936, including aerial photography of Chogha Gawaneh. Around the same time, Sir Aurel Stein also carried out brief surveys in the area (Stein, 1940). In the 1990s, Kamyar Abdi conducted extensive surveys across Islamabad, Mahidasht, Hassanabad, and surrounding areas, highlighting the region's strategic role in nomadic pastoralist movements (Abdi, 1999).

In 1998, the Islamabad Archaeological Project was launched with the aim of identifying and recording archaeological sites, establishing ceramic sequences, and analyzing settlement patterns. The project included three phases of surveys and excavations at Islamabad Plain, Chogha Gawaneh, Tuw-e Khoshkeh, and Warwasi Cave, providing crucial data on the Pleistocene, Neolithic, and Chalcolithic periods (Abdi *et al.*, 2002).

Methodology

This research employs a spatial analysis approach to investigate Chalcolithic settlement patterns in the Islamabad Plain. The study is based on archaeological survey data collected through systematic field reconnaissance, which identified 65 sites dating to different phases of the Chalcolithic period. The primary method of analysis involves GIS-based spatial modeling to evaluate key environmental and locational factors influencing site distribution.

The study integrates multiple variables, including distance to water sources, elevation, and proximity to trade routes. These factors are analyzed using ArcGIS software, allowing for the visualization and statistical examination of settlement distribution trends. Each site is georeferenced and incorporated into analytical maps representing the Early, Middle, and Late Chalcolithic phases. The analysis follows a comparative approach, assessing how settlement patterns evolved across the three sub-periods. This includes identifying clusters of habitation, examining shifts in site density, and correlating settlement locations with ecological and economic factors. The goal is to determine whether settlement patterns were primarily dictated by environmental constraints or influenced by broader socio-cultural dynamics.

Using GIS-based spatial analysis, this research provides a systematic and quantitative assessment of Chalcolithic settlement organization in the Islamabad Plain, contributing to a more comprehensive understanding of prehistoric human adaptation in the central Zagros region.

Discussion

Various environmental and socio-economic factors influence the spatial distribution of archaeological settlements. In the case of the Chalcolithic settlements in the Islamabad Plain,

western Iran, elevation, proximity to water sources, and communication routes played crucial roles in shaping settlement patterns. This study aims to analyze these factors by examining settlement distributions from the Early, Middle, and Late Chalcolithic periods.

Elevation and Settlement Distribution

Elevation has always been a determining factor in human settlement patterns, influencing access to resources, climate conditions, and agricultural potential. In the Islamabad Plain, the settlement distribution across different elevation bands reveals a preference for lower altitudes. The study area is divided into six elevation categories: 1200–1300 m, 1300–1400 m, 1400–1500 m, 1500–1600 m, and 1600–1700 m (Figs. 1, 2, 3).

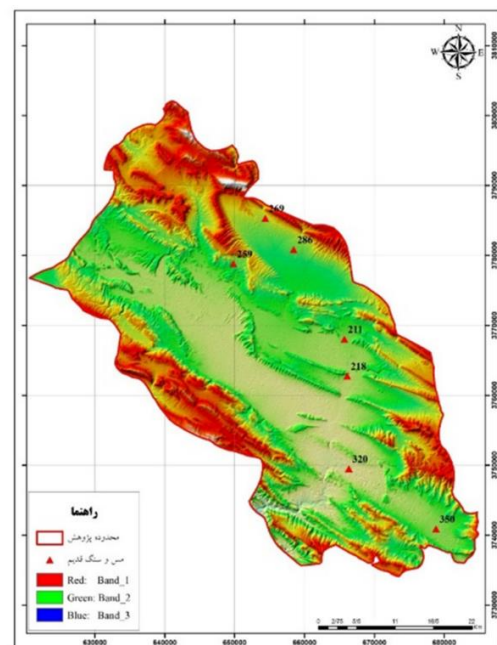

Figure 1: Elevation above sea level of Early Chalcolithic sites.

During the Early Chalcolithic period, settlements were mainly concentrated in the eastern part of the plain, ranging in elevation from 1296 m to 1562 m. The number of settlements decreases as elevation increases, and no sites were found above 1600 m. This suggests that the inhabitants preferred the lower, more fertile areas suitable for pastoral activities and early agriculture. In the Middle Chalcolithic period, settlements became more widely dispersed across the plain, ranging from 1294 m to 1725 m. However, the general trend of decreasing settlement numbers at higher elevations persisted. Similarly, in the Late

Chalcolithic period, settlements were distributed between 1343 m and 1713 m, with only one site found above 1700 m. These patterns indicate a continued preference for lower elevations throughout the Chalcolithic period, reflecting environmental constraints and subsistence strategies.

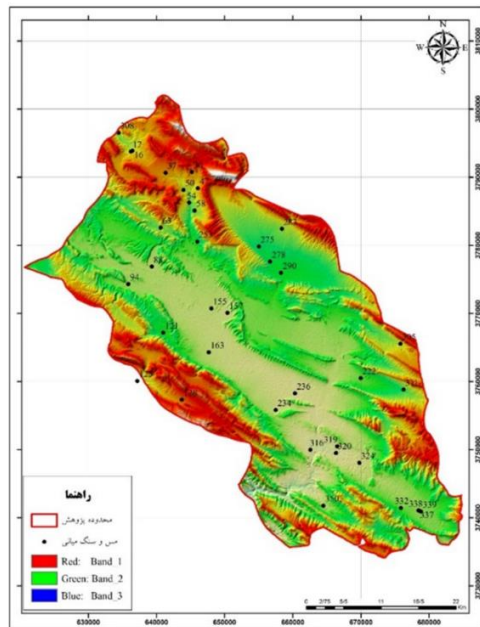

Figure 2: Elevation above sea level of Middle Chalcolithic sites.

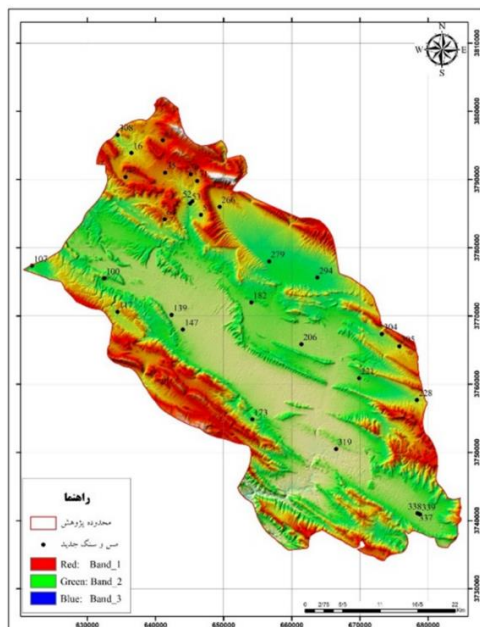

Figure 3: Elevation above sea level of Late Chalcolithic sites.

Proximity to Communication Routes

Transportation and trade networks have

historically played an essential role in shaping settlement locations. The distribution of Chalcolithic sites in the Islamabad Plain suggests a strong correlation between settlements and ancient communication routes. In the Early Chalcolithic period, more than 50% of identified settlements were located within 1 km of known ancient routes. This suggests that mobility and trade were significant factors in site selection. The Middle Chalcolithic period saw a slightly different pattern, with settlements positioned in relation to natural passes through the surrounding mountains.

Only 5 out of 38 identified sites were located more than 5 km from these primary routes, indicating that connectivity remained a critical factor. In the Late Chalcolithic period, 18 out of 30 settlements were within 3 km of established trade routes. The observed pattern suggests that proximity to transportation networks continued to influence settlement decisions as communities relied on these routes for trade, resource distribution, and social interactions.

Access to Water Resources

Water availability is one of the most crucial determinants of settlement sustainability. The Islamabad Plain is characterized by a network of permanent and seasonal water sources, which significantly influenced settlement distribution. In the Early Chalcolithic period, a classification of site proximity to water sources revealed that 71% of settlements were within 500 m of a river. This highlights the critical role of water access in site selection, particularly in an era when irrigation technology was limited. The Middle Chalcolithic period continued this trend, with most settlements located near permanent water sources, though some sites were positioned at greater distances, possibly relying on now-vanished springs or seasonal watercourses (Figs. 4, 5, 6). During the Late Chalcolithic period, 15 out of 30 settlements were within 500 m of a water source, further supporting the hypothesis that settlements were predominantly established in locations with reliable water access. However, a few settlements were situated farther from known water sources, which could be attributed to environmental changes, the presence of ancient wells, or other now-extinct water management systems.

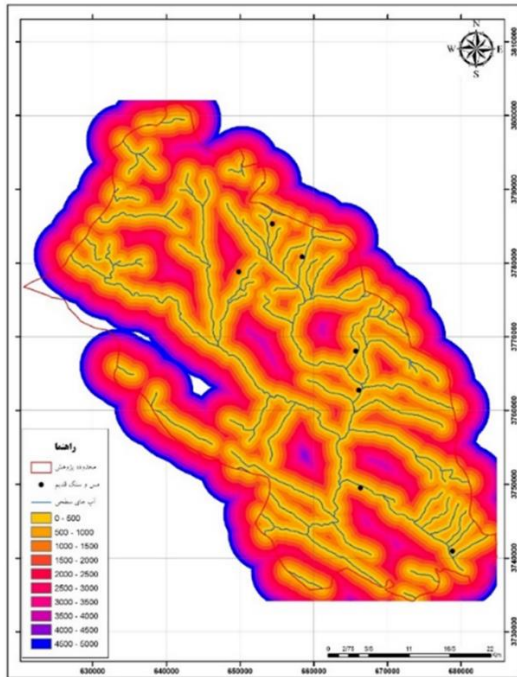

Figure 4: Location of Early Chalcolithic sites in relation to surface water sources.

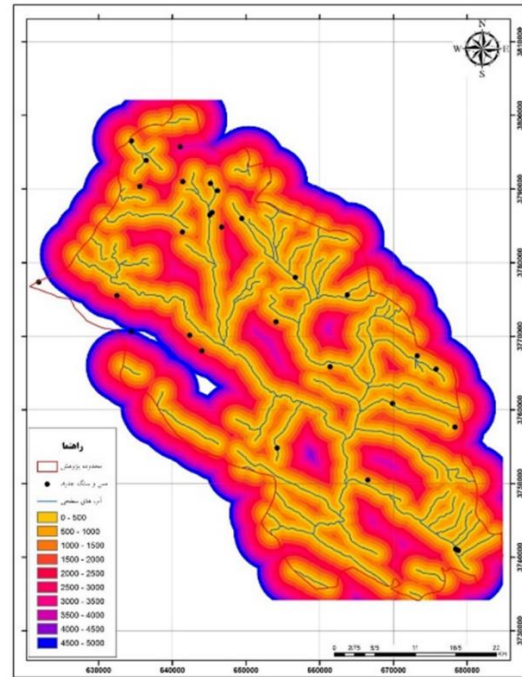

Figure 6: Location of Late Chalcolithic sites in relation to surface water sources.

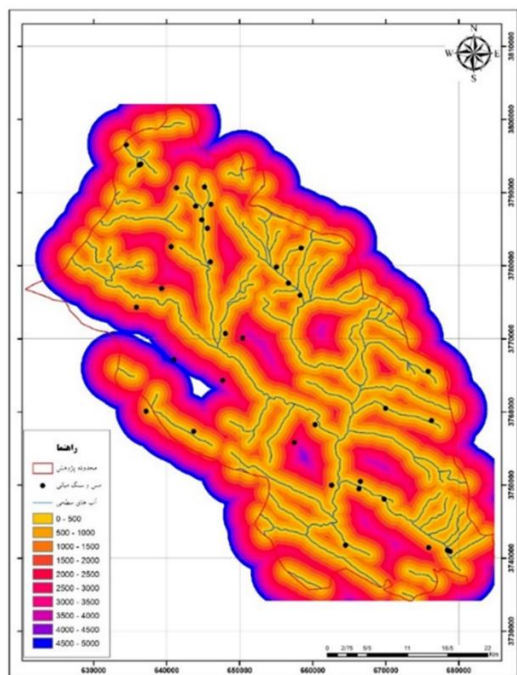

Figure 5: Location of Middle Chalcolithic sites in relation to surface water sources.

Summary

The distribution of Chalcolithic settlements on the Islamabad Plain reflects a clear preference for lower elevations, proximity to trade routes, and access to water resources. These factors collectively influenced human habitation patterns, shaping the economic and social structures of Chalcolithic communities. The preference for lower elevations suggests a reliance on agriculture and pastoralism, which were more viable in these areas due to favorable climatic conditions and fertile soils. The strong correlation between settlements and communication routes highlights the importance of trade and mobility in Chalcolithic societies. Finally, the concentration of settlements near water sources confirms the fundamental role of water availability in sustaining human communities.

The findings of this study contribute to broader discussions on settlement archaeology in the Zagros region, emphasizing the interaction between environmental constraints and human adaptive strategies. Further research incorporating paleoenvironmental studies and GIS-based spatial analyses could provide deeper insights into the long-term settlement dynamics of the region.

Conclusion

Archaeological studies in the Central Zagros, particularly in the Eslamabad-e Gharb region, indicate that this area played a crucial role in the transformations of prehistoric societies due to its geographical location, natural resources, and communication routes. From the Chalcolithic period, permanent settlements, agricultural and pastoral developments, and extensive trade networks emerged, establishing significant interactions with Mesopotamia. The analysis of regional pottery reveals cultural exchanges between Mesopotamia and the Zagros, as evidenced by the presence of J Ware, Dalma-Ubaid, and buff ceramics with black motifs, reflecting the influence of neighboring cultures.

Settlement pattern analyses suggest that archaeological sites were predominantly located near water sources and communication routes, which played a vital role in subsistence strategies and cultural development. Certain sites, such as Chogha Gawaneh, provide evidence of long-term occupation, while shifts in subsistence patterns during the late Middle Chalcolithic indicate a decline in some settlements. Extensive research, including studies by Braidwood, Abdi, and Razmpoosh, has provided valuable insights into the region's chronology and cultural interactions. However, further investigations are needed to better understand Eslamabad-e Gharb's role in prehistoric trade and cultural networks. Given its strategic location along key communication routes, this region has consistently been engaged in interactions with neighboring societies, significantly contributing to the formation of Iran's prehistoric cultures.

References

- Abdi, K. (2002). *Strategies of herding: Pastoralism in the middle Chalcolithic period of the West Central Zagros Mountains*. University of Michigan.
- Abdi, K. (1999). Archaeological research in the Islamabad plain, central western Zagros Mountains: preliminary results from the first season, summer 1998. *Iran*, 37(1), 33-43. <https://doi.org/10.1080/05786967.1999.11834596>
- Abdi, K., Nokandeh, G., Azadi, A., Biglari, F., Heydari, S., Farmani, D., Rezaii, A., & Mashkour, M. (2002). Tuwah Khoshkeh: A middle chalcolithic mobile pastoralist campsite in the Islamabad Plain, West Central Zagros Mountains, Iran. *Iran*, 40(1), 43-74. <https://doi.org/10.1080/05786967.2002.11834411>
- Braidwood, R. J. (1960a). Seeking the World's First Farmers in Persian Kurdistan: A Full-Scale Investigation of Prehistoric Sites Near Kermanshah. *Illustrated London News*, 237(6325), 695-697.
- Braidwood, R. J. (1960b). Preliminary investigations concerning the origins of food-production in Iranian Kurdistan. *British Association for the Advancement of Science*, 17, 214.
- Braidwood, R. J., Howe, B., & Reed, C. A. (1961). The Iranian Prehistoric Project: New problems arise as more is learned of the first attempts at food production and settled village life. *Science*, 133(3469), 2008-2010. <https://doi.org/10.1126/science.133.3469.2008>
- Feinman, G. (2015). Settlement and Landscape Archaeology. *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences (Second Edition)*, 654-658. <https://doi.org/10.1016/B978-0-08-097086-8.13041-7>
- Henrickson, E. F. (1991). The Chalcolithic period in the Zagros highlands. *Encyclopedia Iranica*, 5(3), 278e282.
- Howell, R. (1979). Survey of excavations in Iran: Survey of the Malayer plain David Stronach 1978. *Journal of the British Institute of Persian Studies, Iran. Journal of Persian studies*, 17, 143-159.
- Levine, L. D. (1974). Archaeological Investigations in the Mahidasht Western Iran-1975. *Paléorient*, 2(2), 487-490.
- Levine, L. D., & McDonald, M. M. (1977). The Neolithic and Chalcolithic periods in the Mahidasht. *Iran*, 15(1), 39-50. <https://doi.org/10.1080/05786967.1977.11834220>
- Schreiber, K. J., & Kintigh, K. W. (1996). A Test of the Relationship between Site Size and Population. *American Antiquity*, 61(3), 573-579. <https://doi.org/10.2307/281841>
- Stein, A. (1940). *Old routes of Western Iran: Narrative of an archaeological journey*. Macmillan & Co.
- Wiley, G. R. (1953). A Survey of South American Archaeology. *The Journal of the Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland*, 83(1), 58-64. <https://doi.org/10.2307/2844154>
- Young Jr, T. C. (1966). Survey in western Iran, 1961. *Journal of Near Eastern Studies*, 25(4), 228-239. <https://doi.org/10.1086/371877>
- Young Jr, T. C. (1975). Kangavar Valley Survey. *Iran*, 13, 191-193.

تحلیل الگوی استقرار محوطه‌های مس‌وسنگ اسلام‌آباد غرب با استفاده از مدل‌های GIS

هوشیار صالحی^۱، امیرصادق نقشینه، محمدرضا سعیدی^۲

۱ دانشجوی دکتری باستان‌شناسی، گروه باستان‌شناسی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد علوم و تحقیقات، تهران، ایران.

۲ استادیار گروه باستان‌شناسی، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه شهید بهشتی، تهران، ایران. نویسنده مسئول: amir.naghshtineh@yahoo.com

۳ دانشیار، گروه پژوهشی، پژوهشکده تحقیق و توسعه علوم انسانی، سازمان سمت، تهران، ایران.

چکیده	اطلاعات مقاله:
عصر مس‌وسنگ از جمله ادوار مهم پیش از تاریخ ایران است. تحولات این دوره در زاگرس مرکزی، در ادامه دوره نوسنگی ظهور نموده است. از مناطق مهم زاگرس مرکزی که دارای استقرارهای زیادی در رابطه با عصر مس‌وسنگ بوده، دشت اسلام‌آباد غرب در غرب کرمانشاه است. با وجود غنای فرهنگی دشت اسلام‌آباد غرب در عصر مس‌وسنگ، تاکنون مطالعه هدفمندی به منظور روشن‌نمودن وضعیت محوطه‌های دوره مس‌وسنگ این ناحیه صورت نگرفته است. نگارنده در این پژوهش سعی در یافتن پاسخ پرسش‌های ذیل داشته است: الگوهای استقرار دشت اسلام‌آباد غرب در عصر مس‌وسنگ به چه صورت بوده است؟ تغییرات الگوهای استقرار در ادوار قدیم، میانی و جدید عصر مس‌وسنگ دشت اسلام‌آباد غرب را چگونه می‌توان تحلیل نمود؟ به نظر می‌رسد چند عامل از جمله منابع آبی، ارتفاع از سطح دشت و راه‌های ارتباطی در شکل‌گیری استقرارگاه‌های این ناحیه در عصر مس‌وسنگ مؤثر بوده‌اند. بررسی‌ها و مطالعات انجام‌شده در این دشت تاکنون ۶۵ محوطه باستانی را در رابطه با عصر مس‌وسنگ نشان داده است. برخی از این محوطه‌ها دارای هر سه دوره قدیم، میانی و جدید عصر مس‌وسنگ هستند. اطلاعات مکانی گردآوری‌شده در این پژوهش، با استفاده از روش مطالعات علم GIS و اجرا در نرم‌افزار ArcGIS مورد مطالعه قرار گرفته‌اند. مبنای این مطالعات، فاصله هر محوطه استقرار با نزدیک‌ترین رودخانه یا منبع آبی و سطح ارتفاع آن نسبت به دشت اسلام‌آباد و دیگر آیت‌های مؤثر است. تمام محوطه‌ها وارد نقشه‌های تحلیلی شده و این نقشه‌ها در هر سه دوره قدیم، میانی و جدید عصر مس‌وسنگ دشت اسلام‌آباد ترسیم شده‌اند.	تاریخ‌ها: دریافت: ۱۴۰۳/۰۶/۲۸ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۸/۲۱ واژگان کلیدی: الگوی استقرار زاگرس مرکزی مس‌وسنگ اسلام‌آباد غرب GIS بررسی

* استناد: صالحی، هوشیار، نقشینه، امیرصادق، سعیدی، محمدرضا (۱۴۰۳). تحلیل الگوی استقرار محوطه‌های مس‌وسنگ اسلام‌آباد غرب با استفاده از

مدل‌های GIS. پیام باستان‌شناسی، ۱۶ (۳۱)، ۷۱-۸۹. DOI: 10.83078/peb.2024.1184365

مقدمه

قدمتی نزدیک به ۶۰ سال در پژوهش‌های باستان‌شناسی دارد (Binford, 1962).

شهرستان اسلام‌آباد غرب، یکی از شهرستان‌های استان کرمانشاه است که در نیمه غربی این استان و در همسایگی شهرستان‌های کرمانشاه (شرق و جنوب شرقی)، ماهدشت (شرق و شمال شرقی)، کرد (شمال و شمال غربی) و گیلان‌غرب (غرب) واقع شده و از سمت جنوب با شهرستان‌های شمالی استان ایلام هم‌مرز است. این شهرستان از دو بخش مرکزی و حمیل و هفت دهستان حومه شمالی، حومه جنوبی، حسن‌آباد، شیان، حمیل، هرسم و منصور تشکیل شده است. منطقه کرمانشاه با دارا بودن شرایط طبیعی ویژه‌ای همچون دشت‌های میان‌کوهی کوچک و بزرگ، کوه‌های مرتفع و منابع آبی فراوان، نقطه عطف تمام مسیر جاده خراسان بزرگ در جریان روابط فرهنگی، سیاسی، نظامی و اقتصادی دوران باستان بوده و مکان مناسبی برای شکل‌گیری استقرارهای فرهنگی به‌شمار می‌آمده است. شهرستان اسلام‌آباد غرب نیز بخشی از این منطقه جغرافیایی کاملاً متمایز است که تمام ویژگی‌های طبیعی لازم برای شکل‌گیری استقرارهای فرهنگی را داراست. دشت اسلام‌آباد بخش وسیعی از محدوده شهرستان را فراگرفته و باعث پدید آمدن محوطه‌های باستانی فراوانی شده است. علاوه بر این، دشت‌های کوچک‌تری در دیگر نقاط شهرستان وجود دارد که دارای فاکتورهای مناسبی برای ایجاد چنین محوطه‌هایی است. نخستین باستان‌شناسانی که از این شهرستان و دشت‌های موجود در محدوده آن دیدن کردند، عبارتند از: اریک اشمیت (۱۹۳۶)، اورل اشتاین (۱۹۳۶) و بریدوود (۱۹۶۰-۱۹۵۹). پژوهش‌های بعدی در این منطقه توسط باستان‌شناسان داخلی در سال ۱۳۴۶ آغاز شد. بیشتر این پژوهش‌ها در قالب پروژه‌های کلی و گذرا و برای شناسایی محوطه‌های بزرگ دشت اسلام‌آباد انجام شده است و آخرین مرحله آن، فعالیت‌هایی است که در سال‌های ۱۳۷۸-۱۳۷۷ توسط کامیار عبدی و در سال ۱۳۸۴ توسط

پی‌بردن به اهمیت مطالعه جوامع باستان در بافت زیست‌محیطی آنها به آغاز دوران شکل‌گیری باستان‌شناسی نوین، بین سال‌های ۱۹۴۰ تا ۱۹۶۰، برمی‌گردد. اینگونه مطالعات بر اهمیت الگوی استقرار در شناخت چگونگی سازمان‌یابی گروه‌ها و جوامع انسانی در ارتباط با منابع زیست‌محیطی و کسب انرژی از آنها تأکید می‌کند و از مباحث اصلی طرح‌های تحقیقاتی در دوره باستان‌شناسی نو، به‌ویژه در رویکرد روندمحور، به‌شمار می‌آید. گوردن وایلی، انسان‌شناس دانشگاه هاروارد، پیشگام این‌گونه مطالعات بود (Willy, 1953: 155, 453). ترسیم و درک کلی الگوی استقرار محوطه‌های باستانی ما را قادر می‌سازد تا تغییرات جمعیتی و تغییر الگوی پراکنش استقرارها را نسبت به دوره یا دوره‌های قبل دریابیم و پراکندگی فعالیت‌های انسانی در بستر چشم‌انداز زمین و ارتباط بین این فعالیت‌ها و مناظر طبیعی و محیط اجتماعی را بشناسیم (Schreiber, 1996). مطالعه الگوی استقرار، تصویر منطقه مناسبی از سکونت و تغییرات جمعیت در طول زمان به‌دست می‌دهد و موجب افزایش فهم ما از تطور فرهنگ‌ها در یک منطقه می‌گردد (Greenfield et al., 2008: 113). بررسی‌های میدانی برای تعیین موقعیت و ویژگی‌های مکان‌های باستانی منطقه‌ای انجام می‌شوند. به‌معنای محدود، بررسی میدانی بدین منظور انجام می‌گیرد تا اطلاعات کلی درباره تاریخ تحول اسکان جوامع در مناطق گوناگون گردآوری شود (علیزاده، ۱۳۸۳).

بررسی نه‌تنها در باستان‌شناسی، بلکه در تمامی علوم و دانش‌ها، در اصل گردآوری اطلاعات کلی و اولیه برای ارزیابی پژوهش با خط‌مشی‌گذاری‌های مراحل پیشرفته آن است. بنابراین، این نوع پژوهش نقطه راهبردی برای تفسیرهای بنیادین از باستان‌شناسی فرهنگی محسوب می‌شود (Willey, 1953: 1). مطالعه الگوی استقرار یکی از روش‌های باستان‌شناسی نو و روندمحور است که

مهدی بیگ‌محمدپور با محوریت دشت اسلام‌آباد انجام شده است. علیرغم این فعالیت‌های نسبتاً تکراری، در تابستان ۱۳۸۷ پروژه بررسی و شناسایی محوطه‌های باستانی اسلام‌آباد غرب با هدف شناسایی تمامی محوطه‌های موجود در محدوده شهرستان (به‌جز ۷۲ اثر که در سال ۱۳۸۴ در دشت اسلام‌آباد شناسایی شده بود) با پیشنهاد و مساعدت سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری استان کرمانشاه انجام شد.

پیشینه پژوهش

اهمیت زاگرس مرکزی به‌عنوان یکی از نخستین مکان‌های اهلی‌سازی حیوانات و گیاهان در مطالعات پیش از تاریخ موجب شد تا توجه باستان‌شناسان از همان ابتدا به این منطقه جلب شود. نخستین پژوهش هدفمند باستان‌شناسی در غرب ایران با عنوان «پروژه پیش از تاریخ غرب ایران» توسط رابرت بریدوود از بخش شرق‌شناسی دانشگاه شیکاگو محقق گردید (Braidwood, 1960a,b). تیم بریدوود طی سال‌های ۱۹۵۶ تا ۱۹۶۱، پس از یک سلسله مطالعات در زاگرس شمال عراق، به غرب ایران وارد شد. در طی این برنامه، محوطه‌های کلیدی چون تپه سراب، آسیاب، موریان، ده‌سوار و ... مورد گمانه‌زنی قرار گرفت. گروه تخصصی مطالعات پارینه‌سنگی از تیم بریدوود، به سرپرستی بروس هاو، به مطالعات غارها و پناهگاه‌های پیش از تاریخ کوه پرآو و کاوش در پناهگاه صخره‌ای ورواسی پرداخت (Braidwood, 1960b: 214-18). از دیگر فعالیت‌های پیش از تاریخ در غرب ایران می‌توان به «پروژه پیش از تاریخ ماهیدشت» به سرپرستی لوئیس لوین از دانشگاه تورنتو در سال‌های ۱۹۷۸ تا ۱۹۷۹ اشاره کرد (Levine & McDonald, 1977). هیئت لوین ضمن بازنگری نتایج پیشین مانند بازنگری تپه سراب، در محوطه‌های جدیدتری مانند چغاماران و سیاه‌بید نیز به کاوش پرداختند. پس از آن، تامس کایلر یانگ از طرف موزه دانشگاه تورنتو فعالیت‌های ارزشمندی در

باستان‌شناسی زاگرس مرکزی انجام داد. تهیه و تکمیل جدول گاه‌نگاری شرق زاگرس مرکزی را باید بیش از هر کسی مدیون وی دانست. یانگ ابتدا مطالعات خود را در شمال غرب ایران، طی پروژه حسنلو، زیر نظر رابرت دایسون آغاز کرد و سپس وارد زاگرس مرکزی شد. در طی «پروژه مطالعات غرب ایران» افرادی چون فیلیپ اسمیت و لوئیس لوین یانگ را همراهی می‌کردند. در سال ۱۹۶۱ نخستین فعالیت این تیم بررسی غرب ایران بود که برای نخستین بار دشت‌های بروجرد، ملایر، نهاوند، اسدآباد، کنگاور و صحنه در شرق زاگرس مرکزی را مورد بررسی و مطالعه قرار داد (Young, 1966: 228-39). در سال ۱۹۶۱، پس از بررسی‌های انجام‌شده توسط تیم یانگ، به‌منظور تبیین توالی دوره‌های فرهنگی شرق زاگرس مرکزی، تپه گودین برای کاوش انتخاب شد. در خلال پروژه گودین از سوی دانشگاه اونتاریو، لوئیس لوین از اعضای تیم گودین، کاوش در تپه سه‌گابی را آغاز کرد. هدف از این کاوش، شناخت توالی دوره‌های فرهنگی پیش از طبقه VII گودین بود. این مطالعات نشان می‌دهد که توالی دوره‌های فرهنگی در دره کنگاور تا دوره XI ادامه دارد (Levine, 1974: 31-44). در سال ۱۹۷۵، کایلر یانگ به همراه مهدی رهبر دشت کنگاور را مورد بررسی قرار داد (یانگ و رهبر، ۱۳۵۳؛ Young, 1975). در سال ۱۹۳۲-۱۹۳۱، جورج کنتو و رومن گریشمن از طرف موزه لوور کاوش در تپه گیان را آغاز کردند که نخستین کاوش در زاگرس مرکزی محسوب می‌شد (ملک شهمیرزادی، ۱۳۷۸).

در طی سال‌های اخیر، کار بررسی و تحلیل مکانی بخشی از محوطه‌های دوره مس‌وسنگ دشت نهاوند توسط حسن طلایی و همکارانش (۱۳۸۵) انجام شده است. دشت ملایر برای نخستین بار پس از بررسی مختصر یانگ در سال ۱۹۶۱، در سال ۱۹۷۵ به‌صورت فشرده توسط روزالیند هاو، از اعضای تیم کاوش پروژه نوشیجان، مورد مطالعه قرار گرفت (Howell, 1979: 156-7).

باستانی، تدوین تسلسل سفال منطقه‌ای از آغاز تا سده‌های میانه اسلامی، تدوین نقشه باستان‌شناسی دشت با تأکید بر الگوی استقرار دوره‌های مختلف بود. پرسش‌های مطرح‌شده در خصوص پیش از تاریخ دشت اسلام‌آباد به دوره‌های پارینه‌سنگی تا دوره مفرغ پرداخته‌اند.

در فصل نخست، هیئت اسلام‌آباد سه فعالیت عمده را دنبال کرد: ۱. بررسی دشت اسلام‌آباد، ۲. برش لایه‌نگاری در تپه چغاگاوانه، ۳. بازنگری و مطالعه آثار به‌دست‌آمده از کاوش‌های سال ۱۳۴۹ چغاگاوانه. به‌طور کلی، پروژه پیش از تاریخ دشت اسلام‌آباد شامل سه فصل بررسی و کاوش در اسلام‌آباد و تپه‌های چغاگاوانه، تووه خشکه و غار وزمه است که به مطالعه آثار دوره پلیستوسن، نوسنگی و مس‌وسنگ منطقه می‌پردازد (عبدی، ۱۳۸۰؛ Abdi, 1999, 2002, 2003; Abdi et al., 2002).

موقعیت محوطه‌ها نسبت به ارتفاع از سطح دریا
طبقات ارتفاعی در این منطقه به ۶ دسته (۱۲۰۰-۱۳۰۰، ۱۳۰۰-۱۴۰۰، ۱۴۰۰-۱۵۰۰، ۱۵۰۰-۱۶۰۰ و ۱۶۰۰ تا ۱۷۰۰) (جدول ۱؛ شکل ۱) تقسیم می‌شود. به‌طور کلی با این تفاسیر ساکنان منطقه در دوره مس‌وسنگ قدیم دشت اسلام‌آباد غرب در بخش شرقی این دشت واقع شده است. محوطه‌های این دوره از ارتفاع ۱۲۹۶ متر تا ۱۵۶۲ متر شکل گرفته است. شاید به‌طور قطع نمی‌توان گفت که استقرارهای منطقه مربوط به جوامع کوچ‌رو یا یکجانشین بوده اما قطعاً می‌توان گفت شرایط استقرار محوطه‌ها طوری است که مناسب دامپروری است. به‌طور کلی محاسبات گویای گرایش محوطه‌ها به اسکان در دشت‌های با ارتفاع مناسب است. با توجه به گروه‌بندی محوطه‌ها در ۶ گروه سطوح ارتفاعی، به نظر می‌رسد که هرچقدر ارتفاع افزایش می‌یابد، تعداد محوطه‌ها نیز کاسته می‌شود، به صورتی که از ارتفاع ۱۶۰۰ متر به بالا هیچ نوع محوطه‌ای شکل نگرفته است.

به‌صورت تخصصی، افرادی چون گاف، لوین، یانگ، مورتسن و عبدی در حوزه مس‌وسنگ زاگرس مرکزی فعالیت کرده‌اند؛ اما مطالعات مس‌وسنگ زاگرس بیش از هرکسی مدیون پژوهش‌های الیزابت هنریکسون است. وی در خلال پروژه باستان‌شناسی ماهیدشت از طرف دانشگاه تورنتو در کاوش محوطه‌های چغاماران، سیاه‌بید و سه‌گابی شرکت داشته است (Henrickson, 1992).

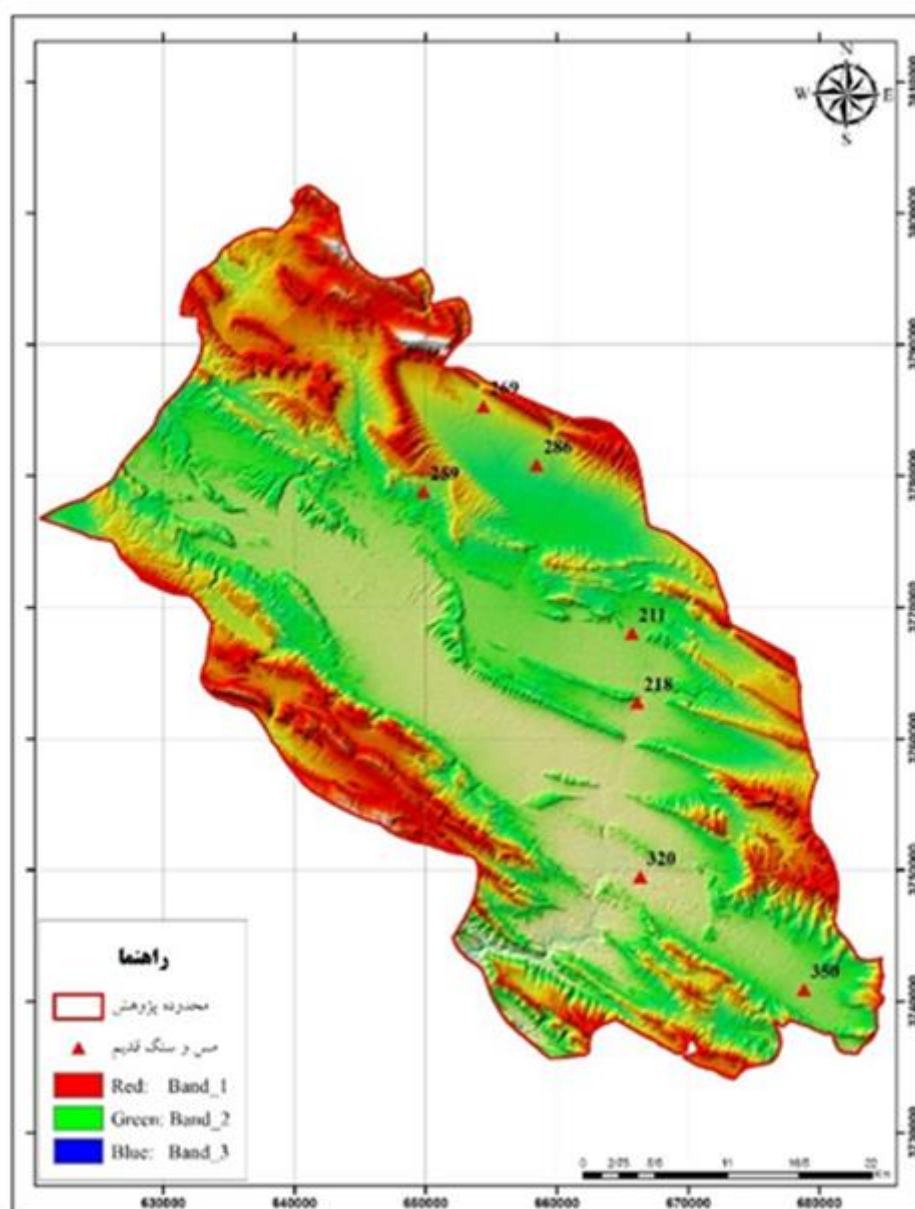
به‌طور مختصر، مطالعات پیش از تاریخ انجام‌شده در حوزه شهرستان و دشت اسلام‌آباد غرب را می‌توان به شرح زیر بیان کرد. در سال ۱۹۳۶، اریک اشمیت طی بررسی هوایی غرب ایران، از دشت اسلام‌آباد (هارون‌آباد) بازدید و از تپه چغاگاوانه عکس‌برداری هوایی کرد. در همان سال، ارل استین در طی برنامه بررسی غرب ایران، یک یا دو روز در اسلام‌آباد ماند (Stein, 1940: 420). بریدوود و اعضای تیمش در طی پروژه پیش از تاریخ ایران از دشت اسلام‌آباد به‌صورت گذرا بازدید کردند (Braidwood et al., 1961).

در سال ۱۳۷۶، کامیار عبدی با هدف ازسری‌پژوهش‌های باستان‌شناختی زاگرس مرکزی، دشت‌های ماهیدشت، حسن‌آباد، اسلام‌آباد، کردند، سرپل ذهاب، گیلان غرب و قصر شیرین را مورد بازدید قرار داد و درنهایت دشت اسلام‌آباد را برای پژوهش انتخاب کرد. دشت اسلام‌آباد نخستین دشت وسیع کوهستانی در امتداد جاده خراسان بزرگ در خاک ایران است. همچنین دشت اسلام‌آباد در نقطه‌ای سوق‌الجیشی بین مراتع تابستانی در ارتفاعات زاگرس و مراتع زمستانی در دشت‌های سرپل ذهاب و گیلان غرب قرار دارد که عشایر دام‌پرور کوچ‌نشین در طول سال چندین بار از این دشت می‌گذرند و در آن اتراق می‌کنند (عبدی، ۱۳۸۰؛ Abdi, 1999).

پروژه باستان‌شناسی اسلام‌آباد غرب با دو سری اهداف مقدماتی و پژوهشی در سال ۱۳۷۷ آغاز شد. اهداف مقدماتی این پژوهش شامل شناسایی و ثبت محوطه‌های

جدول ۱: قرارگیری محوطه‌های دوره مس‌وسنگ قدیم در طبقات ارتفاعی مختلف

موقعیت محوطه‌ها نسبت به منابع آب	تعداد محوطه‌ها	درصد محوطه‌ها
۱۳۰۰-۱۲۰۰	۱	۱۲/۵
۱۴۰۰-۱۳۰۰	۳	۵۰
۱۵۰۰-۱۴۰۰	۱	۱۲/۵
۱۶۰۰-۱۵۰۰	۲	۲۵
۱۷۰۰-۱۶۰۰	-	-
۱۸۰۰-۱۷۰۰	-	-

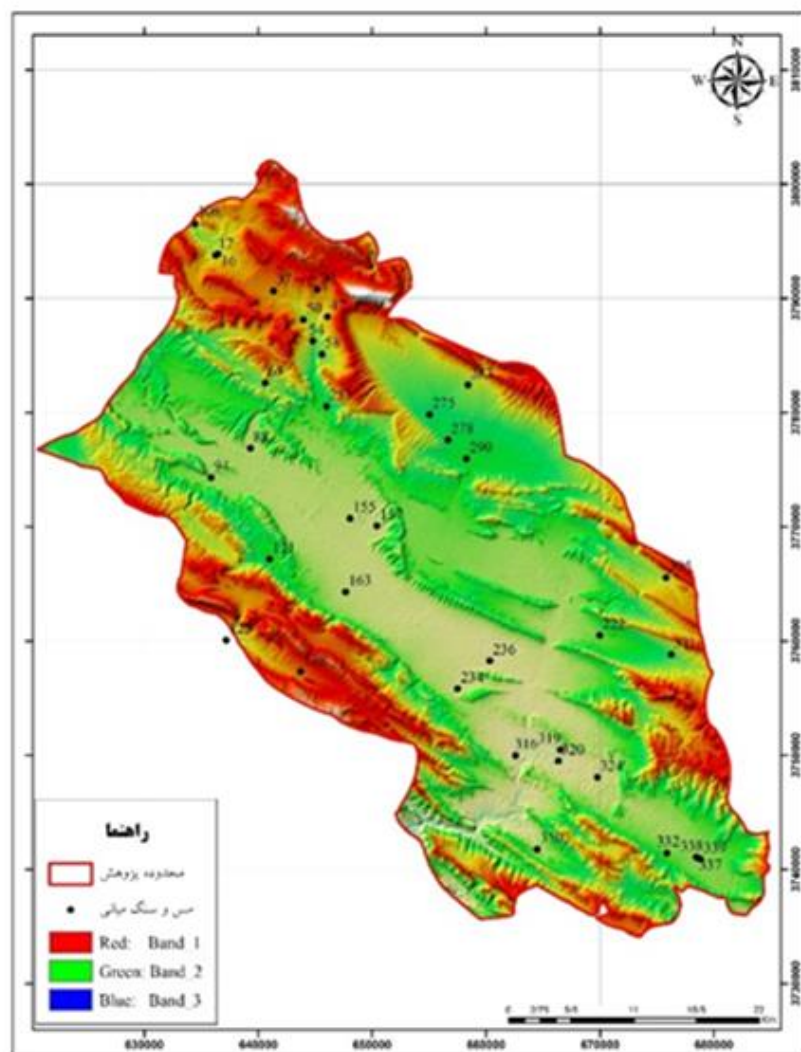

شکل ۱: نقشه موقعیت محوطه‌های دوره مس‌وسنگ قدیم نسبت به ارتفاع از سطح دریا

با این تفاسیر، ساکنان دشت اسلام‌آباد غرب در مرحله فرهنگی مس‌وسنگ میانی، برخلاف دوره قبل، در تمام سطح دشت پراکنده شده‌اند. محوطه‌های استقرار این دوره که شامل ۳۸ محوطه است، از ارتفاع ۱۲۹۴ متر تا ۱۷۲۵ متر بالاتر از سطح دریا شکل گرفته است. با توجه به گروه‌بندی محوطه‌ها در ۶ گروه سطوح ارتفاعی، به نظر می‌رسد که هر چقدر ارتفاع افزایش می‌یابد، از تعداد استقرارگاه‌ها نیز کاسته می‌شود.

جدول ۲: قرارگیری محوطه‌های دوره مس‌وسنگ میانی در طبقات ارتفاعی مختلف

موقعیت محوطه‌ها نسبت به ارتفاع از سطح دریا	تعداد محوطه‌ها	درصد محوطه‌ها
۱۳۰۰-۱۲۰۰	۲	۵
۱۴۰۰-۱۳۰۰	۱۴	۳۷
۱۵۰۰-۱۴۰۰	۴	۱۱
۱۶۰۰-۱۵۰۰	۱۱	۳۰
۱۷۰۰-۱۶۰۰	۶	۱۵
۱۸۰۰-۱۷۰۰	۱	۲

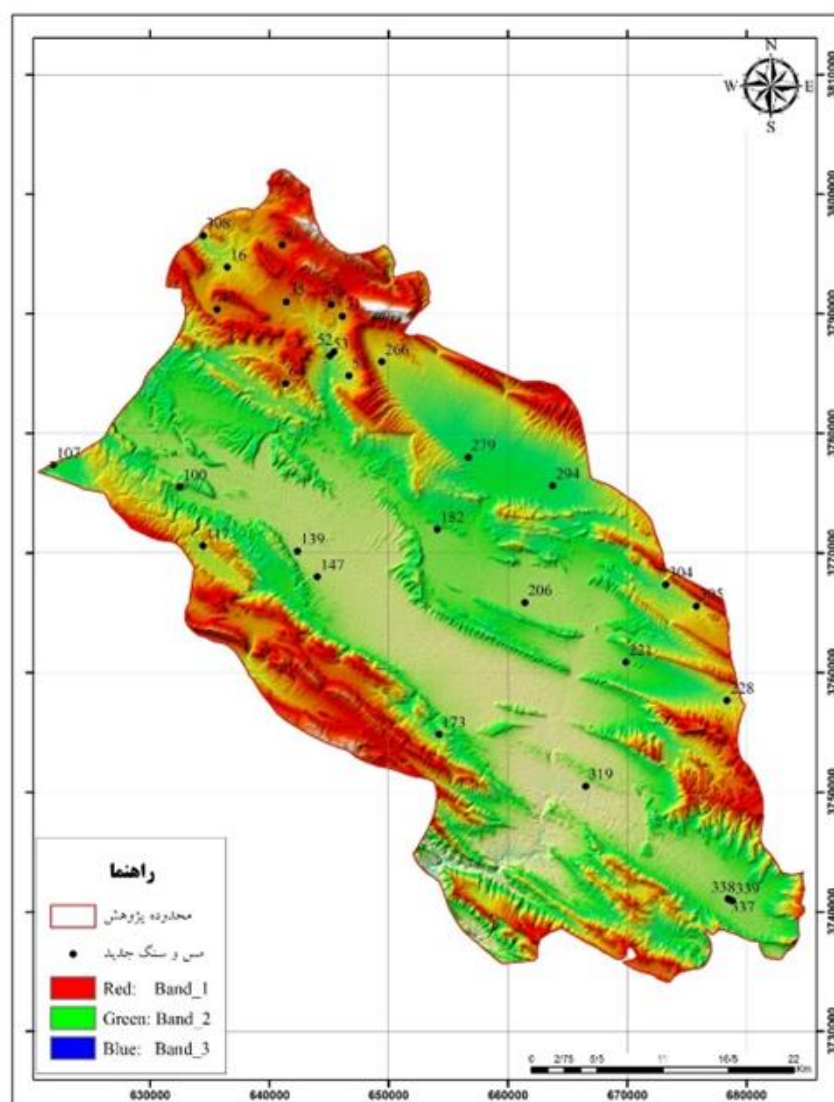

شکل ۲: نقشه موقعیت محوطه‌های دوره مس‌وسنگ میانی نسبت به ارتفاع از سطح دریا

محوطه‌های این دوره که شامل ۳۰ محوطه است؛ از می‌رسد که هر چقدر ارتفاع افزایش می‌یابد، تعداد ارتفاع ۱۳۴۳ متر تا ۱۷۱۳ متر شکل گرفته است. با توجه محوطه‌ها نیز کاسته می‌شود. به صورتی که از ارتفاع به گروه‌بندی محوطه‌ها در ۶ گروه سطوح ارتفاعی، به نظر ۱۷۰۰ متر به بالا تنها یک محوطه شکل گرفته است.

جدول ۳: قرارگیری محوطه‌های دوره مس‌وسنگ جدید در طبقات ارتفاعی مختلف

موقعیت محوطه‌ها نسبت به ارتفاع از سطح دریا	تعداد محوطه‌ها	درصد محوطه‌ها
۱۲۰۰-۱۳۰۰	-	-
۱۳۰۰-۱۴۰۰	۷	۲۳
۱۴۰۰-۱۵۰۰	۵	۱۷
۱۵۰۰-۱۶۰۰	۱۳	۴۳
۱۶۰۰-۱۷۰۰	۴	۱۳
۱۷۰۰-۱۸۰۰	۱	۴

شکل ۳: نقشه موقعیت محوطه‌های دوره مس‌وسنگ جدید نسبت به ارتفاع از سطح دریا

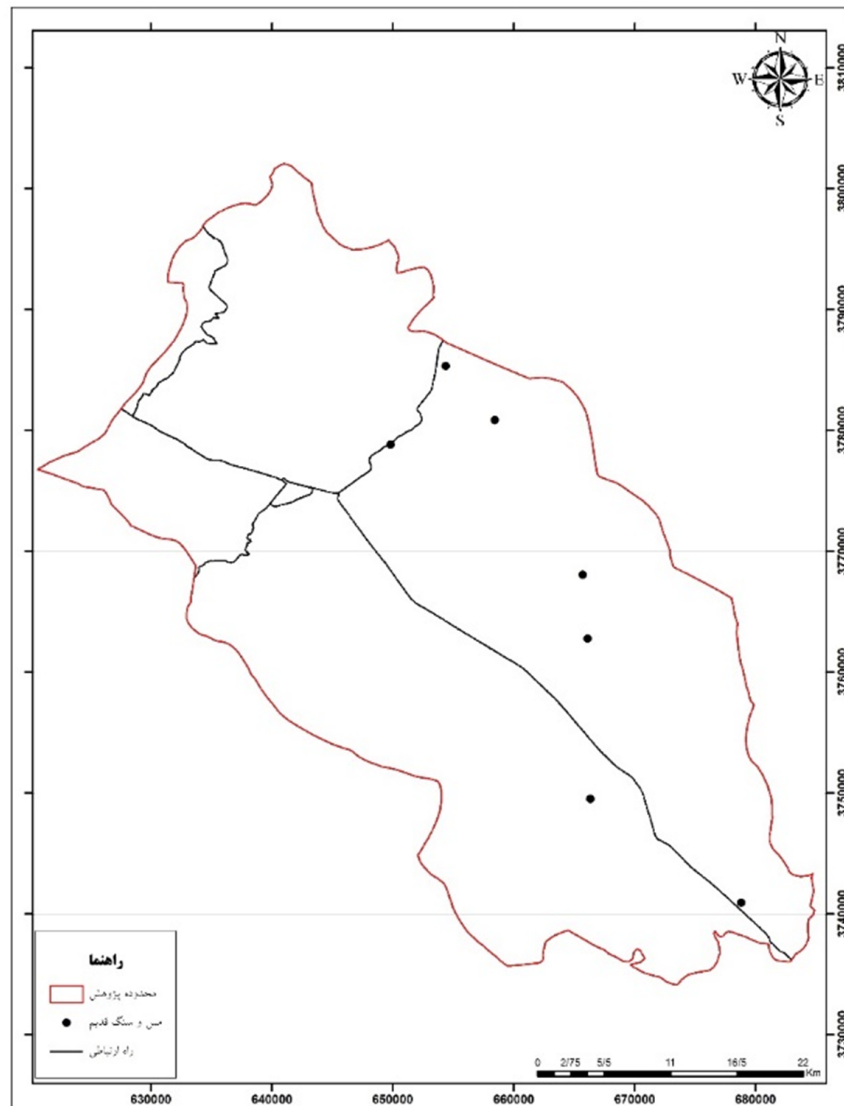
موقعیت محوطه‌ها نسبت به مسیرهای ارتباطی

محوطه‌های مس‌وسنگ قدیم به‌وضوح تحت تاثیر راه‌های ارتباطی قرار دارند. محوطه‌های مورد مطالعه در شهرستان اسلام‌آباد غرب نیز از این قاعده مستثنی نیستند. با توجه به

جدول مربوطه، بیش از ۵۰ درصد محوطه‌های مس‌وسنگ قدیم در فاصله کمتر از ۱ کیلومتری راه‌های ارتباطی قرار گرفته‌اند. این مقدار نشان‌دهنده اهمیت بالای جاده در پراکندگی محوطه‌ها است.

جدول ۴: موقعیت محوطه‌های دوره مس‌وسنگ قدیم نسبت به مسیرهای ارتباطی

موقعیت محوطه‌ها نسبت به مسیرهای ارتباطی	تعداد محوطه‌ها	درصد محوطه‌ها
۰ - ۱۰۰۰	۴	۵۵
۱۰۰۰ - ۳۰۰۰	۲	۳۰
۳۰۰۰ - ۵۰۰۰	۱	۱۵
۵۰۰۰ - ۷۰۰۰	-	-
۷۰۰۰ - ۹۰۰۰	-	-

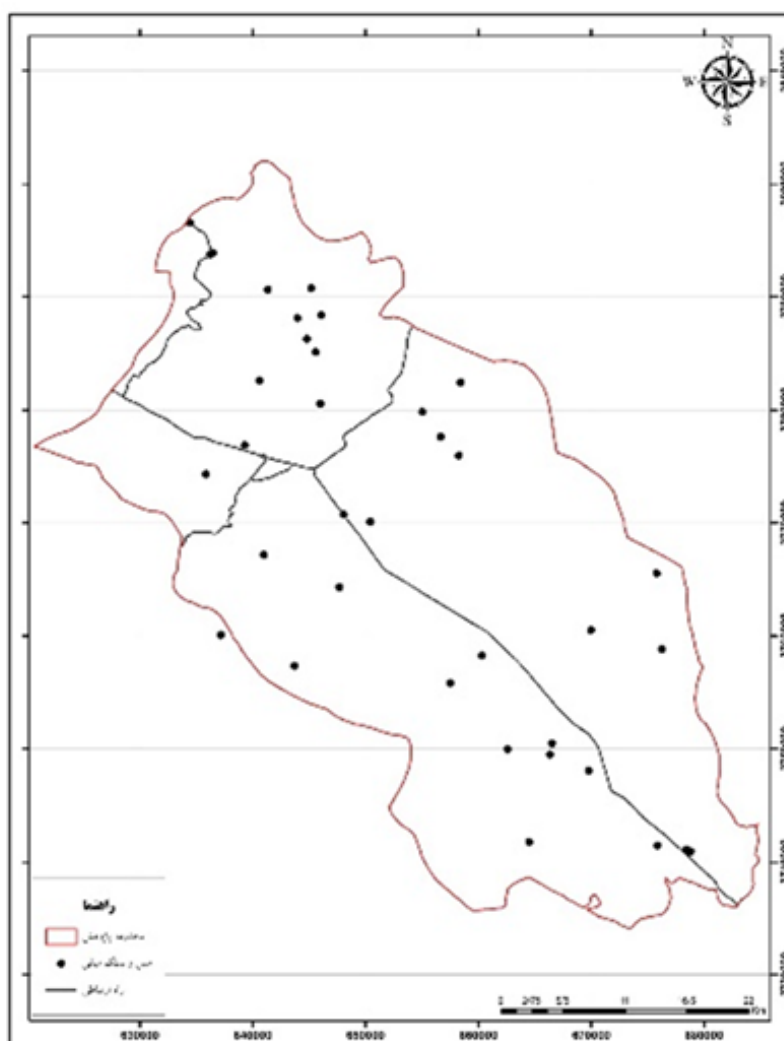

شکل ۴: موقعیت محوطه‌های مس‌وسنگ قدیم نسبت به مسیرهای ارتباطی

پراکندگی محوطه‌های مس‌وسنگ میانی اسلام‌آباد غرب نسبت به معابر ارتباطی وضعیت جالب‌توجهی دارد. معابر ارتباطی که فاصله با آن‌ها سنجیده می‌شود، معابری هستند که ارتباطات داخل دشت را با ارتفاعات ممکن می‌سازد. این معابر شامل گذرگاه‌های طبیعی هستند که از بین ارتفاعات شهرستان اسلام‌آباد غرب عبور می‌کند و ارتباطات با دشت را مهیا می‌سازد. هرچه از راه‌های اصلی دورتر می‌شویم از تعداد محوطه‌ها کاسته می‌شود. از ۳۸ محوطه شناسایی شده مس‌وسنگ میانی تنها ۵ محوطه بیش از ۵ کیلومتر از راه‌های اصلی فاصله دارند.

جدول ۵: موقعیت محوطه‌های دوره مس‌وسنگ میانی نسبت به مسیرهای ارتباطی

موقعیت محوطه‌ها نسبت به مسیرهای ارتباطی	تعداد محوطه‌ها	درصد محوطه‌ها
۱۰۰۰ - ۰	۱۰	۴۳/۴
۳۰۰۰ - ۱۰۰۰	۱۴	۱۷/۴
۵۰۰۰ - ۳۰۰۰	۹	۱۷/۴
۷۰۰۰ - ۵۰۰۰	۳	۱۳
۹۰۰۰ - ۷۰۰۰	۲	۸/۸

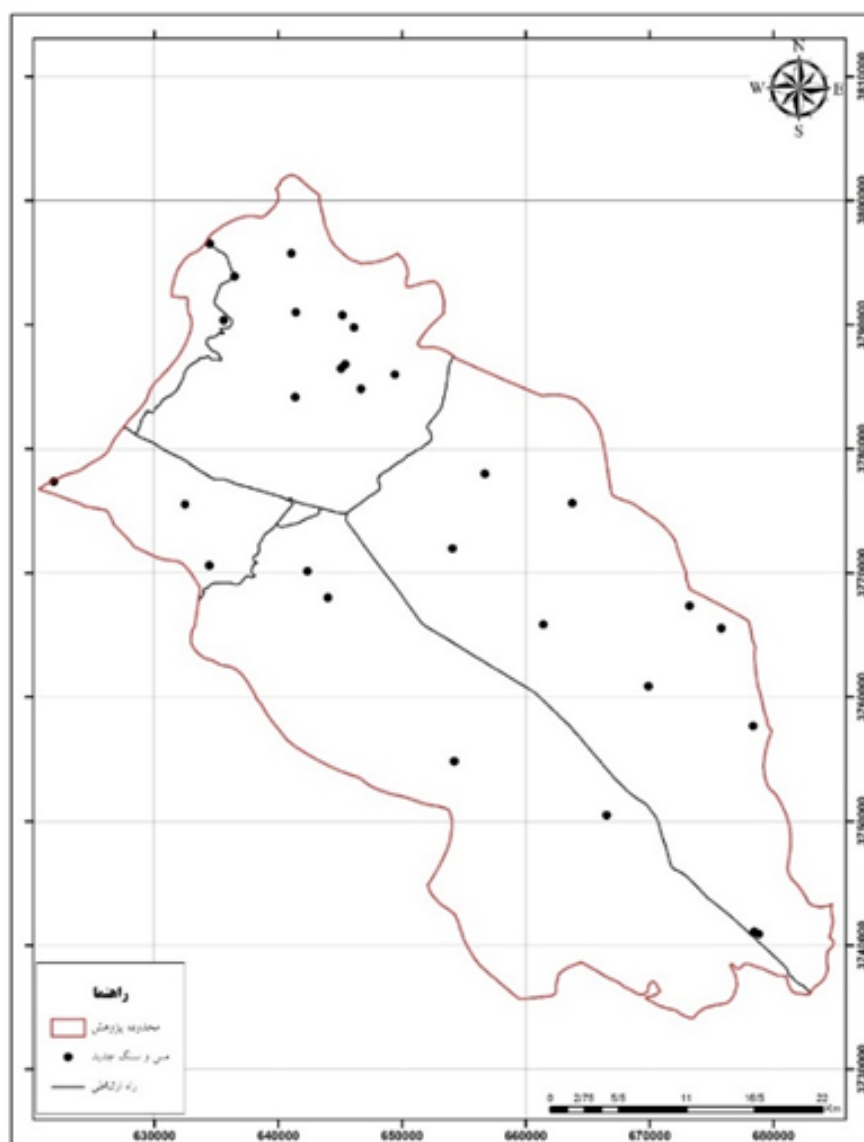

شکل ۵: موقعیت محوطه‌های مس‌وسنگ میانی نسبت به مسیرهای ارتباطی

در مس‌وسنگ جدید از ۳۰ محوطه شناسایی شده در به آن اشاره شد، محوطه‌ها ارتباط نزدیکی با راه‌های شهرستان اسلام‌آباد غرب، ۱۸ محوطه در فاصله کمتر از ۳ باستانی دارند و هرا اندازه از راه‌های ارتباطی دورتر کیلومتری از راه‌های باستانی قرار دارد. همان‌طور که پیشتر می‌شویم، از تعداد محوطه‌ها کاسته می‌شود.

جدول ۶: موقعیت محوطه‌های دوره مس‌وسنگ جدید نسبت به مسیرهای ارتباطی

موقعیت محوطه‌ها نسبت به مسیرهای ارتباطی	تعداد محوطه‌ها	درصد محوطه‌ها
۱۰۰۰ - ۰	۷	۴۳/۴
۳۰۰۰ - ۱۰۰۰	۱۱	۱۷/۴
۵۰۰۰ - ۳۰۰۰	۸	۱۷/۴
۷۰۰۰ - ۵۰۰۰	۲	۱۳
۹۰۰۰ - ۷۰۰۰	۲	۸/۸

شکل ۶: موقعیت محوطه‌های مس‌وسنگ جدید نسبت به مسیرهای ارتباطی

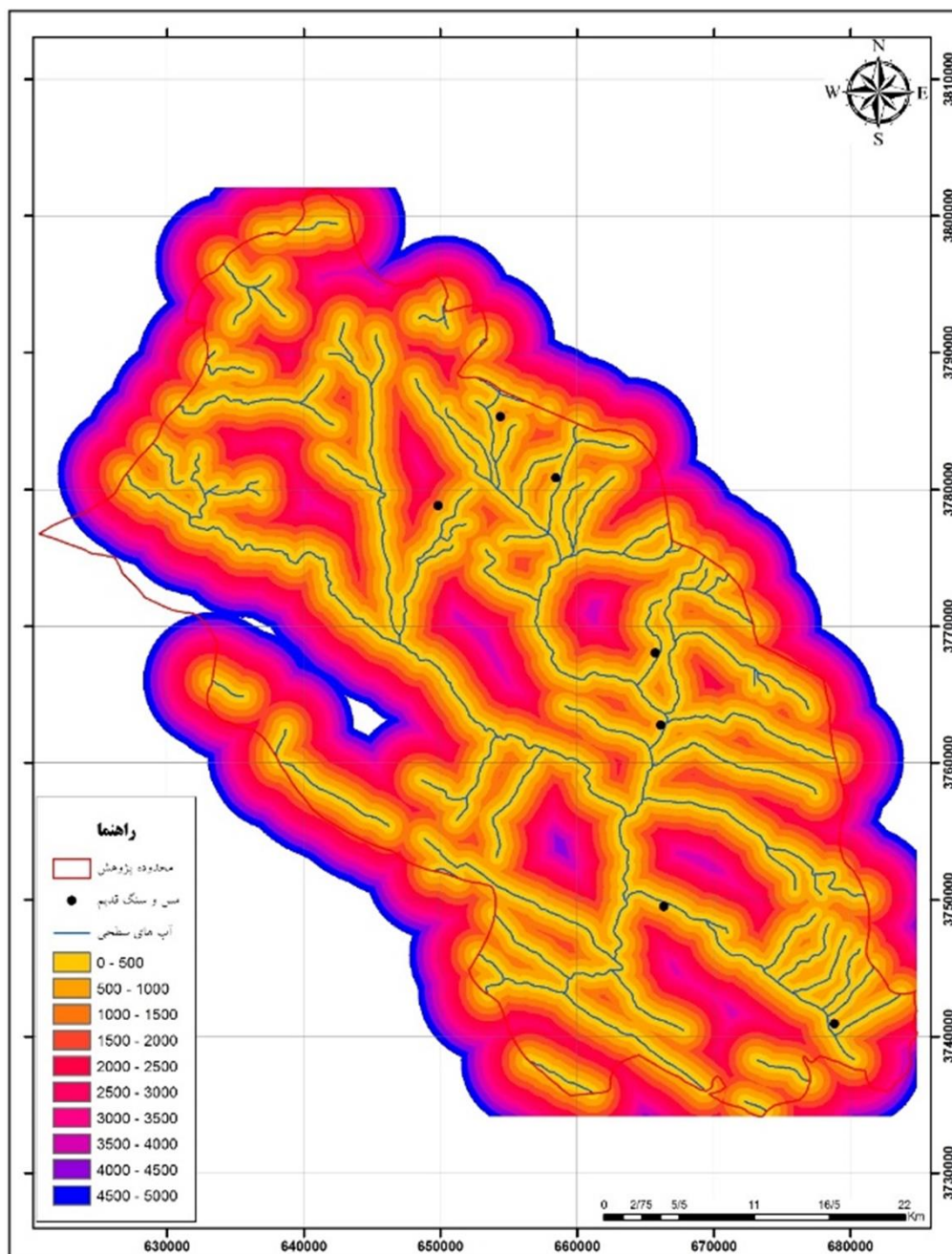
موقعیت محوطه‌ها نسبت به منابع آبی

نیاز به آب، عنصری بسیار مهم در توزیع جغرافیایی و سکونت‌گزینی انسان‌هاست و زندگی انسان‌ها عموماً حول منابع اصلی آبی شکل گرفته است. دسترسی به منابع آبی از جمله مهم‌ترین عوامل شکل‌گیری استقرارها و نحوه پراکنش آن‌هاست. این مسئله که کدام یک از محوطه‌ها در کنار چشمه‌ها و رودخانه‌های دائمی و کدام یک در کنار رودخانه‌ها و جویبارهای فصلی واقع شده‌اند، از این نظر که می‌تواند الگوی سکونت استقرارهای منطقه را روشن سازد، مؤثر است. نحوه‌ی شکل‌گیری سکونتگاه‌ها، الگو و پراکنش محوطه‌ها و شیوه‌ی بهره‌برداری از منابع آب‌وخاک تا حد زیادی ناشی از چگونگی دستیابی به منابع آب و منابع طبیعی است و در شکل‌گیری نخستین سکونتگاه‌ها، مستعدترین نقاط به‌منظور بهره‌برداری سهل‌تر از آب و زیر کشت بردن زمین موردتوجه بوده است. آب یکی از مهم‌ترین عوامل در پیدایش روستا و از مهم‌ترین عوامل در رشد و توسعه‌ی زیستگاه‌ها است و معمولاً روستاها در مکانی شکل می‌گیرند که آب کافی برای شکل‌گیری

استقرار داشته باشد. با این حال، آنچه بیشتر از دیگر عوامل محیطی در شکل‌گیری استقرارها نقش دارد، رود راوند است. این رود اصلی‌ترین و مهم‌ترین منبع تأمین‌کننده آب در شهرستان اسلام‌آباد غرب است. تعدادی از محوطه‌ها با فاصله زیاد از منابع آب واقع شده‌اند و تعدادی نیز در کنار شاخه‌های رودخانه‌های منطقه قرار دارند. برای تحلیل این وضعیت نباید فراموش کرد که احتمالاً چشمه‌ها و سراب‌هایی در گذشته در منطقه وجود داشته که به مرور خشک شده و بقایایی از آن‌ها باقی نمانده است. این موضوع می‌تواند تا حدودی دوری برخی از محوطه‌ها به منابع آب را توضیح دهد. در یک طبقه‌بندی کلی، مجموعاً ۵ دسته برای سنجش میزان دوری و نزدیکی استقرارگاه‌های دوره مس‌وسنگی شهرستان اسلام‌آباد غرب به رودخانه‌ها در نظر گرفته شد. دسته اول، محوطه‌های که در فاصله ۱۰۰۰-۰ متری قرار گرفته‌اند. دسته دوم، ۳۰۰۰-۱۰۰۰ متر، دسته سوم ۵۰۰۰-۳۰۰۰ متر، دسته چهارم محوطه‌هایی که در فاصله ۷۰۰۰-۵۰۰۰ متر و دسته پنجم در فاصله ۹۰۰۰-۷۰۰۰ متر از رودخانه قرار دارند.

جدول ۷: موقعیت محوطه‌های دوره مس‌وسنگ قدیم نسبت به منابع آب

موقعیت محوطه‌ها نسبت به منابع آب	تعداد محوطه‌ها	درصد محوطه‌ها
۵۰۰-۰	۵	۷۱
۱۰۰۰-۵۰۰	۱	۱۴/۵
۱۵۰۰-۱۰۰۰	۱	۱۴/۵
۲۰۰۰-۱۵۰۰	-	-
۲۵۰۰-۲۰۰۰	-	-
۳۰۰۰-۲۵۰۰	-	-
۳۵۰۰-۳۰۰۰	-	-
۴۰۰۰-۳۵۰۰	-	-
۴۵۰۰-۴۰۰۰	-	-
۵۰۰۰-۴۵۰۰	-	-

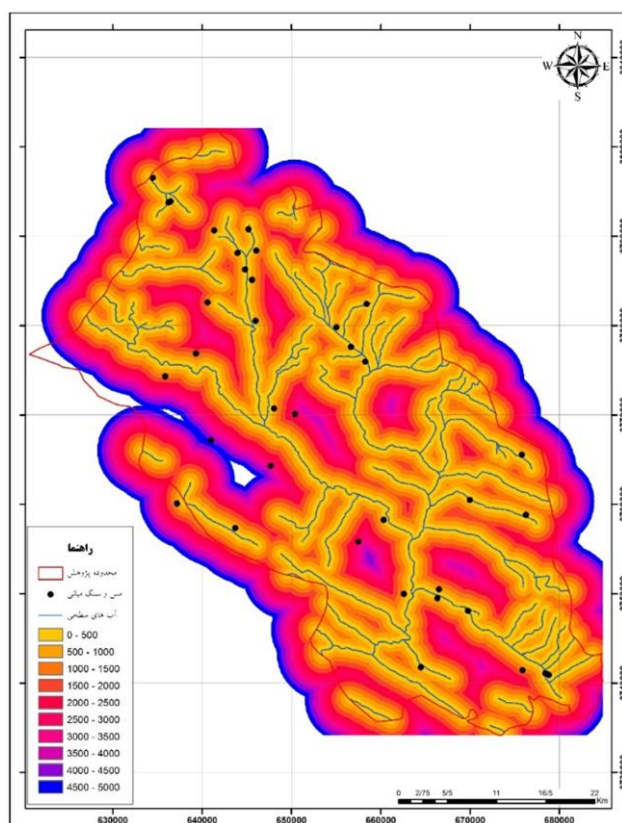
شکل ۷: موقعیت محوطه‌های مس‌وسنگ قدیم نسبت به منابع آب سطحی

نتایج آماری نشان می‌دهد که از مجموع ۷ محوطه دوره مس‌وسنگ قدیم، ۷۱ درصد (۵ محوطه) از محوطه‌ها در فاصله ۵۰۰-۰ متری از رودخانه‌ها قرار دارد که این آمار نشان می‌دهد استقرارگاه‌هایی که در این دوره شکل گرفته‌اند، وابستگی زیادی به منابع دائمی آب داشتند.

در یک طبقه‌بندی کلی، ۳ طبقه برای سنجش میزان دوری و نزدیکی استقرارگاه‌های مس‌وسنگ قدیم شهرستان اسلام‌آباد غرب نسبت به رودخانه‌ها در نظر گرفته شد. طبقه اول، محوطه‌های که در فاصله ۵۰۰-۰ متری قرار گرفته‌اند. طبقه دوم، ۵۰۰-۱۰۰۰ متر، طبقه سوم ۱۵۰۰-۱۰۰۰ متر قرار دارند.

جدول ۸: موقعیت محوطه‌های دوره مس‌وسنگ میانی نسبت به منابع آب

موقعیت محوطه‌ها نسبت به منابع آب	تعداد محوطه‌ها	درصد محوطه‌ها
۵۰۰ - ۰	۲۲	۵۷
۱۰۰۰ - ۵۰۰	۶	۱۵
۱۵۰۰ - ۱۰۰۰	۵	۱۴
۲۰۰۰ - ۱۵۰۰	۱	۳
۲۵۰۰ - ۲۰۰۰	۱	۳
۳۰۰۰ - ۲۵۰۰	-	-
۳۵۰۰ - ۳۰۰۰	-	-
۴۰۰۰ - ۳۵۰۰	۲	۵
۴۵۰۰ - ۴۰۰۰	۱	۳
۵۰۰۰ - ۴۵۰۰	-	-

شکل ۸: موقعیت محوطه‌های مس‌وسنگ میانی نسبت به منابع آب سطحی

بالای رودخانه (سرچشمه) مقرر بوده و به تدریج به سمت پایین رود گسترده می‌شود (استرالر، ۱۳۶۸، ۴۱)؛ یعنی بستر رودخانه در قسمت‌های بالا و سرچشمه، در عمق بیشتری قرار دارد و به تدریج از عمق آن کاسته و هم‌سطح با زمین‌های اطراف می‌شود که به دلیل سرعت آب در

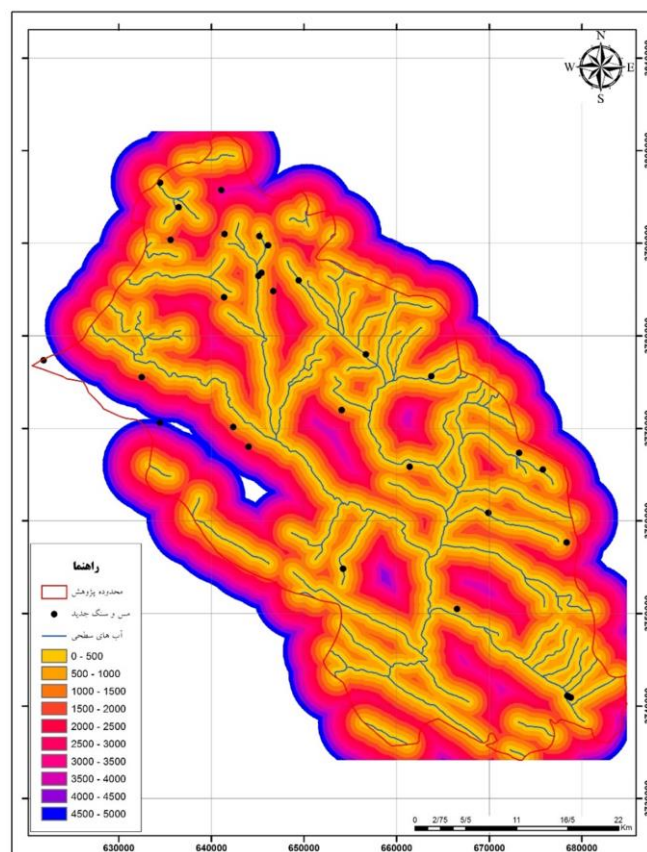
وضعیت عمومی منطقه از نظر دسترسی به آب نسبتاً مناسب است. تعدادی از محوطه‌ها با فاصله زیاد از منابع آب واقع شده‌اند و تعدادی نیز در کنار شاخه‌های رودخانه‌های منطقه قرار دارند. همان‌طور که می‌دانیم، نیم‌رخ طولی یک رودخانه که شیب منظمی دارد، به طرف

دیگری همچون چشمه‌ها که بیشتر مورد استقبال جوامع دامپرور است. این مسئله در استقرارهای منطقه به خوبی قابل مشاهده است و اکثر محوطه‌ها در مناطق هموار ایجاد گردیده‌اند تا بتوانند به راحتی از منابع آب رودخانه استفاده کنند.

ارتفاعات بالاتر که شیب‌های تندی دارند و عواملی از این قبیل است. به همین دلیل استفاده از آب رودخانه در قسمت‌های بالای آن، با محدودیت همراه است و ساکنان اینگونه مناطق مجبور می‌باشند از منابع آبی دیگری نیز استفاده کنند (ساریخانی و دیگران، ۱۳۹۵: ۱۱۳)، منابع

جدول ۹: موقعیت محوطه‌های دوره مس و سنگ جدید نسبت به منابع آب

موقعیت محوطه‌ها نسبت به منابع آب	تعداد محوطه‌ها	درصد محوطه‌ها
۵۰۰ - ۰	۱۵	۵۰
۱۰۰۰ - ۵۰۰	۴	۱۳
۱۵۰۰ - ۱۰۰۰	۳	۱۰
۲۰۰۰ - ۱۵۰۰	۲	۶
۲۵۰۰ - ۲۰۰۰	-	-
۳۰۰۰ - ۲۵۰۰	۲	۶
۳۵۰۰ - ۳۰۰۰	-	-
۴۰۰۰ - ۳۵۰۰	۲	۶
۴۵۰۰ - ۴۰۰۰	۱	۳
۵۰۰۰ - ۴۵۰۰	۱	۳

شکل ۹: موقعیت محوطه‌های مس و سنگ جدید نسبت به منابع آب سطحی

خلاً شکل نگرفته و عوامل متعددی همچون تغییرات اقلیمی، مهاجرت، و تعاملات فرهنگی در شکل‌گیری آن‌ها نقش داشته‌اند. در پژوهش حاضر، متغیرهایی مانند الگوی استقرار، تغییرات اقلیمی، و تحولات سفالی بررسی شده‌اند. زاگرس مرکزی از ابتدای مطالعات باستان‌شناختی مورد توجه بوده و پژوهش‌های گسترده‌ای در مناطقی مانند دشت ماهیدشت، دشت کنگاور، هرسین، و هلیلان انجام شده است. با این حال، در بخش‌های غربی‌تر و دشت‌های میان‌کوهی اسلام‌آباد غرب، پژوهش‌های میدانی محدودتر بوده‌اند (Schmidt, 1940; Stein, 1940).

بریدوود و همکارانش در بررسی‌های خود اطلاعات مهمی از محوطه‌های روستانشینی این منطقه ارائه داده‌اند (Braidwood et al., 1961). همچنین، لوین و مک‌دونالد سفال‌های دوره مس‌وسنگ را در دشت زیبری و شیان شناسایی کردند (Levine & McDonald, 1977). در دهه ۱۳۷۰، کامیار عبدی بررسی‌های جامعی در دشت اسلام‌آباد انجام داد که به شناسایی هفت محوطه از دوره نوسنگی جدید و مس‌وسنگ قدیم انجامید. این محوطه‌ها عمدتاً در نزدیکی منابع آبی قرار داشته‌اند و چغاگاوانه یکی از مهم‌ترین آن‌هاست که استقرار طولانی مدت را در این دوره نشان می‌دهد.

نتایج بررسی‌های انجام‌شده نشان می‌دهد که این منطقه از دوران مختلف، محل استقرار بوده و موقعیت طبیعی و راهبردی آن در جذب جوامع انسانی تأثیرگذار بوده است. حوزه رودخانه‌های مختلف علاوه بر تأمین منابع، مسیر ارتباطی میان مناطق مرتفع زاگرس و نواحی پست محسوب می‌شده است. این عوامل باعث شکل‌گیری فرهنگ‌های متنوع در دوران پیش‌ازتاریخ ایران شده‌اند.

هم‌زمان با آغاز فرهنگ عبید در بین‌النهرین، سفال‌های موسوم به «سفال جی» در زاگرس مرکزی ظاهر شده‌اند. این سفال‌ها دارای ویژگی‌هایی مشابه با سفال‌های حلف در شمال بین‌النهرین هستند و در محوطه‌هایی مانند سیاه‌بید، چغاماران، و چغاگاوانه شناسایی شده‌اند.

در دوره مس‌وسنگ جدید از مجموع ۳۰ محوطه شناسایی شده در شهرستان اسلام‌آباد غرب ۱۵ محوطه در فاصله کمتر از ۵۰۰ متر از منابع دائمی آب قرار دارد. این رقم رابطه معناداری را بین شکل‌گیری محوطه و منابع آب نشان می‌دهد؛ یعنی هرچه قدر از منابع آب دور می‌شویم از تعداد محوطه‌ها کاسته می‌شود. البته محوطه‌های با فاصله از منابع آب دائمی نیز وجود دارد. برای درک بهتر این موضوع باید خاطر نشان کرد که احتمالاً چشمه‌ها و سراب‌های در گذشته در منطقه وجود داشته که مرور خشک شده و بقایایی از آن‌ها باقی نمانده است.

بحث و تحلیل

منطقه زاگرس، به‌ویژه بخش مرکزی آن، به‌عنوان مرز طبیعی میان ایران و بین‌النهرین، همواره محل تردد و استقرار بوده است. این منطقه به دلیل شرایط زیست‌محیطی مطلوب، منابع طبیعی غنی، و موقعیت راهبردی، برای جوامع ساکن در بین‌النهرین جذابیت داشته است (Potts, 2004: 141). غرب ایران نیز به دلیل منابعی همچون فلز، سنگ، الوار و اسب، همواره مورد توجه بین‌النهرینی‌ها بوده و نقش مهمی در جاده خراسان ایفا کرده است (Levine, 1974: 487). علاوه بر این، کوچ‌نشینان زاگرس برای تأمین نیازهای معیشتی خود با جوامع ساکن در مناطق پست تعامل داشته‌اند (علیزاده، ۱۳۸۷: ۷۱).

دوره مس‌وسنگ از مهم‌ترین دوره‌های پیش‌ازتاریخ ایران محسوب می‌شود که تحولات مهمی چون استقرار دائم، توسعه کشاورزی و دامداری، پیدایش مشاغل تخصصی، و شکل‌گیری شبکه‌های تجاری را به همراه داشته است. شهرستان اسلام‌آباد غرب، به دلیل موقعیت جغرافیایی و منابع طبیعی، دارای توالی استقرار از این دوره است. مسیرهای ارتباطی این منطقه، به‌ویژه جاده خراسان، آن را به دشت‌های بین‌النهرین و شرق ایران متصل کرده است. مطالعات باستان‌شناسی نشان می‌دهد که هیچ تمدنی در

(Henrickson, 1983). در دوره مس‌وسنگ میانی، سفال‌هایی موسوم به دالما - عبید و سفال‌های نخودی با نقوش سیاه ظاهر شده‌اند که نشان‌دهنده تأثیرات بین‌النهرینی است (Abdi, 2002: 138).

در مطالعات باستان‌شناسی منطقه زاگرس مرکزی، تفاوت‌هایی در سنت‌های سفالگری میان دشت‌های میان‌کوهی زاگرس مشاهده شده است که تسلسل فرهنگی متمایزی را نشان می‌دهد. دشت‌های شرقی (کنگاور، ملایر، هرسین، نهاوند، و صحنه) و دشت‌های غربی (ماهیدشت، اسلام‌آباد، کرمانشاه، سرفیروزآباد، و هلیلان) (ماهیدشت، اسلام‌آباد، کرمانشاه، سرفیروزآباد، و هلیلان) دارای ویژگی‌های فرهنگی خاصی هستند. در دوره مس‌وسنگ قدیم، فرهنگ عبید در بین‌النهرین تأثیر مستقیمی بر سفالگری دشت‌های غرب زاگرس داشته و در محوطه‌هایی همچون سیاه‌بید و چغاماران سفال‌های موسوم به «J» یافت شده است (Henrickson, 1983). در دوره مس‌وسنگ میانی، سفال دالما - عبید با ویژگی‌های مشترک با سفال عبید و دالما ظاهر شده است (Levine & Young, 1987: 30).

در پایان دوره مس‌وسنگ میانی، کاهش استقرارهای انسانی در برخی دشت‌های زاگرس مرکزی مشاهده می‌شود که احتمالاً ناشی از تغییرات در الگوهای معیشتی، از یکجانشینی به نیمه‌یکجانشینی بوده است (Rothman & Badler, 2011). محوطه‌های این دوره عمدتاً دارای لایه‌های باستان‌شناسی کم‌عمق بوده و نشان‌دهنده تغییر در ساختارهای اجتماعی و اقتصادی هستند.

در سال‌های ۱۳۸۷ تا ۱۳۸۹، عباس رزم‌پوش بررسی‌های گسترده‌ای در اسلام‌آباد غرب انجام داد که منجر به شناسایی ۶۵ محوطه متعلق به دوره مس‌وسنگ شد. در این پژوهش، سفال‌های این دوره تحلیل و با مناطق پیرامونی مقایسه شدند. این مطالعات به روشن شدن گاهنگاری و ارتباط اسلام‌آباد غرب با مناطق هم‌جوار کمک کرده و نقش این منطقه را در تکامل فرهنگ‌ها و

تمدن‌های مجاور مشخص کرده است. تحلیل داده‌های باستان‌شناسی نشان می‌دهد که محیط طبیعی، از جمله منابع آب و موقعیت جغرافیایی، نقش مهمی در شکل‌گیری و پراکندگی محوطه‌های دوره مس‌وسنگ داشته است. پراکندگی این محوطه‌ها وابستگی زیادی به عوامل محیطی همچون پوشش گیاهی، ارتفاع، و شیب زمین داشته است. همچنین، کشاورزی در نزدیکی رودخانه راوند و مناطق مسطح دشت، تأثیر مستقیمی بر شکل‌گیری استقرارها داشته است.

با توجه به موقعیت راهبردی اسلام‌آباد غرب، این منطقه در مسیر ارتباطی مهمی میان زاگرس مرکزی و نواحی پست غرب ایران قرار داشته و نقش شریانی کلیدی در تبادلات فرهنگی و اقتصادی ایفا کرده است. اگرچه مطالعات باستان‌شناسی همواره کامل نیستند و داده‌ها می‌توانند ناقص باشند، اما پژوهش‌های اخیر کمک شایانی به درک ساختارهای فرهنگی و اجتماعی این منطقه در دوره مس‌وسنگ کرده‌اند.

بیشتر استقرارهای بررسی‌شده در دشت اسلام‌آباد غرب و برخی در ارتفاعات مشرف به دشت قرار دارند. محوطه چیا تنه‌ور، با ارتفاع بیش از ۱۷۰۰ متر، نمونه‌ای است که بر روی یک برجستگی طبیعی قرار گرفته و بقایای معماری سنگی در آن مشاهده می‌شود. موقعیت این محوطه می‌تواند سرنخ‌هایی درباره نقش استراتژیک آن در ارتباط میان جوامع یکجانشین و کوچ‌نشین ارائه دهد.

الگوی پراکندگی محوطه‌های دوره مس‌وسنگ در این منطقه نشان می‌دهد که نزدیکی به منابع آبی و مسیرهای ارتباطی از عوامل کلیدی در مکان‌یابی آنها بوده است (Henrickson, 1985). برخی محوطه‌ها بر بلندی قرار گرفته‌اند که ممکن است به کنترل مسیرهای عبور و مرور مرتبط باشد. مطالعات علیزاده (۱۳۸۷) تأکید دارد که کوچ‌نشینان زاگرس را نباید با بیابانگردان یکسان دانست؛ بلکه آنها گله‌دار - کشاورزان متحرک بوده‌اند. داده‌های سفالی نشان‌دهنده تأثیر فرهنگی میان‌رودان و دشت

همواره در تعامل با جوامع همجوار بوده و در شکل‌گیری فرهنگ‌های پیش‌ازتاریخ ایران نقش بسزایی داشته است.

منابع

رهبر. مهدی، و یانگ، کایلر (۱۳۵۳). بررسی باستان‌شناسی دشت کنگاور. اداره کل میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری استان کرمانشاه (منتشرنشده).

طلایی، حسن، چایچی امیرخیز، احمد، و سعیدی هرسینی، محمدرضا (۱۳۸۵). گزارش مقدماتی بررسی الگوهای استقراری عصر مفرغ دشت نهاوند (سرچشمه گاماسیاب). دانشکده ادبیات و علوم انسانی (تهران)، ۵۷(۲)، ۴۷-۶۵.

ملک‌شهمیرزادی، صادق (۱۳۷۸). ایران در پیش از تاریخ باستان‌شناسی ایران از آغاز تا سپیده‌دم شهرنشینی. تهران: انتشارات معاونت پژوهشی سازمان میراث فرهنگی.

عبدی، کامیار (۱۳۸۰). پژوهش‌های باستان‌شناسی در دشت اسلام‌آباد غرب. گزارش مقدماتی فصل یکم ۱۳۷۷ و فصل دوم ۱۳۷۸، مجله باستان‌شناسی و تاریخ، ۱۳-۱۴(۲۶-۲۷)، ۶۰-۴۷.

علیزاده، عباس (۱۳۸۷). شکل‌گیری حکومت عشایری و کوهستانی عیلام باستان/عباس‌علیزاده. تهران: سازمان مدیریت فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری استان چهارمحال و بختیاری.

علیزاده، عباس (۱۳۸۳). الگوهای استقرار و فرهنگ‌های پیش‌ازتاریخی دشت شوشان بر اساس تحلیل مجموعه‌ای حاصل از بررسی ف. ج. ل گرملیزا، ترجمه لیلا پاپلی یزدی و عمران گاراژیان. تهران: انتشارات پژوهشکده باستان‌شناسی - معاونت پژوهشی سازمان میراث فرهنگی کشور.

ماهیدشت است. الگوهای استقراری بیانگر معیشت مبتنی بر کشاورزی نیمه‌کوچ‌رو هستند که امروزه نیز رایج است. این جوامع در پاییز و زمستان در دشت اقامت داشته و در تابستان برای تأمین علوفه و فرار از گرما به ارتفاعات کوچ می‌کردند. با این حال، برای درک بهتر نقش این محوطه‌ها، مطالعات باستان‌شناسی بیشتری نیاز است (علیزاده، ۱۳۸۳).

نتیجه‌گیری

نتایج مطالعات باستان‌شناسی در زاگرس مرکزی، به‌ویژه در شهرستان اسلام‌آباد غرب، نشان می‌دهد که این منطقه به دلیل موقعیت جغرافیایی، منابع طبیعی، و مسیرهای ارتباطی، نقش مهمی در تحولات جوامع پیش‌ازتاریخ داشته است. از دوره مس‌وسنگ، استقرارهای دائم، توسعه کشاورزی و دامداری، و شبکه‌های تجاری در این منطقه شکل گرفته و تعاملات گسترده‌ای با بین‌النهرین برقرار بوده است. بررسی سفال‌های منطقه، تأثیرات متقابل فرهنگی میان‌رودان و زاگرس را نشان می‌دهد و ظهور سفال‌های جی، دالما - عبید، و نخودی با نقوش سیاه، بیانگر نفوذ فرهنگ‌های همجوار است. تحلیل الگوهای استقراری نشان می‌دهد که محوطه‌های باستانی عمدتاً در نزدیکی منابع آبی و مسیرهای ارتباطی واقع شده‌اند، که نقش مهمی در تأمین معیشت و توسعه فرهنگی داشته‌اند. برخی محوطه‌ها، مانند چغاگاوانه، شواهدی از استقرارهای طولانی‌مدت را ارائه می‌دهند، درحالی‌که تغییر در الگوهای معیشتی در پایان دوره مس‌وسنگ میانی، کاهش برخی استقرارها را نشان می‌دهد. پژوهش‌های گسترده، از جمله بررسی‌های بریدوود، عبدی، و رزم‌پوش، اطلاعات مهمی درباره گاهنگاری و ارتباطات فرهنگی منطقه ارائه کرده‌اند. با این حال، برای درک بهتر نقش اسلام‌آباد غرب در شبکه‌های تجاری و فرهنگی، مطالعات بیشتری مورد نیاز است. این منطقه با قرارگیری در مسیرهای مهم ارتباطی،

- Abdi, K., Nokandeh, G., Azadi, A., Biglari, F., Heydari, S., Farmani, D., Rezaii, A., & Mashkour, M. (2002). Tuwah Khoshkeh: A Middle Chalcolithic pastoralist campsite in Islamabad Plain, west-central Zagros Mountains, Iran. *Iran*, 40, 43-74.
- Abdi, K. (1999). Archaeological research in the Islamabad Plain, central western Zagros Mountain: Preliminary results from the first season, summer 1996. *Iran*, 37, 33-44.
- Abdi, K. (2002). *Strategies of herding: Pastoralism in the Middle Chalcolithic period of the west central Zagros Mountains, Iran* (Doctoral dissertation). University of Michigan.
- Abdi, K. (2003). The early development of pastoralism in the central Zagros Mountains. *Journal of World Prehistory*, 17(4), 395-448.
- Braidwood, R. J. (1960a). Seeking the world's first farmers in Persian Kurdistan. *Illustrated London News*, 237, 42-45.
- Braidwood, R. J. (1960b). Preliminary investigation concerning the origins of food production in Iranian Kurdistan. *British Association for the Advancement of Science*, 17, 214-218.
- Braidwood, R. J., Howe, B., & Reed, C. A. (1961). The Iranian Prehistoric Project. *Science*, 133(3469), 2008-2010.
- Binford, L. R. (1962). Archaeology as anthropology. *American Antiquity*, 28(2), 217-225.
- Greenfield, H. J., Bonsall, C., Boroneanț, V., & Radovanović, I. (2008). Subsistence systems during the Early Neolithic of the Central Balkans: A faunal taphonomic perspective. In C. Bonsall, V. Boroneanț, & I. Radovanović (Eds.), *The Iron Gates in Prehistory* (pp. 103-114). Oxford: Archaeopress.
- Henrickson, E. F. (1992). The Chalcolithic period in the central Zagros highlands. In E. Yarshater (Ed.), *Encyclopaedia Iranica* (Vol. 5, pp. 278-282). Costa Mesa, CA: Mazda Publishers.
- Henrickson, E. F. (1985). An updated chronology of the central Zagros Chalcolithic. *Iran*, 23, 63-123.
- Henrickson, E. F. (1983). *Ceramic styles and cultural interaction in the Early and Middle Chalcolithic of central Zagros, Iran* (Doctoral dissertation). University of Toronto.
- Howell, R. (1979). Survey of excavations in Iran: Survey of the Malayer Plain, David Stronach 1978. *Iran*, 17, 143-159.
- Levine, L. D., & Young, T. C. Jr. (1987). A summary of ceramic assemblages of the central western Zagros from the middle Neolithic to the late third millennium B.C. In J. L. Huot, L. G. Edwards, & F. Vallat (Eds.), *Pré histoire de la Mésopotamie: La Mésopotamie pré historique et l'exploration récente du Djebel Hamrin* (pp. 15-53). Paris: Éditions du Centre National de la Recherche Scientifique.
- Levine, L. D., & McDonald, M. M. A. (1977). The Neolithic and Chalcolithic periods in the Mahidasht. *Iran*, 15, 39-50.
- Levine, L. D. (1974). Archaeological investigations in the Mahidasht, western Iran—1975. *Palé orient*, 2(2), 487-490.
- Potts, D. T. (2004). *The archaeology of Elam: Formation and transformation of an ancient Iranian state*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Schmidt, E. F. (1940). *Flight over ancient cities of Iran*. Chicago: University of Chicago Press.
- Stein, A. (1940). *Old routes of western Iran: Narrative of an archaeological journey carried out and recorded*. New York: Greenwood Press.
- Willey, G. R. (1953). A Survey of South American Archaeology. *The Journal of the Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland*, 83(1), 58-64.
- Young, T. C. Jr. (1975). An archaeological survey in Kangavar Valley. In F. Bagherzadeh (Ed.), *Proceedings of the III Annual Symposium on*

- Archaeological Research in Iran* (pp. 23-30). Tehran: Iranian Center for Archaeological Research.
- Young, T. C. Jr. (1966). Survey in western Iran, 1961. *Journal of Near Eastern Studies*, 25(4), 228-239.

Study and Analysis of Tombstones in Haft Marqadan Cemetery, Baghcheh Behi Village, Bukan County

Esmaeil Salimi ¹, Somaye Ghezel Sofla ², Elham Ramazani Baghche ³

¹ MA in Archaeology, Department of Archaeology, University of Tehran, Tehran, Iran, Corresponding author: salimi.esmaeil@yahoo.com

² PhD Student in Archaeology, Islamic Azad University, Central Tehran Branch, Tehran, Iran.

³ Bachelor in Biology, Payam-e Noor University, Mahabad; Independent researcher, Bukan, Iran.

ARTICLE INFO

Article history:

Received 25 September 2024

Revised 28 November 2024

Accepted 15 December 2024

Published 28 February 2025

Keywords:

Bukan

Baghcheh Behi

Haft Marqadan

Cemetery

Tombstone

ABSTRACT

Historical tombstones are valuable archaeological artifacts that provide insights into various aspects of past societies. However, no targeted archaeological survey has yet been conducted to identify and study the Haft Marqadan cemetery. This study aims to examine the cemetery and demonstrate that the village of Baghcheh Behi in Bukan County gained considerable significance from the mid-Qajar period onward. By analyzing the tombstones of Baghcheh Behi, this research seeks to explore the beliefs, customs, and traditions of the local population, as well as the motivations behind the diverse decorative elements carved by stone artisans. These tombstones, considered a representative sample, are comparable in both chronology and morphology to other tombstones found in Mukriyan Kurdistan. The primary objective of this study is to analyze and assess the subject matter to address key research questions: What significant cultural and social aspects of their era are revealed through the literary inscriptions, elaborate motifs, and structural characteristics of the tombstones at Haft Marqadan? Who were the prominent individuals buried in this cemetery, and what roles did they play in the history of Baghcheh Behi and the broader Mukriyan region? Findings from fieldwork and archival research indicate that the tombstones of Haft Marqadan reflect the cultural identity, beliefs, and artistic expressions of Mukriyan society during the Qajar and Pahlavi periods. Additionally, an examination of the tombstones and historical records from Baghcheh Behi and its surroundings—later known as the Faizullah Beigi region—suggests that, since the reign of Mohammad Shah Qajar, this area held considerable political and religious significance within Mukriyan.

Citation: Salimi, E., Ghezel Sofla, S., & Ramazani Baghche, E. (2025). Study and Analysis of Tombstones in Haft Marqadan Cemetery, Baghcheh Behi Village, Bukan County. *Payām-e Bāstānshenās*, 16(31), 91-113. (In Persian) <https://doi.org/10.83078/peb.2024.1103611>

© 2025 The Author(s). Published by Payām-e Bāstānshenās

Introduction

Archaeological studies across different regions of the world indicate that death, the afterlife, and the associated customs and traditions have been among the most significant concerns of human societies throughout various cultures and historical periods (Salimi & Sulhjoo, 2020: 130). Haft Marqadan Cemetery, located in the village of Baghcheh Behi in West Azerbaijan Province, Bukan County, is one of Iran's historical cemeteries. However, no systematic investigation or scholarly study has yet been conducted to document and introduce this site.

The favorable natural and environmental conditions of Baghcheh Behi—including abundant water resources, fertile soil, a temperate climate, diverse flora and fauna, and a strategic position connecting Mukriyan Kurdistan to the Afshar region—suggest that human habitation in this area dates back to at least the historical period. During the reign of Mohammad Shah Qajar (1251–1263 AH) and concurrently with the rule of Abdullah Khan (1250–1256 AH) over the province of Mukriyan, centered in Savajbolagh (present-day Mahabad), Abdul Rahman Beg, a member of the Mukri tribe and a scribe closely associated with Abdullah Khan, traveled to Tehran during the assassination of Abbas Agha. During his visit, he managed to meet Haj Mirza Aghasi, the then-Prime Minister of Iran. Through this encounter, Abdul Rahman Beg not only received royal garments from the central government but also secured control over the Behi district under a contractual agreement in exchange for an annual payment (Sana'i, 2022: 617–1732).

As a result, under pressure from the Mangur and Dehbokri tribes, Abdul Rahman Beg purchased the village of Baghcheh along with the Behi district and relocated his followers there. With the support of both the central and local governments, the indigenous inhabitants were unable to resist his authority. Subsequently, in addition to Baghcheh, he successfully gained control over two other significant villages, Saroqamish and Tikan Tepe. Historical records and archaeological evidence indicate that Abdul

Rahman Beg's descendants, including Faizullah Beg, Sultan Beg, and Ibrahim Beg, contributed to the development of Baghcheh Behi by establishing mosques, guesthouses, libraries, traditional schools known as *Qutab Khaneh*, public baths, and carpet-weaving workshops (Nahid, 1983: 9–13). The manor houses and historical cemeteries of the region were adorned with elaborate and luxurious tombstones, reflecting the wealth and cultural identity of the community.

Methodology

The data for this study were collected through both fieldwork and library research, employing a descriptive, historical, and analytical research methodology. Due to the presence of moss and mud, deciphering the inscriptions and identifying the motifs on the tombstones proved challenging. To address this issue, the surfaces of the tombstones were carefully cleaned using a plastic brush, minimizing the risk of damage. Additionally, the uniform white color of the tombstones and motifs made it difficult to distinguish and document the designs. To enhance visibility, charcoal was applied to darken the inscriptions and motifs. By selectively erasing and reapplying charcoal, clearer photographic documentation of the tombstones was achieved, ensuring accurate scaling. The dimensions, characteristics, and distinctive features of each tombstone were systematically recorded in a research notebook. In the next phase, the tombstones were categorized based on their typology and decorative elements. Subsequently, their designs were digitally reconstructed using AutoCAD software. Library research was conducted by comparing these tombstones with similar examples and consulting relevant documents, books, articles, and other printed materials. One of the primary challenges encountered in the study was the rereading of tombstone inscriptions, as many had suffered significant damage due to environmental and human factors. Despite these difficulties, the researchers successfully reconstructed and reread the inscriptions (Fig. 1).

Figure 1: Writers cleaning the tombstones of the Haft Marqadan cemetery in Baghcheh Bahi (Authors, 2022).

Discussion

Haft Marqadan Cemetery, Bahcheh Behi

Haft Marqadan Cemetery, which continues to serve as a burial site for the residents of Baghcheh Behi village, is located approximately 320 meters south of the village, atop a high hill that offers a panoramic view of Baghcheh, Saroqamish, Tikan Tepe, and the full-flowing Zarrineh Rud River. The cemetery is situated at coordinates ZONE: 38S - E.629769.49m - N.4039523.01m and spans an area of approximately 1.5 hectares. It rises more than 100 meters above the northern ground level and is surrounded on all four sides by agricultural lands.

Despite its historical significance, no comprehensive study has been conducted on the Baghcheh Behi cemetery. Afkhami briefly referenced the site by including an image of the tombstone of Misbah Aldiwan Adab in *The History of Mukriyan Culture and the Literature of Bukan* (Afkhami, 1985: 431). However, no traces of the original structure of the cemetery remain today. Abbas Ayubi documented the burial of nine religious figures from Behi, Bukan, and Mukriyan in this cemetery, though apart from the tombstone of Ganjali Beg, no other tombstones have survived (Ayubi, 2015: 35-36). Additionally, Salimi and Mollashahi have made brief references to this cemetery in their research (Salimi & Mollashahi, 2022: 54-82).

Like other cemeteries in Kurdistan, Haft Marqadan Cemetery is held in high esteem by the local community. However, due to the absence of livestock grazing, dense vegetation has accumulated over the years, making it difficult to study and examine the tombstones—many of which have been broken and left scattered on the ground for decades. Various plants, including six-leafed species and weather-resistant almond trees, have been planted throughout the area.

At the highest point of the cemetery, a limestone rubble fence encloses an area of 130 m², marking the graves of several prominent individuals, including Misbah Aldiwan Adab, Ganjali Khan, Saeed Khan Adhami, Khalifa Mulla Muhammad Amin Armeni Blaghi, Mulla Abdul Wahab Khalifazada, and Khalifa Sheikh Qayum Savjbolaghi (Afkhami, 1985: 415, 431-652; Ayubi, 2015: 35-36). The presence of these graves highlights the social and religious status of these figures in the society of Baghcheh Behi and Mukriyan Kurdistan at the time.

Additionally, in the designated area, wooden shrines adorned with green cloths can be seen, symbolizing the spiritual and ritualistic significance of those buried in this section of the cemetery. The name *Haft Marqadan* likely refers to seven religious figures, though little is known about them today (Fig. 2).

Figure 2: View of almond trees, wooden shrines, the stone boundary at the top of the cemetery, and other tombstones of the Seven Marqadan (Authors, 2022).

Typology of tombstones

In the burial customs of Mukriyan Kurdistan in the distant past, each grave traditionally featured three tombstones: two vertical stones on either side, known as *Kil*, which marked the boundaries of the grave, and a horizontal tombstone called *Tat* (Samadi, 2017: 159). However, due to environmental factors—such as the annual accumulation of vegetation—and human interventions, including the removal of older tombstones and their replacement with newer ones during recent renovations, many original tombstones have been either destroyed or buried

underground. The tombstones in Haft Marqadan Cemetery in Baghcheh Behi belong to the raised altar type, exhibiting variations in height and thickness.

Chronologically and morphologically, these tombstones are comparable to other stone graves found in Mukriyan Kurdistan, including those in Turjan (Saqqez) and Pirbadin (Bukan). In the Sorani dialect of Kurdish spoken in the region, these tombstones are referred to as *Kil*. Based on their stylistic features and inscriptions, they are associated with the Qajar and early Pahlavi periods (Fig. 3).

Figure 3: View of the raised altar tombstones in the Baghche Behi Cemetery in Bukan County (Authors, 2022).

The arrangement of tombstones

On the tombstones of Haft Marqadan Cemetery in Baghcheh Behi, only two types of elements are discernible: geometric patterns and inscriptions identifying the deceased. These features are likely reflective of the religious beliefs and worldview of the people of Baghcheh Behi.

Geometric patterns

Geometric patterns are the most common decorative motifs found on the historical tombstones of Haft Marqadan Cemetery in Baghcheh Behi. These patterns, along with their variations, are classified as the second major category of Islamic art motifs. The geometric designs, characterized by their harmony and sense of unity, complement the spiritual themes of the inscriptions, collectively conveying

profound moral and spiritual messages. These motifs not only resonate with the viewer's soul and intellect but also form aesthetically significant compositions (Frost, 2006: 25).

The geometric patterns adorning the tombstones primarily take the forms of circles, squares, triangles, and rectangles. Orientalists have interpreted the intricately interwoven polygons as a mystical representation of Supreme Beauty, inspiring contemplation on existence and divine attraction (Mehrdad, 2014: 173).

In the tombstones of Baghcheh Cemetery, various geometric motifs can be observed, including circles, squares, rectangles, cross-shaped lines, interwoven designs, raised circular elements, decorative frames, and altar-shaped *bergamots* (Fig. 4).

Figure 4: Geometric arrays of tombstones in the Haft Marqadan cemetery in Baghche Behi, Bukan County (Authors, 2022).

Inscriptions

Inscriptions are among the most prominent decorative elements found on the tombstones of Haft Marqadan Cemetery in Baghcheh Behi. These inscriptions are enclosed within squares, rectangles, triangles, and altar-shaped frames. The content of the inscriptions typically includes

the name and introduction of the deceased, the year of death, advisory and reflective verses, Quranic excerpts in Nastaliq script, and poetry from renowned Iranian and Mukriyan poets. Collectively, these inscriptions serve as both commemorative and didactic elements, offering spiritual and moral reflections (Fig. 5).

Figure 5: Inscriptional arrays of tombstones in the Haft Marqadan cemetery in Baghche Behi (Authors, 2022).

Conclusion

Haft Marqadan Cemetery in Baghcheh is one of the historical cemeteries of Bukan, distinguished by its unique tombstones. Despite its historical significance, no dedicated study has been conducted on this site, and it has largely been overlooked in the archaeological research of the region. Covering an area of approximately 1.5 hectares, the cemetery remains in use by the residents of Baghcheh Behi.

In this study, the authors examined 22 tombstones belonging to 15 deceased individuals, of whom the identities of six are known—five male and one female. In the highest section of Haft Marqadan Cemetery, a limestone rubble enclosure has been constructed around the graves of notable figures such as Misbah Aldiwan Adab and Ganjali Beg. These individuals were influential regional officials, while *Khalifa* Mulla Muhammad Amin Ayubi was a prominent religious leader in the Mukriyan community. All three held significant social standing within the governmental and regional structures of the Qajar and Pahlavi periods. Geometric motifs are the predominant decorative elements on the tombstones of Haft Marqadan Cemetery. Due to its strong Iranian cultural identity, the *Nastaliq* script was exclusively used by the stone carvers of Baghcheh Behi to inscribe the names and details of the deceased. The tombstones feature intricate designs across three distinct sections: the head, the central text, and the margins. Stone carvers adorned these areas with elaborate decorative

frames and calligraphic embellishments, incorporating verses from great Iranian poets such as Saadi and Nezami Ganjavi, as well as Quranic excerpts from *Surahs Al-Infitar*, *Al-Takwir*, and *Al-Ankabut*. These elements, enriched by the influence of local libraries, contributed to the artistic and literary sophistication of the inscriptions.

Overall, based on the study of historical tombstones and written records, it can be concluded that the presence of graves belonging to both ordinary individuals and people of varying social statuses reflects the class distinctions in Baghcheh Behi society during the Qajar and Pahlavi periods. Additionally, the presence of the tombs of the Faizullah Beigi family, regional officials, and religious figures further underscores the historical and social significance of the cemetery during these eras.

References

- Afkhami, E. (1985). *History of Mukriyan culture and literature (Bukan)*. Saez: Mohammadi (in Persian).
- Ayoubi, A. (2015). *Haji Khalifa Mullah Mohammad Amin*. Zanko: Bukan (in Persian).
- Frost, M. (2006). Concordance of inscriptions and geometric motifs in the buildings of Isfahan in the Safavid era. *Islamic art studies*, 3(5), 25-44 (in Persian).
- Mehrdad, S. (2014). Investigation of Symbolic Patterns of Ilkhani Period Pottery. *Master's Thesis of Islamic Art*, Tarbiat Modares University (in Persian).
- Salimi, E., & Mobarakeh Sheikhi M. S. (2022). Study and analysis of residential architectural decorations of

the Qajar and Pahlavi periods in the city of Bukan. *Negarineh*, 10(25), 54-82 (in Persian).

Salimi, E., & Salahjo, J. (2020). Typology, classification, and study of the tombstone array of Kanigol (Armani Balagi) Bukan. In A. Vafaei & H. Khosh Iqbal (eds.), *Seventh International Conference of Young Archaeologists: Iran and the Land Neighbors*. Tehran: Faculty of

Literature and Humanities, University of Tehran, pp. 129-140 (in Persian).

Samadi, S. M., (2017). *Mahabad, a city of green peaks*. Mahabad: Bija (in Persian).

Sanai, Kamran, (2022). *Mukuri province in travel books*. Sanandaj: Mad (in Persian).

پیام باستان‌شناسی

شاپا چاپی: ۴۲۸۵-۲۰۰۸

شاپا الکترونیکی: ۹۸۸۶-۲۹۸۰

دوره ۱۶، شماره ۳۱، پاییز و زمستان ۱۴۰۳

بررسی و تحلیل سنگ‌مزارهای گورستان هفت‌مقردان روستای باغچه‌بهی شهرستان بوکان

اسماعیل سلیمی^۱، سمیه قزل‌سغلی^۲، الهام رمضان‌باغچه^۳

۱ دانش‌آموخته کارشناسی ارشد باستان‌شناسی، دانشگاه تهران؛ دبیر مطالعات اجتماعی آموزش و پرورش شهرستان بوکان، بوکان، ایران. نویسنده مسئول:

salimi.esmaeil@yahoo.com

۲ دانشجوی دکتری باستان‌شناسی دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران مرکزی، تهران، ایران.

۳ دانش‌آموخته کارشناسی زیست‌شناسی، دانشگاه پیام نور مهاباد؛ پژوهشگر آزاد، بوکان، ایران.

چکیده	اطلاعات مقاله:
سنگ‌مزارهای تاریخی، یافته‌های ارزشمندی در مطالعات باستان‌شناختی هستند که بر اساس آن‌ها می‌توان به جنبه‌های مختلف جوامع گذشته پی برد. تاکنون هیچ بررسی باستان‌شناختی هدفمندی که به شناسایی و مطالعه منجمس گورستان هفت‌مقردان بپردازد، انجام نشده است. بنابراین، مطالعه این گورستان می‌تواند نشان دهد که روستای باغچه‌بهی در شهرستان بوکان از اواسط دوره قاجاریه به بعد اهمیت درخور توجهی یافته است. فرض بر آن است که با اتکا به سنگ‌مزارهای گورستان باغچه‌بهی می‌توان به اعتقادات و آداب و رسوم مردم منطقه و همچنین علت ایجاد آرایه‌های مختلف بر روی سنگ‌مزارها توسط هنرمندان حجار پی برد. این سنگ‌مزارها به‌عنوان نمونه‌ای از یک جامعه آماری، از لحاظ زمانی و ریخت‌شناسی قابل مقایسه با دیگر سنگ‌مزارهای گورستان مکریان هستند. هدف نوشتار حاضر، مطالعه و ارزیابی موضوع و دستیابی به نتایج مطلوب در راستای پاسخ‌دهی به این سؤالات است: مطالعه کتیبه‌های ادبی، نقشمایه‌های غنی و فرم سنگ‌مزارهای گورستان هفت‌مقردان از لحاظ تنوع و کیفیت آثار، کدام نتایج مهم فرهنگی و اجتماعی عصر خویش را بازگو می‌کنند؟ افراد شاخص به خاک سپرده شده در این گورستان چه کسانی بوده‌اند و در تاریخ منطقه بهی و مکریان چه نقشی داشته‌اند؟ نتایج مطالعات میدانی و کتابخانه‌ای نشان می‌دهد که سنگ‌مزارهای هفت‌مقردان بیانگر علایق، اعتقادات و در واقع نمودی از فرهنگ جامعه مکریان در دوره قاجار و پهلوی است. همچنین، با تأکید بر سنگ‌مزارها و شواهد نوشتاری روستای باغچه‌بهی و مناطق اطراف آن، که بعدها به منطقه فیض‌الله‌بیگی شهرت یافت، می‌توان دریافت که از دوره محمداشاه قاجار از اهمیت سیاسی و مذهبی قابل توجهی در سطح مکریان برخوردار بوده است.	تاریخ‌ها: دریافت: ۱۴۰۳/۰۷/۰۴ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۹/۲۵ واژگان کلیدی: بوکان باغچه‌بهی هفت‌مقردان گورستان سنگ‌مزار

* استناد: سلیمی، اسماعیل، قزل‌سغلی، سمیه، رمضان‌باغچه، الهام (۱۴۰۳). بررسی و تحلیل سنگ‌مزارهای گورستان هفت‌مقردان روستای باغچه‌بهی

شهرستان بوکان. پیام باستان‌شناسی، ۱۶(۳۱)، ۹۱-۱۱۳. DOI: 10.83078/peb.2024.1103611

مقدمه

مطالعات باستان‌شناختی در نقاط مختلف جهان بیانگر آن است که موضوع مرگ، جهان آخرت، آداب و سنت‌های مرتبط با آن، به‌عنوان یکی از مهم‌ترین دغدغه‌های انسان در فرهنگ‌های گوناگون و ادوار مختلف به شمار می‌رفته است (سلیمی و صلح‌جو، ۱۴۰۰: ۱۳۰). گورستان هفت‌مرقدان روستای باغچه‌بهی از گورستان‌های تاریخی ایران است که در استان آذربایجان غربی و در شهرستان بوکان واقع شده و تاکنون بررسی و مطالعه‌ای که منجر به شناسایی و معرفی این قبرستان گردد به انجام نرسیده است.

شرایط مناسب طبیعی و زیست محیطی هم‌چون منابع آب کافی، خاک حاصلخیز، هوای مطلوب، پوشش گیاهی و جانوری غنی و موقعیت ایده‌آل ارتباطی بین گورستان مُکریان و هه‌وشار (افشار) سابقه سکونت انسان را در روستای باغچه‌بهی حداقل به دوره تاریخی می‌رساند. در دوره سلطنت محمدشاه قاجار (۱۲۵۱-۱۲۶۳ ه.ق) و هم‌زمان با زمامداری عبداللّه‌خان (۱۲۵۰-۱۲۵۶ ه.ق) بر ولایت مُکریان به مرکزیت ساوجبلاغ (مهاباد کنونی) یکی از بیگزادگان مُکری به‌نام عبدالرحمن‌بیگ که از کاتبان و نزدیکان عبداللّه‌خان در ساوجبلاغ بود هنگام سفر به تهران در جریان کشته شدن عباس‌آقا موفق به دیدار با حاج میرزا آقاسی نخست وزیر وقت ایران شد. عبدالرحمن‌بیگ با دریافت خلعت شاهانه از طرف دولت مرکزی، ناحیه بهی را نیز به طریق مقاطعه در ازای پرداخت مبلغی به‌صورت سالانه دریافت کرد (ثانی، ۱۴۰۱: ۶۱۷ - ۱۷۳۲). در نتیجه، عبدالرحمن‌بیگ در اثر فشار ایلات منگور و ده‌بُکری با خرید روستای باغچه و ناحیه بهی اتباع خود را در باغچه اسکان داد و با توجه به اینکه از حمایت دولت مرکزی و محلی برخوردار بود ساکنان بومی توان مقابله با وی را نداشتند و بعدها علاوه بر باغچه موفق به تصاحب دو روستای مهم ساروقامیش و تیکان‌تپه نیز گردید. شواهد نوشتاری و یافته‌های باستان‌شناختی نشان می‌دهند که فرزندان و نوادگان عبدالرحمن‌بیگ مانند «فیض‌اللّه‌بیگ»، «سلطان‌بیگ» و ابراهیم‌بیگ در روستاهای محل سکونت خود و باغچه‌بهی اقدام به ساخت مساجد، حجره و کتاب‌خانه، مدرسه‌های به‌نام قطاب‌خانه، حمام، کارگاه قالیبافی (ناهید، ۱۳۶۲: ۹-۱۳)

عمارت‌های اربابی و گورستان‌های تاریخی با سنگ‌قبرهای فاخر کرده‌اند. هدف نوشتار حاضر بررسی و تحلیل سنگ‌مزارهای گورستان هفت‌مرقدان روستای باغچه‌بهی شهرستان بوکان است. فرض بر آن است که با اتکاء بر سنگ‌مزارهای گورستان باغچه‌بهی می‌توان به اعتقادات و آداب و رسوم مردم منطقه و همچنین، علت ایجاد آرایه‌های مختلف بر روی سنگ‌مزارها توسط هنرمندان حجار پی‌برد.

در نوشتار حاضر که به شیوه مطالعات میدانی و به روش توصیفی، تاریخی و تحلیلی به‌انجام رسید. نقوش و آرایه‌های موجود بر روی سنگ‌مزارها مستندنگاری، طبقه‌بندی، توصیف، طراحی و تحلیل شدند. مستند به نتایج مطالعات میدانی و کتابخانه‌ای مشخص گردید که سنگ‌مزارهای تاریخی گورستان هفت‌مرقدان بیانگر علایق، اعتقادات و در واقع نمودی از فرهنگ مردم باغچه‌بهی در دوره قاجار و پهلوی است. همچنین، نقشمایه‌های موجود بر سنگ‌مزارها را می‌توان در عناصر فرهنگی گورستان مُکریان جست‌وجو کرد. در این پژوهش سعی خواهد شد تا به این پرسش‌ها پاسخ داده شود که مطالعه کتیبه‌های ادبی، نقشمایه‌های غنی و فرم سنگ‌مزارهای گورستان هفت‌مرقدان از لحاظ تنوع و کیفیت آثار، کدام نتایج مهم فرهنگی و اجتماعی عصر خویش را بازگو می‌کنند؟ افراد شاخص به خاک سپرده شده در این گورستان چه کسانی بوده‌اند و در تاریخ منطقه بهی و مُکریان چه نقشی داشته‌اند. در نتیجه مشخص شد با تأکید بر سنگ‌مزارها روستای باغچه‌بهی و مناطق اطراف آن که بعدها به منطقه فیض‌اللّه بیگی شهرت یافت از دوره محمدشاه قاجار از اهمیت سیاسی و مذهبی قابل توجهی در سطح منطقه مُکریان برخوردار بوده است.

روش پژوهش

گردآوری اطلاعات این مقاله به شیوه میدانی و کتابخانه‌ای و روش پژوهش آن توصیفی، تاریخی و تحلیلی می‌باشد. با توجه به پوشش گیاهی غنی قبرستان هفت‌مرقدان نگارندگان ابتدا سطح و اطراف سنگ‌مزارهای عمودی (کیل)^۱ را که بخشی از

^۱ تنها یک نمونه سنگ‌مزار افقی (تات) در گورستان هفت‌مرقدان قابل مشاهده است و آن نیز متعلق به قبر حاجی گنجعلی‌بیگ است. از دیگر

پیشینه پژوهش

تاکنون در ارتباط با گورستان هفت‌مردان روستای باغچه‌بهی مطالعه منسجم و جامعی صورت نگرفته است. حسین حُزنی از بیست ایل مُکریان و از نخستین ایل به نام بیگ‌زاده‌ها نام می‌برد و می‌نویسد که ایل بیگ‌زاده از خانواده حاکم و امیران مُکریان و همگی دارای املاک و ثروت هستند و در میان آن‌ها اشخاصی مشهور، شاعر و ادیب به پا خاسته‌اند و در ادامه از هیجده ناحیه (محال) در مُکریان صحبت می‌کند که سه مورد از آن‌ها (بهی، فیض‌الله‌یگی و تیکان‌تپه) در ارتباط با موضوع مورد مطالعه هستند (حُزنی، ۱۹۳۸: ۴۵-۴۹). علی رزم‌آرا درباره روستای باغچه‌بهی چنین نوشته است: «روستای از دهستان بهی، بخش بوکان شهرستان مهاباد که در ۲۴ کیلومتری شرق بوکان و ۲۴ کیلومتری شرق شوشه بوکان به میاندوآب و در منطقه کوهستانی و معتدل مالاریائی واقع شده است، باغچه در حدود ۳۲۰ نفر که سنی مذهب و گُرد هستند جمعیت دارد. آب آن از رودخانه زرينه‌رود تأمین می‌شود و عمده محصولات آن غلات، چغندر، توتون و حبوبات است. مردم به زراعت و گله‌داری اشتغال دارند، صنایع دستی باغچه جاجیم‌بافی و راه آن نیز مالرو است» (رزم‌آرا، ۱۳۳۰: ۷۶). عبدالله ناهید در کتاب خاطرات خود مطالب ارزنده درباره عبدالرحمن‌بیگ از کاتبان عبدالله‌خان در ساوجبلاغ مُکری، املاک وی از جمله روستاهای باغچه‌بهی، ساروقامیش و تیکان‌تپه، و این‌که بعدها فرزندان و نوادگان عبدالرحمن‌بیگ در روستاهای خود از جمله باغچه‌بهی اقدام به تأسیس مسجد، کتاب‌خانه، مدرسه، حمام و کارگاه قالی‌بافی با هزینه شخصی خود کرده‌اند، ارائه داده است (ناهید، ۱۳۶۲: ۹-۱۳). ابراهیم افخمی نخستین شخصی است که تصویری از گورستان باغچه‌بهی تهیه کرده و در آن تنها درباره بیوگرافی مصباح‌الدیوان ادب و سعیدخان ادهمی مطالبی ایراد کرده است (افخمی، ۱۳۶۴: ۴۱۵-۶۵۲).

مینورسکی نقل کرده است: «که کرانه‌های رودخانه زرينه‌رود (که اکنون روستای باغچه‌بهی نیز بخشی از آن است) در دوره ایلخانان از محل‌های مطلوب زمستانی، قشلاق مغولان بوده است» (مینورسکی، ۱۳۷۹: ۱۶). مینورسکی در جایی دیگر در ارتباط با منطقه بوکان این‌گونه نگاشته است: «ناحیه بوکان در گذشته به بهی یا باهی معروف بود اما اکنون این نام تنها به یک

آن‌ها در زیر پوشش گیاهی مدفون شده بودند پاک کردند تا تمام جوانب سنگ‌مزارها به خوبی مشخص شوند. در مرحله بعد به دلیل وجود خزه و گل‌سنگ که امکان بازخوانی نوشته‌ها و تشخیص نقشمایه‌های موجود بر روی سنگ‌مزارها به راحتی امکان‌پذیر نبود به وسیله برس پلاستیکی که قدرت آسیب‌پذیری آن کم‌تر بود سطح سنگ‌مزارها پاک و تمیز شدند. در ادامه به علت یکسان بودن رنگ (سفید) سنگ‌مزارها و نقشمایه‌ها که امکان بازخوانی و طراحی نقشمایه‌ها به راحتی میسر نبود از زغال برای سیاه کردن سطح نوشته‌ها و نقشمایه‌ها بهره گرفته شد. به این دلیل از زغال استفاده گردید که زغال از نوع مواد آلی و سنگ‌ها از نوع مواد معدنی هستند. در نتیجه تماس این دو نوع مواد امکان آسیب‌پذیری اثر را به حداقل می‌رساند. با پایان یافتن کار میدانی زغال موجود بر نوشته‌ها و نقشمایه‌ها توسط نگارندگان پاک شدند. با پاک کردن و کشیدن زغال بر روی نوشته‌ها از سنگ‌مزارها با مقیاس عکس‌برداری شد و ابعاد، مشخصات و ویژگی هر کدام از آن‌ها در دفترچه یادداشت ثبت گردید. در مرحله بعد هر کدام از سنگ‌مزارها با توجه به گونه‌شناسی و نوع آرایه دسته‌بندی و در نهایت طرح آنها به وسیله نرم افزار اتوکد ترسیم شد. مطالعات کتابخانه‌ای نیز با مقایسه سنگ‌مزارها با نمونه‌های مشابه و مراجعه به اسناد، کتب، مقالات و سایر متون چاپی گردآوری شد. از مهم‌ترین موانع مطالعات کتابخانه‌ای موضوع مورد مطالعه می‌توان به بازخوانی نوشته‌های سنگ‌مزارها اشاره کرد که به دلیل عوامل محیطی و انسانی بخش‌های زیادی از آن‌ها از بین رفته‌اند اما در نهایت نگارندگان موفق به بازخوانی آن‌ها شدند (شکل ۱).

شکل ۱: سنگ‌مزارهای گورستان هفت‌مردان باغچه‌بهی (نگارندگان،

۱۴۰۲).

سنگ‌مزارهای افقی به علت انبوه پوشش گیاهی اطلاعات چندانی در دست نیست.

جغرافیایی باغچه‌بهی

روستای باغچه‌بهی^۳ در بخش مرکزی و در دهستان بهی فیض‌الله بیگی به مرکزیت یه‌ک‌شه‌وه (یک‌شوه) و به فاصله ۳۰ کیلومتری جنوب‌شرق شهرستان بوکان با مختصات $36^{\circ}29'44.48''$ عرض و $46^{\circ}26'48.42''$ طول جغرافیایی در ارتفاع ۱۳۵۴ متری از سطح آب‌های آزاد قرار گرفته است. به بیان دیگر باغچه‌بهی از شمال به روستاهای کرکه و کانی‌شیت، از جنوب به تیکان‌تپه، از شرق به ساروقامیش و از غرب به روستاهای متروکه دوراخ و یه‌ک‌شه‌وه محدود و به فاصله‌ای ۴/۵ کیلومتری رودخانه زرينه‌رود واقع شده است (شکل ۲). در مجموع روستاهای باغچه‌بهی، تیکان‌تپه و ساروقامیش از روستاهای مهم دهستان فیض‌الله‌بیگی بوکان و همانند مثلی هستند که باغچه و ساروقامیش دو ضلع آن و تیکان‌تپه رأس آن را تشکیل می‌دهد. روستای باغچه‌بهی در حدود ۳۴ خانوار و ۱۴۳ نفر جمعیت دارد. مردم این روستا کُرد زبان و سنی مذهب (شافعی‌اند) و معیشتی مبتنی بر کشاورزی، دام‌داری و به صورت محدود باغداری و زنبورداری دارند.

باغچه‌بهی در منطقه زاگرس شمالی، در سطوح ارتفاعی ۱۰۰۰ تا ۲۰۰۰ متر واقع شده است (سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی آذربایجان‌غربی، ۱۳۹۵). باغچه‌بهی نسبت به مناطق گورک مُکری و ایل تیمور در سطوح ارتفاعی پایین‌تری قرار گرفته و در حدفاصل مناطق کوهستانی و جلگه‌ای است. شاخه زرد با ارتفاع ۲۰۱۶ متر از بارزترین برجستگی باغچه‌بهی و مناطق اطراف است که جریان آبی از آن سرچشمه و به همراه شاخه تیکان‌تپه و ساروقامیش به رودخانه زرينه‌رود می‌ریزد. باغچه‌بهی دارای تابستان گرم و خشک و زمستان سرد و معتدل است. در فصول پاییز، زمستان و بهار نزولات جوی به شکل برف و باران فرو می‌ریزند که در رشد و نمو گیاهان و محصولات کشاورزی تأثیر به‌سزایی دارد. شاخه رَش و شاخه‌زرد به‌عنوان بارزترین برجستگی منطقه نقش مهمی در تأمین آب زیرزمینی و سطحی چشمه‌های سه‌رو، هه‌لونه،

دهستان اطلاق می‌شود» (مینورسکی، ۲۰۰۶: ۴۹). ایرج افشار سیستانی نوشته است که در سال ۱۳۶۵ هـ.ش مه‌باد دارای دو بخش بوده که یکی از آن‌ها بوکان بوده و بوکان نیز دارای دو دهستان آختاچی شرقی و بهی که ۱۱۳۶ کیلومتر مربع مساحت دارد (سیستانی، ۱۳۸۱: ۹۷۸-۹۷۹). عباس ایوبی از گورستان هفت‌مَرقدان با عنوان «مَرقدان باغچه» نام برده و از نُه^۲ شخصیت سیاسی، مذهبی و خانمی به اسم شاشان نام برده که در این قبرستان به خاک سپرده شده‌اند (نهیوبی، ۱۳۹۴: ۳۵-۳۶).

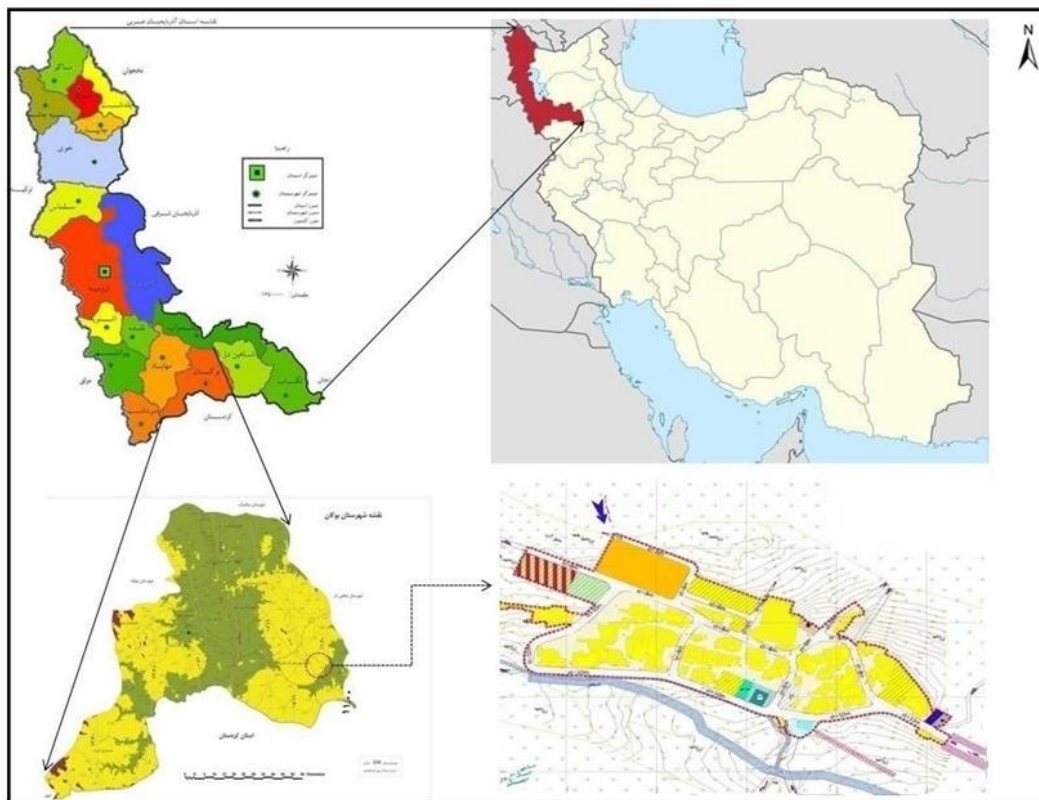
فرامرز آقابگی در مطالعه تحت عنوان «بازخوانی و شرح چند سند در مورد حرفه نجاری مطالعه موردی: اسناد مصباح‌الدیوان ادب» در پی نوشت نوشتار مذکور درباره سال تولد و وفات مصباح‌الدیوان و نوشته سنگ‌مزارهای قدیمی آن در روستای باغچه‌بهی که اکنون اثری از آن‌ها نیست اطلاعات ارزشمندی ارائه داده است (آقابگی، ۱۳۹۵: ۱۲۷-۱۴۷). کامران ثنائی نوشته که منطقه بهی واقع در بین رودخانه‌های زرينه‌رود و سیمینه‌رود در دوره میرنشینی (نیمه اول دوره صفوی) متعلق به ولایت مُکریان بود و جنگ سال ۱۰۱۹ هـ.ق و سال‌های بعد از آن شاه عباس اول با امیران مُکری موجب گردید تا نواحی بهی از دست امرای مُکری خارج شود اما مُکری‌ها بعدها در دوره قاجاریه مجدداً موفق به تصاحب منطقه بهی شدند (ثنائی، ۱۴۰۱: ۴۶-۴۸-۵۰). به‌علاوه اسماعیل سلیمی و مبارکه شیخی‌ملاشاهی در مقاله‌ای با موضوع «مطالعه و تحلیل تزیینات معماری مسکونی دوره قاجار و پهلوی شهرستان بوکان» در معرفی عمارت اربابی باغچه‌بهی به صورت گذرا به گورستان تاریخی هفت‌مَرقدان نیز اشاره کرده‌اند (سلیمی و شیخی‌ملاشاهی، ۱۴۰۲: ۵۴-۸۲). گورستان هفت‌مَرقدان باغچه‌بهی برای نخستین بار در مهر ماه ۱۴۰۱ و به وسیله نگارنده مسئول این نوشتار مورد بررسی و مطالعه علمی قرار گرفت.

^۲ حاجی خلیفه ملا محمدامین، حاجی خلیفه ملا عبدالله زمره درو، خلیفه شیخ قیوم ساوجبلاغی، ملا عبدالوهاب، مصباح‌الدیوان، گنجعلی‌بیگ، ملا علی جوهری، سعیدخان ادهمی و شاشان خانم همسر حاجی خلیفه ملا محمدامین نُه نفر متوفی در قبرستان مَرقدان باغچه طبق گفته عباس ایوبی هستند (نهیوبی، ۱۳۹۴: ۳۵-۳۶).

^۳ در جغرافیایی سیاسی کنونی شهرستان بوکان سه روستا به اسامی باغچه بدین صورت که باغچه‌بهی در دهستان فیض‌الله‌بیگی و باغچه و سرباغچه در دهستان ایل تیمور واقع شده‌اند (www.amar.org.ir).

علاوه بر حیوانات اهلی، در روستای باغچه‌بهی، ارتفاعات شاخه زرد، شاخه رَش، مه‌لوو محمد، به‌رچیا و مناطق اطراف آن حیوانات وحشی هم‌چون: گرگ، روباه، خرگوش، عقاب، کبک، شاهین، لاک‌پشت، مار، عقرب و گونه‌ای قوچ و میش ارمنی که در حال انقراض است یافت می‌شوند (شکل ۳).

گویزان، ناستری مام‌ویسه، کانی باغ، کونه‌مار، رودخانه زربنه‌رود و فعالیت‌های کشاورزی در پایین دست خود دارد. باغچه‌بهی دارای پوشش گیاهی غنی در مناطقی هم‌چون باغی شامه، که ما جار و سماقان جهت نگهداری احشام و چهارپایان اهلی، مانند: گوسفند، بز، گاو، الاغ و اسب است.

شکل ۲: موقعیت روستای باغچه‌بهی در کشور ایران، استان آذربایجان غربی و شهرستان بوکان (نگارندگان، ۱۴۰۲).

در جغرافیای باغچه‌بهی گیاهان و درختان خودرو نظیر کنگر، زالزالک، رُز وحشی، نارون، بادام و آلبالو کوهی و درختان میوه از جمله سیب، زردآلو، گردو و سنجد یافت و پرورش داده می‌شوند. باغچه‌بهی به علت خاک حاصل‌خیز، منابع آب کافی و هوای مطلوب، کشاورزی در آن به صورت دیم و آبی صورت می‌گیرد و ساکنان بومی بیشتر اقدام به کشت غلات، حبوبات، صیفی‌جات، سبزیجات، یونجه و چغندر قند می‌کنند. به طور کلی، می‌توان گفت خاک حاصل‌خیز، آب کافی، هوای مطلوب، پوشش گیاهی و غنی جانوری، موقعیت ایده‌آل ارتباطی بین مُکریان و هه‌وشار از سکونت و یکجانشینی انسان در این بخش از گُردستان و ایران از دوران تاریخی تا عصر حاضر نقش کلیدی داشته است.

شکل ۳: گونه‌های در حال انقراض قوچ و میش ارمنی روستای باغچه‌بهی (عکاس: لقمان رحیمی، ۱۴۰۱).

شواهد باستان‌شناسی

در منطقه فیض‌الله‌یگی همانند اکثر نواحی بوکان مطالعات باستان‌شناختی هدفمندی که به شناسایی و معرفی محوطه‌ها و آثار تاریخی منجر شود، به انجام نرسیده است. فعالیت‌های محدود باستان‌شناختی در منطقه نشان از وجود محوطه‌های دارد که قدمت آن‌ها به هزاره اول ق. م بر می‌گردد. در روستای کنونی باغچه‌بهی محوطه به نام «که‌له‌کاوی»^۴ در سال ۱۳۴۵ به شماره ۵۵۶ در فهرست آثار ملی ایران به ثبت رسیده که در بازه زمانی هزاره اول ق. م و دوره ساسانی تاریخ‌گذاری شده است (آرشیو میراث فرهنگی آذربایجان غربی، ۱۳۴۵).

محوطه که‌له‌کاوی مجدداً توسط نگارنده مسئول مورد مطالعه و بررسی قرار گرفت. محوطه مذکور همانند گورستان هفت‌مردان توسط زمین‌های کشاورزی محصور و در جهات جنوب، شمال و شرق به وسیله کشاورزان شخم‌زده شده است. انبوه سنگ‌های آهکی با ابعاد مختلف و وجود رج دیوارهای سنگی در سطح تپه به همراه یافته‌های سفالی از بارزترین ویژگی محوطه که‌له‌کاوی است. در جریان بررسی سطحی محوطه در مجموع ۲۱ قطعه سفال شامل؛ ۱۳ قطعه لبه، ۶ قطعه بدنه، ۱ قطعه کف و ۱ قطعه دسته گردآوری گردید. آمیزه بیشتر قطعات کانی با پخت کافی و چرخ‌ساز بودند و رنگ سفال‌ها در طیفی از نخودی، نارنجی و قهوه‌ای بودند. تزیینات طنابی، افزوده، نواری برجسته و کنده از نقشمایه‌های رایج سفال‌های محوطه که‌له‌کاوی هستند. بر اساس مطالعات صورت گرفته به احتمال زیاد محوطه که‌له‌کاوی متعلق به دوره تاریخی است (شکل ۴).

علاوه بر محوطه که‌له‌کاوی در داخل روستای باغچه و در ضلع شمالی آن عمارت اربابی با ابعاد وسیعی وجود دارد که اکنون بیشتر بخش‌های آن تخریب شده است (شکل ۵). در ساخت این عمارت از قلوه سنگ‌های آهکی بوم‌آورد منطقه با ابعاد مختلف تا ارتفاع یک متر، خشت، کاهگل، گچ و چوب استفاده کرده‌اند.

به‌طور کلی، عمارت اربابی قاجاری باغچه‌بهی در دو طبقه به سمت جنوب با ایوان ستون‌دار که از طبقه اول به‌عنوان مطبخ و محل سکونت خادمان ارباب و طبقه دوم شاهنشین و محل زندگی خان و پذیرایی از صاحب منصبان منطقه و رجال دولتی بوده است. در گوشه‌های عمارت برج‌های جهت‌نگهبانی از بنا تعبیه شده که نشان می‌دهد افرادی به‌عنوان نیرو نظامی تحت امر خان بوده‌اند. به‌علاوه، تمام جوانب عمارت به وسیله‌ای حصار محصور شده که نشان از درون‌گرایی این مجموعه دارد. در ارتباط با ساخت این عمارت اطلاعات چندانی در دست نیست اما به احتمال زیاد این عمارت توسط ابراهیم‌خان فرزند حاجی سلیم‌خان ملقب به حاجی سرتیپ احداث و بعد از ایشان به وارثان وی از جمله سلیم‌خان و مجیدخان منتقل گردید (سلیمی و شیخی ملاشاهی، ۱۴۰۲: ۷۸-۵۸).

آن‌چنان که گفته شد جدا از محوطه باستانی که‌له‌کاوی، عمارت اربابی و گورستان هفت‌مردان در روستای باغچه‌بهی آسیاب، باغات متعدد و مسجد تاریخی وجود داشته که اکنون بازسازی شده و از هسته اولیه‌ای آن آثاری باقی‌نمانده است. با انکاء بر تصاویر موجود مسجد باغچه‌بهی در ضلع شرقی دارای ایوان ستون‌دار مسطح با چهار ستون چوبی بوده است. بخشی از مسجد در همین ضلع دارای طاق نماهای آجری و در بالای پنجره تزیینات آجرکاری خفته‌راسته به وضوح قابل رؤیت است (شکل ۶). از دیگر بخش‌های مسجد به دلیل نبود شواهد مکتوب اطلاعات چندانی در دست نیست. اما به احتمال زیاد ساختار معماری آن همانند دیگر مساجد قاجاریه منطقه مکریان هم‌چون مسجد تُرْجان سقز (سلیمی و صلح‌جو، ۱۳۹۷: ۷۸-۹۶)، سویناس مهاباد (سلیمی، ۱۳۹۸: ۳۵-۵۱)، تمبریگ سقز (زارعی، ۱۳۹۲: ۱۴۴) و دوکچی بوکان بوده است. طبق گفته عباس ایوبی با درخواست حاجی خلیفه ملا محمدامین و به دستور سلیم‌خان در روستای باغچه مسجد و خانقاه با حوض آب و منزل دو طبقه جهت اسکان حاجی خلیفه احداث می‌شود و بعدها ابراهیم‌خان فرزند سلیم‌خان در حفظ و نگهداری آن‌ها توان زیادی را به خرج می‌دهد (نهیوبی، ۱۳۹۴: ۲۷-۲۸).

^۴ که‌له‌کاوی، شاره‌زور (شهرزور) و شارگون از اسامی مکان‌های جغرافیای است که در اکثر مناطق کردستان محل‌های به این اسامی وجود دارند. در شهرستان بوکان در روستایی متروکه گورگه محلی به این نام و در مهاباد روستایی به اسم «که‌له‌کاوی» حدفاصل مهاباد - سردشت وجود دارد.

شکل ۴: نمایی از محوطه کله‌کاوی روستای باغچه‌بهی از سمت جنوب و یافته‌های سفالی آن (نگارندگان، ۱۴۰۲).

شکل ۵: دورنمایی از عمارت اربابی روستای باغچه‌بهی از سمت جنوب (عکاس: سعید رمضان‌باغچه، ۱۴۰۱).

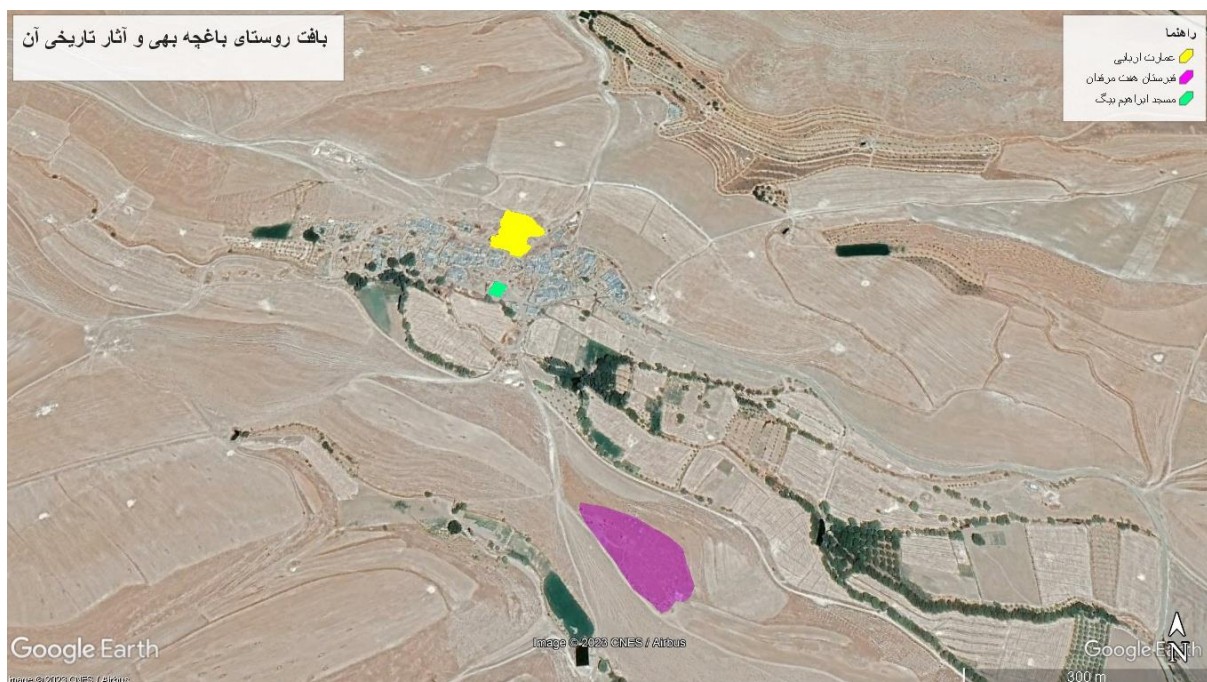
شکل ۶: نمایی از مسجد باغچه‌بهی قبل از تخریب و بازسازی آن (عکاس: بهنام پسندی، ۱۴۰۲).

گورستان هفت‌مردان باغچه‌بهی

مختصات جغرافیایی E.629769.49m ZONE:38S

N.4039523.01m واقع شده است. گورستان هفت‌مردان در حدود ۱/۵ هکتار مساحت و بیش از ۱۰۰ متر بالاتر از زمین‌های ضلع شمالی ارتفاع دارد و از هر چهار جهت به وسیله‌ای زمین‌های کشاورزی احاطه شده است (شکل ۷).

گورستان هفت‌مردان که اکنون نیز مورد استفاده اهالی روستای باغچه‌بهی است در فاصله ۳۲۰ متری ضلع جنوبی روستا بر فراز تپه بلند که چشم‌انداز زیبایی به سمت روستاهای باغچه، ساروقامیش، تیکان‌تپه و رودخانه پر آب زرینه‌رود دارد، با

شکل ۷: تصویر هوایی از بافت روستای باغچه‌بهی و موقعیت آثار تاریخی آن (Google Earth, 2023).

خلیفه زاده^۷ و خلیفه شیخ قیوم ساوجبلاغی کشیده‌اند (افخمی، ۱۳۶۴: ۴۱۵، ۴۳۱-۶۵۲؛ نه‌یویی، ۱۳۹۴: ۳۵-۳۶) که نشان دهنده جایگاه اجتماعی و مذهبی این اشخاص در جامعه آن روزگار باغچه‌بهی و گوردستان مُکریان دارد در محدوده مذکور ضریح‌های چوبی وجود دارد که پارچه‌های به رنگ سبز را به آن‌ها آویزان کرده‌اند که نشان از جایگاه مذهبی و آئینی افراد به خاک سپرده شده در این بخش از گورستان دارد. نام این گورستان به احتمال زیاد از هفت شخصیت آئینی گرفته شده که اکنون اطلاعات چندانی درباره آن‌ها نیست (شکل ۸).

گونه‌شناسی سنگ‌مزارهای گورستان هفت‌مردان باغچه‌بهی

با توجه به آداب و رسوم تدفین در گوردستان مُکریان از گذشته‌های دور هر قبر دارای سه سنگ‌مزار، دو سنگ‌قبر عمودی در دو طرف که به آن‌ها «کیل» و حدود قبر را مشخص می‌کرد و یک سنگ‌مزار افقی که به آن «تات» می‌گفتند (صمدی، ۱۳۹۶: ۱۵۹). آن‌گونه که گفته شد به دلیل عوامل محیطی (انباشت هر ساله علف‌زارها بر روی هم) و انسانی (برداشتن سنگ‌مزارهای قدیمی و جایگزین کردن آن‌ها با سنگ‌قبرهای جدید در مرمت‌های اخیر) اکثر سنگ‌مزارها از بین رفته و یا در زیر خاک مدفون گشته‌اند. سنگ‌مزارهای گورستان هفت‌مردان باغچه‌بهی از نوع محرابی افراشته هستند که ارتفاع و ضخامت آن‌ها متفاوت است و به لحاظ زمانی و ریخت‌شناسی قابل مقایسه با دیگر سنگ‌مزارهای گوردستان مُکریان از جمله تُرجان سقز و پیربادین بوکان هستند. در زبان کُردی سورانی منطقه به این سنگ‌مزارها «کیل» می‌گویند و با تأکید بر افراد به خاک سپرده شده متعلق به عصر قاجاریه و پهلوی اول هستند (جدول ۱).

سرانجام به علت علاقه وافر خاندان فیض‌الله‌بیگ به خلیفه ملا محمدامین ایشان در باغچه‌بهی رحل اقامت می‌گزیند و در خانقاه و مسجد باغچه به ارشاد و تدریس علوم مذهبی مشغول و سرانجام در سال ۱۳۳۴ ه.ق در قبرستان مرقدان تسلیم خاک می‌شود (نه‌یویی، ۱۳۹۴: ۳۶-۱۷).

^۷ ملا عبدالوهاب فرزند ارشد حاجی خلیفه ملا محمدامین ارمنی‌بلاغی بوده و در قبرستان هفت‌مردان در کنار پدرش به خاک سپرده شده است (ایوبی، ۱۴۰۲).

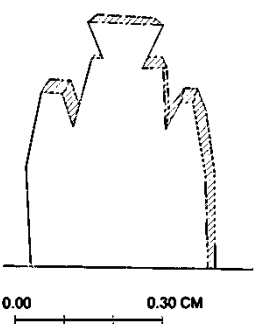
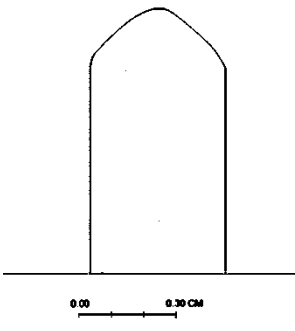
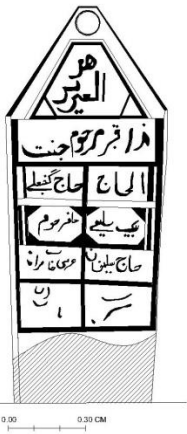
تاکنون هیچ‌گونه مطالعه‌ای در ارتباط با قبرستان تاریخی باغچه‌بهی به انجام نرسیده است. افخمی تنها به آوردن تصویری از سنگ‌مزار مصباح‌الدیوان ادب در کتاب تاریخ فرهنگ و ادب مُکریان، بوکان اکتفا کرده (افخمی، ۱۳۶۴: ۴۳۱) که اکنون از ساختار اولیه‌ای آن آثاری باقی نمانده است. عباس ایوبی از دفن نه شخصیت آئینی و مذهبی منطقه بهی بوکان و مُکریان در این گورستان سخن گفته که به غیر از سنگ‌مزارهای گنجعلی‌بیگ آثاری از سنگ‌قبرهای دیگر موجود نیست (نه‌یویی، ۱۳۹۴: ۳۵-۳۶). به علاوه سلیمی و ملاشاهی نیز به صورت گذرا به گورستان مذکور اشاره کرده‌اند (سلیمی و ملاشاهی، ۱۴۰۲: ۵۴-۸۲).

گورستان هفت‌مردان همانند دیگر گورستان‌های گوردستان به دلیل احترامی که در نزد ساکنان محل دارد و به سبب عدم ورود احشام دارای پوشش گیاهی غنی است که به علت انباشت هر ساله آن‌ها مطالعه و بررسی سنگ‌مزارهای که برای سالیان متمادی شکسته و بر روی زمین قرار گرفته‌اند با مشکل جدی مواجه می‌کند. در محدوده گورستان هفت‌مردان گیاه شش‌پَر و درختانی همچون بادام که در برابر شرایط سخت آب‌وهوایی مقاوم هستند، کاشته شده‌اند. در بالاترین بخش قبرستان حصاری از قلوه سنگ‌های آهکی به مساحت ۱۳۰ مترمربع به دور مزارهای مصباح‌الدیوان ادب،^۵ گنجعلی‌خان، سعیدخان ادهمی، خلیفه ملا محمدامین ارمنی‌بلاغی،^۶ ملا عبدالوهاب

^۵ عبدالله‌خان فرزند احمدبیگ معروف به مصباح‌الدیوان و متخلص به ادب از صاحب‌منصبان، شعرا و هنرمندان نامی گوردستان مُکریان بوده که در سال ۱۲۹۷ ه.ق در ارمنی‌بلاغی از روستاهای کنونی شهرستان بوکان متولد شده‌اند. مصباح‌الدیوان در دوران زندگی خود جهت تحصیل عازم تهران و کشور روسیه می‌شود و در تبریز از طرف محمدشاه قاجار به لقب مصباح‌الدیوان مفتخر می‌شود. مصباح‌الدیوان در ۳۵ سالگی به علت بیماری فلج ناچار به ترک ارمنی‌بلاغی محل سکونت خود شده و در روستای باغچه‌بهی که در آن هنگام تحت تملک ابراهیم خان بوده رحل اقامت می‌گزیند. مصباح‌الدیوان در زمینه ادبیات کُردی، فارسی و عربی، نقاشی، خطاطی، موسیقی و دانش پزشکی نبوغ و استعداد ذاتی داشت (افخمی، ۱۳۶۴: ۴۱۵-۴۳۱) و بعدها در سال ۱۳۴۴ ه.ق در روستای باغچه‌بهی دار فانی را وداع گفت (آقابگی، ۱۳۹۵: ۱۳۷).

^۶ خلیفه ملا محمدامین فرزند خلیفه ملا عبدالوهاب در سال ۱۲۵۸ ه.ق در ساوجبلاغ مُکری متولد و بعدها به همراه پدرش عازم ارمنی‌بلاغی گردید و در سال ۱۲۹۲ ه.ق از طرف شیخ عبیدالله شمزینی اجازه دریافت کرد و

جدول ۱: گونه‌شناسی سنگ‌مزارهای گورستان هفت‌مردان باغچه‌بهی شهرستان بوکان (نگارندگان، ۱۴۰۲).

ردیف	نوع سنگ-مزار	تصویر	طرح	ملاحظات	قدمت
۱	محرابی افراشته			ارتفاع: ۶۱ سم عرض: ۴۲ سم ضخامت: ۸ سم از بارزترین ویژگی این سنگ‌مزار می‌توان به نوع فرم آن اشاره کرد که ماهرانه حجاری شده است.	قاجاریه
۲	محرابی افراشته			ارتفاع: ۸۸ سم عرض: ۴۳ سم ضخامت: ۷ سم این سنگ‌مزار ساده و عاری از هرگونه تزئینات است و سطح آن به دلیل شرایط طبیعی و محیطی با خزه و گل‌سنگ پوشیده شده است	قاجاریه
۳	محرابی افراشته			ارتفاع: ۱۳۲ سم عرض: ۶۰ سم ضخامت: ۶/۵ سم نوشته موجود بر این سنگ‌مزار در ارتباط با معرفی حاجی گنجعلی-بیگ است.	پهلوی اول

آرایه سنگ‌مزارهای گورستان هفت‌مردان باغچه‌بهی

بر روی سنگ‌مزارهای گورستان هفت‌مردان باغچه‌بهی تنها دو نوع آرایه هندسی و کتیبه‌ها که در ارتباط با معرفی شخص متوفی هستند به چشم می‌خورد که به احتمال زیاد با اعتقادات و بینش مذهبی مردم باغچه‌بهی در ارتباط هستند.

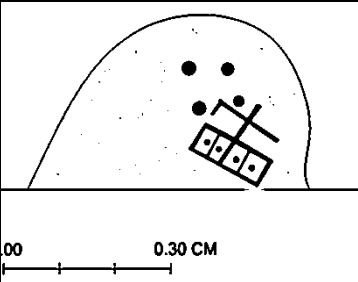
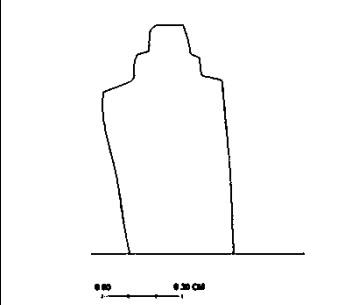
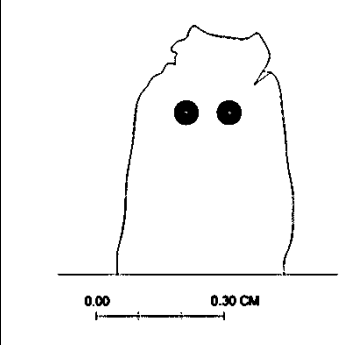
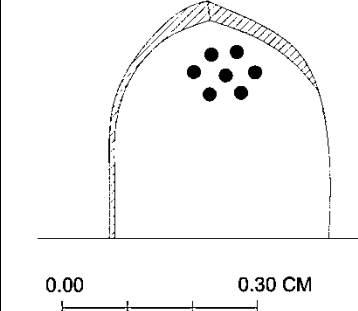
نقوش هندسی

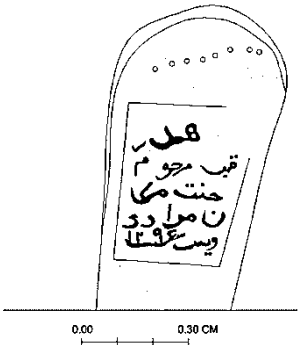
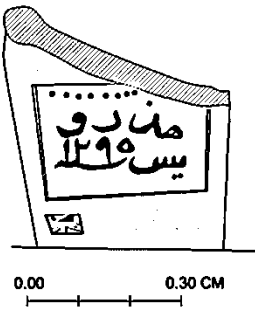
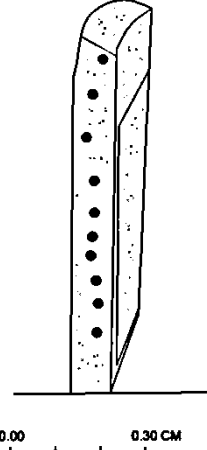
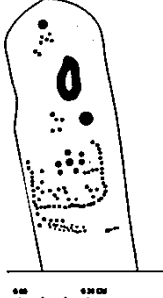
نقوش هندسی رایج‌ترین نقشمایه تزئینی بر سنگ‌مزارهای

تاریخی گورستان هفت‌مردان باغچه‌بهی است. از نقوش هندسی و مشتقات آن به‌عنوان دومین نوع نقوش هنر اسلامی یاد می‌برند. قدر مسلم اینکه نقوش هندسی با هماهنگی و احساس وحدت همراه با مضامین معنوی کتیبه‌ها، پیام‌های معنوی و روحانی ارزشمندی را نشان می‌دهند که نه تنها در روح و اندیشه بیننده رسوخ می‌کند، بلکه در کنار یک‌دیگر ترکیب‌های بی‌نظیری را پدید می‌آورند که به‌لحاظ زیبایی‌شناختی حائز اهمیت است (فراست، ۱۳۸۵: ۲۵).

نقشمایه‌های سنگ‌مزارها در فرم‌های اصلی دایره‌ای، مربعی، مثلثی و مستطیلی است که شرق‌شناسان نقوش چندضلعی‌های بافته‌شده در هم را بیان عارفانه جمال متعال دانسته‌اند که روح را به تأمل موجود و جذبه می‌خواند (مهرداد، ۱۳۹۳: ۱۷۳). بر روی سنگ‌مزارهای گورستان باغچه‌بهی نقشمایه‌های هندسی به اشکال دایره‌ای، مربعی، مستطیلی، خطوطی به شکل صلیب، کنگره‌ای، دوایر برجسته، کادریهای تزئینی و ترنج‌های به صورت محراب ترسیم شده‌اند (جدول ۲).

جدول ۲: آرایه‌های هندسی موجود بر سنگ‌مزارهای گورستان هفت‌مردان باغچه‌بهی شهرستان بوکان (نگارندگان، ۱۴۰۲).

ردیف	تصویر	طرح	ملاحظات
۱			ارتفاع ۲۹ سم عرض ۴۸ سم ضخامت ۹ سم تزئینات هندسی به اشکال مربع و حفره‌های به صورت مدور از آرایه‌های این سنگ‌قبر است. خطوطی به شکل صلیب با مربع و دایره
۲			ارتفاع ۶۱ سم عرض ۴۲ سم ضخامت ۸ سم این سنگ‌مزار به فرم کنگره‌ای حجاری شده است
۳			ارتفاع ۵۶ سم عرض ۳۷ سم ضخامت ۹ سم بخشی از این سنگ‌قبر در قسمت فوقانی شکسته شده و تزئینات برجسته‌ای مدور آن در نوع خود منحصر به فرد است
۴			ارتفاع ۵۱ سم عرض ۳۷ سم ضخامت ۷ سم حجار بر روی سطح اصلی این سنگ‌قبر هفت حفره مشابه گل هفت برگ خلق کرده است

سنگ‌مزار عمودی (کیل اول) مراد ویس ارتفاع ۹۵ سم عرض ۴۳ سم ضخامت ۹ سم بر بالای این سنگ‌مزار نقش دایره‌های به هم پیوسته و کتیبه‌ای با این مضمون «هذا قبر مرحوم جنت مکان مراد ویس ۱۲۹۶» حجاری شده است.			۵
سنگ‌مزار عمودی (کیل اول) ؟ ویس ارتفاع ۵۲ سم عرض ۴۱ سم ضخامت ۹ سم بر بالای نوشته با این محتوا «هذا ویس ۱۲۹۵» دایره‌های مدور نقش بسته است			۶
ارتفاع ۹۳ سم عرض ۴۰ سم ضخامت ۱۰ سم بر جوانب این سنگ‌مزار حفره‌های به شکل مدور ایجاد شده است.			۷
ارتفاع ۱۲۰ سم عرض ۴۱ سم ضخامت ۱۰ سم بر سطح و پشت این سنگ‌قبر حفره‌های مدور منظمی در ارتباط با هم حجاری شده- اند			۸

کتیبه‌ها

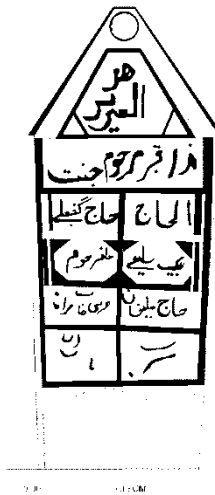
به‌صورت محراب نوشته شده‌اند. معرفی شخص متوفی به‌همراه سال وفات وی و آیاتی از کلام‌الله مجید به خط نستعلیق و ابیاتی پندآموز از شاعران بزرگ ایران و منطقه مُکریان بر سنگ‌مزارهای گورستان هفت‌مقدان دیده می‌شود (جدول ۳).

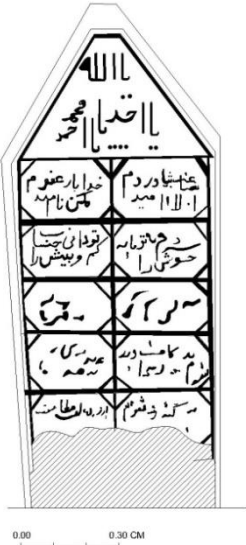
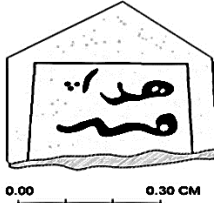
کتیبه‌ها از بارزترین آرایه‌های تزئینی موجود بر سنگ‌مزارهای گورستان هفت‌مقدان باغچه‌بهی هستند. کتیبه‌ها در داخل کادرهایی به اشکال مربع، مستطیل، مثلث و ترنج‌هایی

جدول ۳: آرایه‌های کتیبه‌ای موجود بر سنگ‌مزارهای گورستان هفت‌مقدان باغچه‌بهی شهرستان بوکان (نگارندگان، ۱۴۰۲).

ردیف	تصویر	طرح	ملاحظات
۱			سنگ‌مزار عمودی (کیل اول) محمود ارتفاع ۷۳ سم عرض ۴۱/۵ سم ضخامت ۱۱ سم بر روی این سنگ‌مزار نوشته با این مضمون «هَذَا قَبْرُ مَرْحُومِ مُحَمَّدٍ بْنِ مُحَمَّدٍ وَآلِهِ» ۱۲۹ هجری شده است.
۲			سنگ‌مزار عمودی (کیل دوم) محمود ارتفاع ۷۴ سم عرض ۴۲ سم ضخامت ۹ سم بر روی این سنگ‌مزار نوشته با این مضمون «كُلُّ نَفْسٍ ذَائِقَةُ الْمَوْتِ» حجاری شده است.
۳			سنگ‌مزار عمودی (کیل اول) رستم ارتفاع ۵۵ سم عرض ۳۴ سم ضخامت ۷ سم بر روی این سنگ‌مزار «هَذَا قَبْرُ مَرْحُومِ مُحَمَّدٍ بْنِ مُحَمَّدٍ وَآلِهِ» روستم نوشته شده است.

سنگ‌مزار عمودی (کیل دوم) رستم ارتفاع ۵۸ سم عرض ۳۱ سم ضخامت ۶ سم بر روی این سنگ‌مزار نوشته با این مضمون «هو ماضی ... الباقي سنه ۱۲۹۵» حجاری شده است.			۴
سنگ‌مزار عمودی (کیل دوم) مراد ؟ ویس ارتفاع ۹۱ سم عرض ۳۷ سم ضخامت ۱۰ سم بر روی این سنگ‌مزار بیتی با این مضمون «...» فغان ز حسرت دیداها ... جهان ز» نوشته شده است.			۴
سنگ‌مزار عمودی (کیل دوم) ؟ ویس ارتفاع ۹۳ سم عرض ۴۰ سم ضخامت ۱۰ سم بر روی این سنگ‌مزار بیتی با این محتوا «هان از دست چرخ کینه بیاد» نوشته شده است.			۵
سنگ‌مزار عمودی (کیل اول) فاطمه عایشه ارتفاع ۹۳ سم عرض ۴۳ سم ضخامت ۷ سم بر روی این سنگ‌مزار نوشته با این محتوا «سنه ۱۳۱۰ هـ قبر مرحومه جنت مکان ... فاطمه عایشه» حجاری شده است.			۶

سنگ‌مزار عمودی (کیل دوم) فاطمه عایشه ارتفاع ۸۳ سم عرض ۴۰ سم ضخامت ۷ سم بر روی این سنگ‌مزار «یا الله، حالا بیت مکرمه انا و کانهو (نهم) محمد عرب» نوشته شده است.			۷
سنگ‌مزار عمودی (کیل اول) حاجی گنجعلی بیگ ارتفاع ۱۳۲ سم عرض ۶۰ سم ضخامت ۶/۵ سم بر روی این سنگ‌مزار در ارتباط با معرفی گنجعلی بیگ اینگونه «هو العزیز هذا قبر مرحوم جنت الحاج حاج گنجعلی بیگ سلیمی خلف مرحوم حاج سلیم خان...» نوشته شده است.			۸
سنگ‌مزار افقی (تات) حاجی گنجعلی بیگ ارتفاع ۲۰۴ سم عرض ۵۷ سم ضخامت ۷/۵ سم بر روی این سنگ‌مزار «بسم الله الرحمن الرحیم، آرامگاه گنجعلی ... سلیمی مرحوم یکی از رجال مشهور ایل فیض الله بیگ. روزی که شود إذا السماء انْفَطَرَتْ داند که شود إذا النُّجُومُ انْكَدَرَتْ. گویم صَمًا، بَأَى ذَنْبٍ قُتِلْتُ. یا رب بحق بنی فاطمه. که بر قولم ایمان کنم خاتمه/ اگر دعوتم رد کنی ور قبول. من و دست و دامان آل رسول» نوشته شده است.			۹

سنگ‌مزار عمودی (کیل دوم) حاجی گنجعلی بیگ ارتفاع ۱۳۲ سم عرض ۶۰ سم ضخامت ۶ سم بر روی این سنگ‌مزار «یا الله، یا احد، یا محمد، یا احمد. بضاعت نیاوردم الا امید. خدایا ز عفو مکن ناامید / سپردم به تو مایه خویش را. تو دانی حساب کم و بیش را / خدایا ذلیم ز فرط گناه. در تست مر عاصیان پناه / به درگاهت آورده‌ام عذرخواه. همین روی و موی سفید و سیاه» نوشته شده است.			۱۰
ارتفاع ۵۶ سم عرض ۴۲ سم ضخامت ۹ سم بر سطح این سنگ‌مزار «هذا قبر...» نوشته شده است.			۱۱

بحث و تحلیل

۳۴۴). به احتمال زیاد سنگ‌قبرهای تاریخی بیشتری در محدوده قبرستان هفت‌مقدان وجود داشته که به دلیل عوامل محیطی و انسانی اکثر آن‌ها از بین رفته و در زیر خاک مدفون گشته‌اند. کاشتن درخت بادام، نارون (در اصطلاح محلی بوز) و گیاه شش‌پَر از شاخصه‌های اصلی قبرستان‌های تاریخی گُردستان مُکریان و از جمله بوکان هستند (سلیمی و دیگران، ۱۴۰۰: ۳۳۴)، شواهدی که در گورستان هفت‌مقدان نیز قابل مشاهده است. آن‌چنان که پیداست حجاران در انتخاب سنگ‌ها دقت لازم را کرده‌اند که ایجاد نقشمایه‌ها به راحتی بر روی آنها قابل اجراء باشند که در نتیجه همانند اکثر قبرستان‌های تاریخی منطقه مُکریان از سنگ تراورتن که یک نوع سنگ آهکی است، استفاده کرده‌اند. نوع زمین‌شناسی منطقه نشان می‌دهد که به احتمال زیاد سنگ‌مزارها از معادنی در خود محل و مناطق اطراف استخراج شده‌اند.

به طور کلی، در گورستان هفت‌مقدان باغچه‌بهی ۲۲ سنگ‌قبر تاریخی متعلق به ۱۵ نفر بررسی، مطالعه و مستندنگاری شدند. با این حال، در این قبرستان سنگ‌مزارهای اشخاصی همچون مصباح‌الدیوان ادب، مُلا عبدالوهاب خلیفه‌زاده، خلیفه ملا محمدامین ایوبی و خلیفه شیخ قیوم ساوجبلاغی محدود در حصار سنگی وجود داشته که اکنون از ساختار اولیه‌ای آن‌ها اثری باقی‌نمانده است (شکل ۸). به‌علاوه، در این قبرستان سنگ‌قبرهای مردم عادی که اکثراً ساده و غیر شاخص بودن و مطالعه همه آن‌ها در این نوشتار امکان‌پذیر نبود، وجود داشت. با توجه به آداب و رسوم تدفین در گُردستان مُکریان از گذشته‌های دور هر قبر دارای سه سنگ‌مزار (دو سنگ‌مزار عمودی در دو طرف که به آن کیل و یک سنگ‌مزار افقی در وسط که به آن تات می‌گویند) است (سلیمی و دیگران، ۱۴۰۰:

شکل ۸: نمایی از درختان بادام، ضریح‌های چوبی، محدوده سنگی رأس گورستان و دیگر سنگ‌مزارهای هفت‌مردان (نگارندگان، ۱۴۰۲).

تکیه‌گاه محکمی داشت. خط نستعلیق از این نظر پایگاه مطمئنی برای تثبیت جایگاه خود در مقابل سایر خط‌ها بود. موضوع بعد، دور شدن از پایگاه ثلث یعنی ترکیه بود. در این زمان ایران روابط خوبی با همسایه غربی خود نداشت و مراودات فرهنگی نیز تحت تأثیر این مساله قرار داشت، در نتیجه به کیفیت خط ثلث لطمه زده شد (مکی‌نژاد، ۱۳۸۷: ۳۷). سنگ‌مزارهای قبرستان هفت‌مردان از نوع محرابی افراشته هستند که ارتفاع و ضخامت آنها متفاوت است. در زبان کُردی سورانی منطقه به این سنگ‌قبرها «کیل» می‌گویند و با تأکید بر افراد به خاک سپرده شده متعلق به عصر قاجاریه و پهلوی هستند.

در بین ۲۲ سنگ‌قبر تاریخی متعلق به ۱۵ نفر متوفی، هویت ۶ نفر مشخص است. به‌علاوه در این گورستان از هویت افرادی هم‌چون مصباح‌الدیوان ادب، مُلا عبدالوهاب خلیفه‌زاده، خلیفه ملا محمدامین ایوبی و خلیفه شیخ قیوم ساوجبلاغی مطلع هستیم اما با این حال از ساختار اولیه سنگ‌قبرهای آنها اطلاعات چندانی در دست نیست. از شش نفر دیگر نیز به دلیل اینکه تنها نام متوفی بر روی سنگ‌مزارها نوشته شده از نسبت نسبی آنها آگاهی زیادی نداریم. در میان این ۶ متوفی

بدون شک خط و کتابت یکی از مهم‌ترین موضوعات تزئینی و بارزترین وسیله و عامل هنرنمایی در سنگ‌مزارهای گورستان هفت‌مردان باغچه‌بهی بوده است، خط نستعلیق تنها خط آراستن سنگ‌مزارهای باغچه‌بهی بوده است. هنرمندان سنگ‌مزارهای باغچه‌بهی برای مردمی کردن آثار خود و رابطه میان هنر و عقاید دینی، از تصاویر و خطوط کمک گرفته و نوک قلم را بر سنگ بی‌جان کشیده و روح و طراوت به آن بخشیده‌اند. نقشمایه‌های سنگ‌قبر قبرستان هفت‌مردان را می‌توان به دو گروه هندسی و کتیبه‌ای تقسیم‌بندی کرد. نقشمایه‌های کتیبه‌ای به ویژه در سنگ‌مزار گنجعلی بیگ در سه بخش سر لوح، متن و حواشی بر سنگ‌مزارها نقش بسته و از این لحاظ قابل مقایسه با سنگ‌مزارهای قاجاری روستای ترجان سقز است (سلیمی و دیگران، ۱۴۰۰: ۳۲۷-۳۵۴).

گرایش به خط نستعلیق در دوره قاجار و کم‌توجهی به ثلث و دیگر خطوط می‌تواند دلایل گوناگونی داشته باشد که از جمله می‌توان به جذابیت این خط و نیاز جامعه قاجار به امر کتابت اشاره کرد. موضوع دیگر به هویت آن بازمی‌گردد که کاملاً ایرانی است و رگه‌های عربی یا ترکی ندارد و با هجومی که از طرف غرب به ایران شده بود، فرهنگ ایرانی سخت نیاز به

اولین سنگ‌مزار مورد مطالعه متعلق به شخصی به نام «محمود» است که بر روی یک سنگ‌مزار آن سال ۱۲۹۰ نوشته شده که به احتمال زیاد یک رقم آن عمداً یا سهواً توسط حجار جا افتاده است چرا که خط نستعلیق و فرم سنگ‌مزار می‌نماید که مربوط به دوره قاجار باشد. بر روی سنگ‌قبر دوم آیه ۵۷ سوره عنکبوت «كُلُّ نَفْسٍ ذَائِقَةُ الْمَوْتِ» و به این معنی «هر نفسی چشیده مرگ است» حجاری شده است. سنگ‌مزارهای رستم دومین سنگ‌قبر مورد مطالعه هستند. بر روی سنگ‌قبر اصلی رستم عبارتی در ارتباط با معرفی ایشان و بر سنگ‌قبر دیگر آن «هو ماضی ... الباقی سنه ۱۲۹۵» نوشته شده است که نشان می‌دهد این شخص هم‌زمان با حکومت ناصرالدین شاه قاجار (۱۲۶۴-۱۳۱۳ هـ.ق) فوت نموده و آنچه در ارتباط با این سنگ‌قبر جالب است شیوه نوشتن کلمه «رستم (روستم)» است.

سومین سنگ‌مزار در این میان متعلق به شخصی احتمالاً به نام «مراد ویس» است که بر روی سنگ‌قبر اصلی آن عبارت «هذا قبر مرحوم جنت مکان مراد ویس سنه ۱۲۹۶» و بر سنگ‌مزار دیگر ابیاتی با این مضمون «... فغان ز حسرت دیدها ... جهان ز» که ابتدای آن ناخوانا شده و به اتمام نرسیده نوشته شده است. با اتکاء بر شواهد نوشتاری فوق مراد ویس یک سال بعد از رستم و هم‌زمان با زمامداری ناصرالدین شاه فوت کرده است. چهارمین سنگ‌مزار که سنگ‌قبر اصلی آن شکسته شده و اولین کلمه آن ناخوانا و بعد از آن احتمالاً ویس و در ادامه سال ۱۲۹۵ نوشته شده و بر سنگ‌قبر دوم ابیاتی با این مضمون «هان از دست چرخ کینه بیاد» نوشته شده است. شواهد مذکور نشان می‌دهد که ویس در سال ۱۲۹۵ هم‌زمان با رستم و حکومت ناصرالدین شاه فوت کرده است. در ارتباط با بیت شعر موجود بر سنگ‌قبر ویس باید گفت که در گذشته حوادث زمینی و تغییرات و تحولات رخ داده در آن را در ارتباط مستقیم با آسمان می‌دانستند، و گذر زمان را که خود باعث بروز انواع دگرگشت‌ها در زمین می‌شد ناشی از چرخش گنبد یا چرخ فلک می‌پنداشتند. از همین رو، پیری و مرگ نیز از جمله برآیندهای مستقیم چرخ فلک و تحولات حادث شده در آن تصور می‌شد. با اتکاء بر منابع نوشتاری سنگ‌مزارهای فاطمه عایشه تنها زن متوفی در قبرستان هفت‌مقردان است که ایشان نیز هم‌زمان با زمامداری ناصرالدین شاه قاجار فوت نموده است.

سنگ‌قبرهای مصباح‌الدیوان ادب از سنگ‌قبرهای تاریخی گورستان هفت‌مقردان بوده که اکنون اثری از آن‌ها نیست. بر روی سنگ‌مزارهای اصلی قطعه‌ای از احمدخان پسر ادب با این مضمون: «از جمادی دوم نوزده چون رفت تمام / هم در آن سال همانا که نهنگ آمده نام. در شب شنبه که ساعت شش و نیم بود زمان / همه آفاق پر از ظلمت شب گشته ظلام. لمعه روح ز مصباح تنش گشته جدا / تا به فردوس خرامید در آن گرد مقام. سال تاریخ وفاتش ز خرد جستم و گفت: از همان خلدبرین قلب ادب جای مقام (۱۳۳۴)» نوشته شده بود (آقابیک، ۱۳۹۵: ۱۳۷).

از مهم‌ترین سنگ‌مزارهای تاریخی گورستان هفت‌مقردان می‌توان به سنگ‌قبرهای حاجی گنجعلی بیگ سلیمی از رجال خیر و مشهور ایل فیض‌الله بیگ اشاره کرد (سلیمی و شیخی ملاشاهی، ۱۴۰۲: ۷۸) که قابل مقایسه با سنگ‌قبرهای قبرستان شیخ‌وسو روستای تُرجان سقز در استان کردستان هستند (جدول ۴)، (سلیمی و دیگران، ۱۴۰۰: ۳۲۷-۳۵۴). از این شخص هر سه سنگ‌مزار باقی مانده است. سنگ‌قبرهای مذکور از نوع محرابی افراشته و در سه بخش سر لوح، متن و حواشی به اشکال زیبایی حجاری شده‌اند و هنرمند حجار برای آراستن آن‌ها از اشعار بزرگان منطقه فیض‌الله بیگی از جمله سلیم خان ملقب به حاجی سرتیپ و پدر گنجعلی بیگ (حاجی سلیم خان تیکان‌تپه، ۱۳۸۸: ۸۱) و ابیات شاعران بزرگ هم‌چون سعدی، نظامی گنجوی و آیاتی از سوره انفطار و تکویر قرآن بهره گرفته است ترکیب اشعار و آیات در نوع خود جالب توجه است. از محتوای سنگ‌قبرها بر می‌آید که شخص گنجعلی بیگ ارادت و احترام خاصی نسبت به اهل بیت پیامبر (ص) قائل بوده است. گنجعلی بیگ^۸ مالک روستای جانبلاغ، فرزند سلیم خان ملقب به حاجی سرتیپ و نوه فیض‌الله بیگ بوده و در سال ۱۳۳۵ هم‌زمان با دوره پهلوی (ادهمی، ۱۴۰۲) و طبق وصیت خود در کنار قبر حاجی خلیفه ملا محمدامین به خاک سپرده شده است (نهیوبی، ۱۳۹۴: ۳۶).

^۸ رضا ادهمی تاریخ دقیق مرگ گنجعلی بیگ را ۱۳۳۴/۱۲/۲۹ می‌داند، اما تاریخ موجود بر روی سنگ‌قبر که اکنون اثری از آن نیست ۱۳۳۵/۰۱/۰۱ بوده است (ادهمی، ۱۴۰۲).

از دیگر سنگ‌قبرها که دارای شواهد نوشتاری بودند، می‌توان به سنگ‌قبر شکسته‌ای اشاره کرد که بر روی آن «هذا قبر...» نوشته شده بود و به علت شکستگی از هویت فرد متوفی اطلاع پیدا نکردیم. وجود ابیاتی از شاعران ایران زمین، آیاتی از کلام

الله مجید و احتمالاً ابیاتی از شاعران بومی نشان می‌دهد که روستای باغچه‌بهی در دوره قاجاریه و پهلوی دارای مسجد، مدرسه و حجره بوده که هنرمندان حجار با این ابیات و آیات آشنایی داشته و آن را بر روی سنگ‌مزارها به تصویر کشیده‌اند.

جدول ۴: مطالعه تطبیقی سنگ‌قبرهای، قبرستان هفت‌مردان باغچه‌بهی با دیگر سنگ‌قبرهای منطقه مَکریان (نگارندگان، ۱۴۰۲).

ردیف	قبرستان مورد مقایسه	تصویر مورد مقایسه	قدمت	مأخذ
۱	شیخ وسو تُرجان سقز		قاجاریه	سلیمی و همکاران، ۱۴۰۰: ۳۲۷-۳۵۴
۲	پیر بادین بوکان		قاجاریه	نگارندگان، ۱۴۰۲
۳	پیر محمد لج مهاباد		قاجاریه	سلیمی و همکاران، ۱۴۰۲: ۲۱۹

صلیمی و همکاران، ۱۴۰۲: ۲۲۴	صفویه		سنگ‌قبر محمد صالح محفوظ در موزه مردم‌شناسی مهاباد
---------------------------------------	--------------	---	--

نزدیکان و کاتبان عبدالله‌خان در ساوجبلاغ مُکری بود هنگام ملاقات با حاج میرزا آقاسی در تهران توانست روستای باغچه و ناحیه بهی که اکنون بخشی از منطقه فیض‌الله‌بیگی است را از دولت قاجار خریداری کند (ناهید، ۱۳۶۲: ۱۰-۱۱). باغچه در ابتدا تنها ملک عبدالرحمن‌بیگ بود که در واقع می‌توان گفت خاستگاه و کانون ایل فیض‌الله‌بیگی در بوکان و سقز «روستای باغچه» است اما در هنگام مرگ عبدالرحمن‌بیگ علاوه بر روستای باغچه صاحب دو روستای تیکان‌تپه و ساروقامیش نیز بود. عبدالرحمن‌بیگ دارای سه پسر به نام‌های فیض‌الله‌بیگ، کریم‌بیگ و سلطان‌بیگ بوده که در این بین کریم‌بیگ در جوانی و در جنگ با ایل جاف کشته می‌شود (حیرت‌سجادی، ۱۳۸۱: ۲۳۲) و عبدالرحمن‌بیگ روستای تیکان‌تپه را به «فیض‌الله‌بیگ» و باغچه و ساروقامیش را نیز به سلطان‌بیگ می‌بخشد. فیض‌الله‌بیگ و سلطان‌بیگ دارای سواد فارسی و عربی و علم دوست و فضل پرور بوده‌اند. چنان‌که در روستاهای خود مساجد، مدارس و کارگاه قالی‌بافی بنا نهاده و علاوه بر کودکان خود فرزندان مردم عادی را نیز به تحصیل تشویق می‌کردند. فیض‌الله‌بیگ در مدت کوتاهی علاوه بر تیکان‌تپه پنجاه الی شصت روستا را خریداری می‌کند (ناهید، ۱۳۶۲: ۱۱) و در سال ۱۲۸۳ ه‍.ق به پاس شکست ایل جاف از طرف ناصرالدین شاه قاجار خلعت و مبلغ دویست تومان موجب سالانه دریافت می‌کند (ثنائی، ۱۴۰۱: ۶۲۰-۶۲۱). بعدها جنوب‌شرق بوکان به سبب فعالیت‌های فیض‌الله‌بیگ فرزند عبدالرحمن‌بیگ به نام منطقه فیض‌الله‌بیگی بوکان معروف گردید و روستای تیکان‌تپه به مرکزیت این ایل انتخاب گردید و عبدالرحمن‌بیگ، فیض‌الله‌بیگ و حاجی سلیم‌خان از بزرگان این ایل نیز در همین روستا به خاک سپرده شدند (افخمی، ۱۳۶۴: ۵۹۷).

نقوش هندسی به صورت مربع، دایره (شمسه)، کادرها و محراب‌های تزئینی برای نوشتن کتیبه‌ها، دایره‌های برجسته و حفره‌های مدور از دیگر آرایه‌های موجود بر سنگ‌مزارهای گورستان هفت‌مردان است. نقشمایه دایره (شمسه) و مربع بر سنگ‌قبر گنجعلی‌بیگ و اولین سنگ‌قبر مورد مطالعه قابل مشاهده است. کادرها به عمق کمتر از ۱۵ میلی‌متر و محراب‌های تزئینی با ابعاد و اندازه‌های مختلف از نقشمایه‌های هستند که در ارتباط با سنگ‌قبرهای که دارای کتیبه بوده‌اند حجاری شده‌اند. دایره‌های برجسته، حفره‌های کوچک مدور بر کناره سنگ‌مزارها و به صورت شبکه‌ای منظم بر سطح آن‌ها از آرایه‌های هستند که در ارتباط با ایجاد این نقوش نیز اطلاعات چندانی نداریم. در گورستان مُکریان که بوکان بخشی از آن است، مردم به هنگام زیارت قبور اشخاص آئینی سنگ‌ریزه‌های را به سنگ‌قبرها می‌چسبانند که اگر سنگ‌ریزه به سنگ‌قبر چسبید حاجت شخص زائر برآورده می‌شود و اگر افتاد شخص دعاگو ناامید می‌شود. البته این عمل را تا زمان چسبیده‌شدن سنگ‌ریزه بر سنگ‌قبر انجام می‌دهند. این کار در مُکریان موجب ایجاد حفره‌های مدور کوچک بر روی سنگ‌مزارها و حتی بناهای تاریخی از جمله آرامگاه بوداق سلطان در مهاباد شده است، موضوعی که در ارتباط با سنگ‌قبرهای خلیفه ملا محمدامین ایوبی نیز صادق است (شکل ۹)، اما به احتمال زیاد جدا از سنگ‌قبر خلیفه ملا محمدامین ارمی‌بلاغی، حفره‌های مدور کنده‌شده بر بالا و کناره بیشتر سنگ‌قبرها جنبه زیبایی‌شناختی و شاید آئینی داشته‌اند.

به لحاظ تاریخی اطلاعات چندانی در ارتباط با روستای باغچه بهی نداریم آنچه که مشخص است این است که در دوره محمدشاه قاجار (۱۲۵۱-۱۲۶۳ ه‍.ق) یکی از بیگ‌زاده‌گان مُکریان به نام عبدالرحمن‌بیگ در حدود سال ۱۲۵۰ ه‍.ق که از

شکل ۹: ایجاد حفره‌های بر روی سنگ‌قبر خلیفه ملا محمدامین ارمنی‌بلاغی (نگارندگان، ۱۴۰۲).

نتیجه‌گیری

باغچه‌بهی نام یکی از روستاهای شهرستان بوکان است که از اواسط دوره قاجاریه به دلیل موقعیت سرحدی در بین گوردستان مُکریان و هه‌وشار و هم‌چنین خاک حاصل‌خیز و منابع آب کافی جهت زراعت اهمیت سیاسی، مذهبی و اقتصادی یافت. مدارک نوشتاری و شواهد باستان‌شناختی نشان می‌دهد که عبدالرحمن‌بیگ از بیگ‌زاده‌های مُکریان در عهد محمدشاه موفق به خرید روستای باغچه و ناحیه‌بهی از طرف دربار قاجار می‌گردد و بعدها وارثان عبدالرحمن‌بیگ در روستاهای محل سکونت خود اقدام به فعالیت‌های عمرانی و قبرستان‌های تاریخی می‌کنند. گورستان هفت‌مرقدان باغچه‌بهی از قبرستان‌های تاریخی بوکان با سنگ‌مزارهای جالب توجه است که تاکنون هیچ‌گونه مطالعه بر روی آن صورت نگرفته و در مطالعات باستان‌شناختی منطقه مغفول مانده است. گورستان هفت‌مرقدان قبرستانی با مساحت در حدود ۱/۵ هکتار است و هنوز هم مورد استفاده اهالی باغچه‌بهی است. نگارندگان به مطالعه و بررسی ۲۲ سنگ‌مزار متعلق به ۱۵ نفر متوفی پرداختند که در این بین هویت ۶ نفر از آن‌ها مشخص است و در این میان ۵ نفر از آن‌ها مذکر و تنها یک نفر مؤنث است. در بالاترین بخش قبرستان مرقدان به دور قبرهای اشخاصی

همچون مصباح‌الدیوان ادب و گنجعلی‌بیگ حصارى از قلمه‌سنگ‌های آهکی کشیده‌اند. مصباح‌الدیوان و گنجعلی‌بیگ از صاحب منصبان منطقه و خلیفه ملا محمدامین ایوبی از رهبران مذهبی مُکریان بوده‌اند و در دستگاه دولتی و منطقه‌ای عصر قاجار و پهلوی از جایگاه اجتماعی والایی برخوردار بوده‌اند. نقوش هندسی از تزئینات متداول موجود بر سنگ مزارهای گورستان هفت‌مرقدان است و خط نستعلیق نیز به دلیل هویت ایرانی آن تنها خط مورد استفاده حجاران باغچه‌بهی در معرفی شخص متوفی بوده است. هنرمندان حجار در سه بخش سر لوح، متن و حواشی به اشکال زیبایی و ایجاد کادرهای تزئینی برای آراستن و عرفانی کردن سنگ‌قبرها از ابیات شاعران بزرگ ایران هم‌چون سعدی، نظامی گنجوی و آیاتی از سوره‌های انفطار، تکویر و عنکبوت بهره گرفته‌اند که به لحاظ محتوایی ترکیبات منحصر به فردی را خلق کرده‌اند که بدون شک وجود قطاب‌خانه‌های محلی در آشنایی هنرمندان حجار با این اشعار و آیات نقش مهمی داشته است. به‌طور کلی با اتکاء بر مطالعات صورت گرفته بر روی سنگ‌مزارهای تاریخی و شواهد نوشتاری می‌توان نتیجه گرفت وجود قبرهایی از مردم عادی و افرادی با پایگاه اجتماعی متفاوت حاکی از فاصله طبقاتی جامعه باغچه‌بهی در دوره قاجاریه و پهلوی

است. ضمن آن‌که وجود مزارهای از خاندان فیض‌الله‌بیگی و صاحب‌منصبان منطقه و شخصیت‌های آئینی در این مکان، نشان از اهمیت باغچه‌بهی در ادوار مذکور دارد.

سپاسگزاری

نگارندگان این مقاله را به ابراهیم افخمی تقدیم می‌کنند و در پایان از آقای بهنام پسندی دهیار محترم روستای باغچه‌بهی، رضا ادهمی، عباس ایوبی، علی شاه‌محمدی و مهدی مطلا به سبب همراهی در بخش میدانی و قرار دادن اطلاعاتی در ارتباط با موضوع مورد مطالعه صمیمانه سپاسگزاری می‌شود.

منابع

آرشیو سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری استان آذربایجان غربی (۱۳۴۵). گزارش ثبتی آثار: ارومیه.

آقابگی، فرامرز (۱۳۹۵). بازخوانی و شرح چند سند در مورد حرفه نجاری؛ مطالعه موردی: اسناد مصباح الدیوان ادب. کَشکول، ۱ (۳): ۱۴۷-۱۲۷.

افخمی، ابراهیم (۱۳۶۴). تاریخ فرهنگ و ادب مَکریان بوکان. سقز: محمدی.

ادهمی، رضا (۱۴۰۲). مصاحبه (۱۴ تیر ۱۴۰۲).

ثنائی، کامران (۱۴۰۱). تاریخ ولایت مَکری (مَکریان). تهران: سُها.

حاجی سلیم‌خان تیکان‌تپه (۱۳۸۸). سفرنامه حج ۱۳۱۰ - ۱۳۱۱ ق. به کوشش رسول جعفریان، قم: مورخ.

حُزنی، حسین (۱۹۳۸). کوردستان موکوریان یا آتروپاتین. رواندز: مطبعه‌ی زاری کرمانجی.

حیرت سجادی، عبدالحمید (۱۳۸۱). ایل‌ها (ایلات) و عشایر کُردستان. سَنَدج: دانشگاه کُردستان.

رزم‌آرا، علی (۱۳۳۰). فرهنگ جغرافیایی ایران (آبادی‌ها). تهران: دایره جغرافیائی ستاد ارتش.

زارعی، ابراهیم (۱۳۹۲). آثار فرهنگی باستانی و تاریخی استان کُردستان. تهران: سبحان نور.

سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی آذربایجان‌غربی (۱۳۹۵). استان‌داری آذربایجان‌غربی: ارومیه.

سلیمی، اسماعیل (۱۳۹۸). بررسی و معرفی مسجد تاریخی روستای سوناس مهاباد. مطالعات ایران‌شناسی، ۵ (۱۵)، ۳۵-۵۱.

سلیمی، اسماعیل، صلح‌جو، جمیله (۱۳۹۷). بررسی و معرفی مسجد روستای ترجان سقز. علمی تخصصی باستان‌شناسی ایران واحد شوشتر، ۸ (۱)، ۹۶-۷۸.

سلیمی، اسماعیل؛ صلح‌جو، جمیله (۱۴۰۰). گونه‌شناسی، طبقه‌بندی و مطالعه آرایه سنگ‌قبرهای کانی‌گل (ارمنی بلاغ) بوکان. هفتمین همایش بین‌المللی باستان‌شناسان جوان: ایران و سرزمین‌های همجوار. به کوشش: آرمان وفایی و همایون خوش اقبال، تهران: دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران، صص. ۱۲۹-۱۴۰.

سلیمی، اسماعیل؛ صلح‌جو، جمیله و عبدالله‌پور، ابوبکر (۱۴۰۰). بررسی و مطالعه آرایه سنگ‌قبرهای قبرستان قاجاری شیخ وسو روستای ترجان سقز. پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران، ۱۱ (۳۱)، ۳۲۷-۳۵۴.

سلیمی، اسماعیل؛ قزل‌سفلی، سمیه و معصومه، بایزیدی (۱۴۰۲). پژوهشی در سنگ‌مزارهای آرامستان‌های قدیمی شهرستان مهاباد. پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران، ۱۳ (۳۹)، ۲۰۳-۲۴۰.

سلیمی، اسماعیل؛ مبارکه شیخی ملاشاهی (۱۴۰۲). مطالعه و تحلیل تزیینات معماری مسکونی دوره قاجار و پهلوی شهرستان بوکان. نگارینه، ۱۰ (۲۵)، ۵۴-۸۲.

سیستانی، ایرج افشار (۱۳۸۱). نگاهی به آذربایجان‌غربی. تهران: ثامن‌الائمه (ع).

صمدی، سیدمحمد (۱۳۹۶). مهاباد، شهر قله‌های سرسبز، مهاباد: بی‌جا.

فراست، مریم (۱۳۸۵). همخوانی کتیبه و نقوش هندسی در بناهای اصفهان عصر صفوی. مطالعات هنر اسلامی، ۳ (۵)، ۲۵-۴۴.

مکی نژاد، مهدی (۱۳۸۷). تاریخ هنر ایران در دوره اسلامی تزیینات معماری. تهران: سمت.

مهرداد، سوگل (۱۳۹۳). بررسی نقوش نمادین سفال‌های دوره ایلخانی. رساله کارشناسی ارشد هنر اسلامی. تهران: دانشگاه تربیت مدرس (منتشر نشده).

- مینورسکی، ولادیمیر (۱۳۷۹). نام‌های جغرافیایی و ریشه‌های تاریخی آن‌ها در آتروپاتن (ماد). ترجمه رقیه بهزادی. تهران: پژوهنده.
- مینورسکی، ولادیمیر (۲۰۰۶). مینورسکی و کُرد. ترجمه انوار سلطانی. سلیمانیه: وزارت پرورش.
- ناهید، عبدالله (۱۳۶۲). خاطرات من. تهران: نفیسی.
- نهیویی، عه‌باس (۱۳۹۴). حاجی خلیفه ملا محمدامین. بوکان: زانکو.
- نهیویی، عه‌باس (۱۴۰۲). مصاحبه (۱۷ تیر ۱۴۰۲).

Tos-i Nowzar Castle, an Unknown Fortress of the Ismail's in Kharazan Mountain of Tafresh County

Ali Nourallahi ¹

¹ *Archaeologist & Independent Researcher, Iran, Corresponding author: alinorallahy2536@gmail.com*

ARTICLE INFO

Article history:

Received 6 October 2024

Revised 4 December 2024

Accepted 17 December 2024

Published 28 February 2025

Keywords:

Tafresh

Markazi Province

Sassanian Settlements

Tos-i Nowzar Castle

Qara Chay River Basin

ABSTRACT

The central region of Tafresh is a mountainous area enclosed by high peaks. Situated along the north-south highway that runs along the edge of Iran's central desert, this area has held strategic importance throughout different historical periods. During the Sassanid period, Tafresh was part of the Jebal province, serving as a key transit point for roads connecting southern, southwestern, and western Iran to the northern and northeastern regions. Due to its rugged, mountainous terrain, the area was relatively secure, making it a suitable location for settlements and fortifications. To safeguard trade and travel routes, numerous forts were constructed during this time. Archaeological surveys in Tafresh have identified 35 settlements from the Sassanid period, primarily located along major routes and the banks of the Qara Chay River. The study of surface pottery and architectural remains from these sites suggests that Tafresh maintained cultural connections with regions in the south, southwest, north, northwest, and northeast. This article first examines the significance of archaeological surveys as an effective tool for reconstructing the historical background of Tafresh County. It then analyzes the identified sites, focusing on pottery finds and architectural evidence to shed light on the region's historical development.

Citation: Nourallahi, A. (2025). Tos-i Nowzar Castle, an Unknown Fortress of the Ismail's in Kharazan Mountain of Tafresh County. *Payām-e Bāstānshenās*, 16(31), 115-145. (In Persian)

<https://doi.org/10.83078/peb.2024.1127120>

© 2025 The Author(s). Published by Payām-e Bāstānshenās

Introduction

Tafresh County is a small plain surrounded by high mountains on all sides, forming a natural fortress accessible only through the Khanak, Gypsy, and Silver paths. To the north, it is bordered by the Black Mountains of the Kaburan range; to the east, by the Stir and Sarkhan Mountains; to the south, by the Noqra Kamar and Kolaha ranges; and to the west, by the Rafsa, Do Bradaran, Amjak, and Gavan Mountains. No major rivers flow through this region except for the Qara Chay River, which serves as the primary source of the Qomrud.

Given Tafresh's strategic location near the main highways of the Iranian plateau and the necessity of safeguarding these routes, numerous castles were constructed in the area. Among them, one of the most significant is Tos-i Nowzar, which contains archaeological remains spanning from the Parthian period to the end of the Ismaili rule, up until the Mongol invasion (Fig. 1).

Methodology

During the survey of Tafresh County, more than 100 archaeological sites from various periods were identified. Among them, Tos-i Nowzar Castle was selected for detailed examination due to its strategic location, architectural features, and surface artifacts. In addition to the comprehensive sampling of all sections, a re-

examination was conducted within a one-kilometer radius. This study is based on a combination of fieldwork and library research.

Discussion

Tos-i Nowzar Castle

Tos-i Nowzar Castle is situated on a rocky outcrop in the middle of the Barf Chal Valley, north of Tafresh County. The valley runs in a north-south direction within the mountainous village of Kharazan-i Tafresh, along the Tafresh-Saveh road. The castle is located approximately 2 km southwest of Kharazan village and about 5.5 km northeast of Tafresh.

The castle is built upon a black volcanic rock formation. The valley in the center of Tos-i Nowzar Castle is known for its snowy conditions and is positioned to the right of the asphalt road that passes through Kharazan Mountain, which follows an ancient route. Access to the castle is possible via this road (Fig. 2).

Tos-i Nowzar Castle extends approximately 300 meters from east to west and 600 meters from north to south. The highest point of the castle rises about 80 meters above the valley floor. The volcanic cliff itself is 60 meters high, while the main constructed area, which contains various structures and installations, measures approximately 130 meters in length and 65 meters in width.

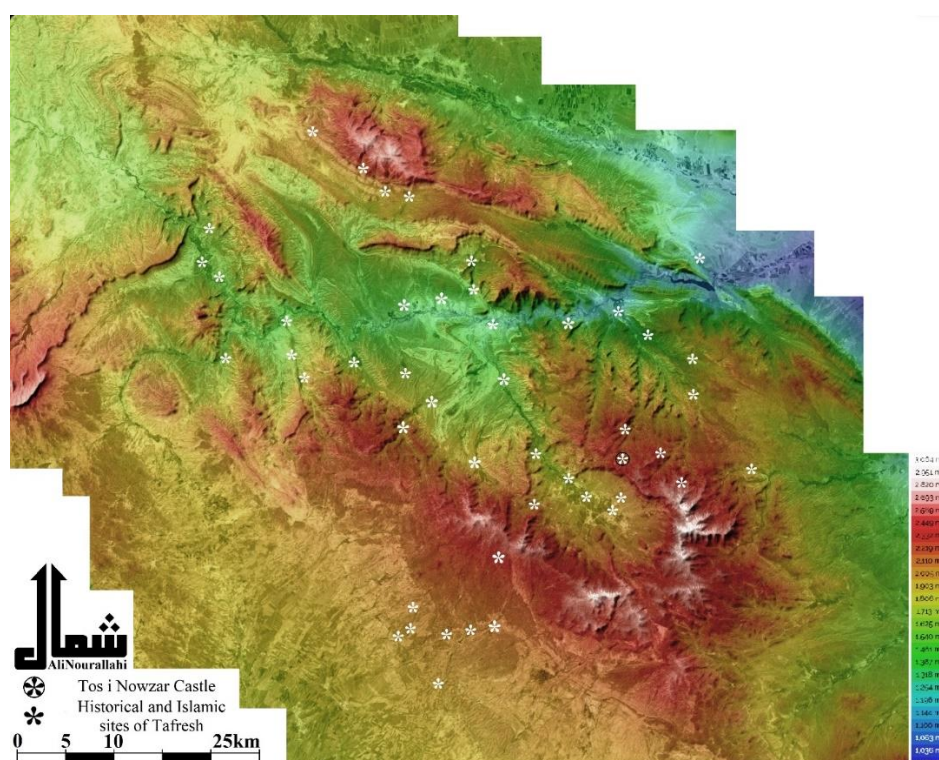

Figure 1: Tafresh County and Tos-i Nowzar fortress and Historical sites (Author, 2022).

Figure 2: Full view of the Tos-i Nowzar Castle and surroundings (Author, 2022).

Figure 3: Northern view of Tepe Dinar (Authors, 2022).

The castle consists of two main sections: the citadel, which is situated on the upper part of the rocky outcrop and is difficult to access. This section, where the main citadel is built, comprises numerous rooms constructed using rubble, plaster, and bricks. Due to the limited available surface area, the architecture is compact, requiring builders to first level the sloped rock before constructing the desired spaces.

In the southern section, several rectangular water reservoirs have been carved into the rocky bed in a north-south direction. The inner walls of these reservoirs are coated with a layer of *Saraj* (a traditional waterproofing material) for insulation, and their upper edges are reinforced with *Saraj* and stone rubble. Based on archaeological evidence, some of these reservoirs are believed to date back to the early construction phase of the castle, specifically the Parthian and Sasanian periods (Kiani, 1982; Keall & Keall, 1981). While there is no definitive evidence regarding the roofing of these reservoirs, it is speculated that they were covered with brick arches, and residential spaces were built above them. These areas were accessible via staircases leading down to the reservoirs, and it is possible that a network of pipes once distributed water from these tanks to other sections of the castle, including the bathhouse.

As for the water supply system, ceramic pipes (*Tanbusheh*) found in the lower sections indicate that water was sourced from springs located at a higher elevation than the fortress (Fig. 3). It is believed that water was transported to the castle using camels.

In the northern section, or the "nose" of the citadel, remnants of small and compact rooms have been found. These structures, made from crushed stone and plaster, were built directly onto the rock and are referred to by locals as the prison. The citadel also contained spaces that served a ceremonial or noble function, as evidenced by decorative elements such as cruciform, octagonal, square, and star-patterned *luster tiles* (Mason, 1977; Watson, 1977, 1994). These spaces likely included halls, rooms, and bathhouses, though no significant remains of them exist today.

Access to the upper citadel was facilitated by two pathways, where castle builders constructed staircases of rubble and bricks bonded with half-

cracked plaster mortar. These staircases, located in the eastern and southwestern sections of the rock, are believed to have originally been covered with curved arches. Additionally, a secret corridor on the western slope of the rock suggests that these pathways were once enclosed for added security.

To further fortify the citadel, an outer defensive wall—measuring 1.5 to 2 meters thick—was constructed along the rock's perimeter, overlooking the surrounding landscape. Guard towers were strategically placed at certain points. Additionally, other vulnerable sections of the rock were reinforced with crushed stone and plaster mortar, rendering them impenetrable. Today, only the rocky foundation of the citadel remains, though evidence suggests that it once had multiple floors connected by staircases and corridors.

Architecturally, Tos-i Nowzar Castle exhibits key engineering and construction features characteristic of Ismaili fortresses. It bears notable similarities to Gardkuh Castle in Damghan, Nowzer Shah Castle in Qazvin, and Qiz Qala (or Dokhtar Castle), which was constructed atop a high rock at the southern edge of the Saveh Plain, where significant ruins still stand today.

Tos-i Nowzar Castle was historically connected to Qiz Qala via a route passing through Khanak village and Jalayr Qala, linking it to Saveh, Ave, Qom, Ray, and other surrounding cities.

The second section of the castle includes the lower slopes and the outer rocky inclines. Most of the architectural remains in this area are concentrated on the southern, southeastern, and western slopes of the rock. These structures primarily housed ordinary residents, guards, and craftsmen who lived and worked within the castle.

The buildings in this section were constructed using dry-stone masonry, possibly with mud mortar, and were covered with brick roofs. In the southwestern part of this area, a corridor with stone walls and a curved brick arch has been discovered. This passage is believed to have served as a secret route used by high-ranking residents of the citadel (Figs. 4, 5). Additionally, a well carved into the rock was used for water storage.

Figure 3: Water Source in citadel of Tos-i Nowzar Castle (Author, 2022).

All these spaces were protected by a stone wall and rampart reinforced with mud mortar. However, due to natural erosion and the passage of time, much of the area has been covered by soil, making it difficult to determine the exact locations of entrances and pathways.

This section also contained industrial workshops, including blacksmithing, metal

foundries, and pottery production. Kilns and brick-making facilities were identified outside the walls of the lower part of the valley, specifically to the south and southeast of Tos-i Nowzar Castle (Trinkaus, 1981, 1986; Bahrami, 1988; Ricciardi, 1970; Lecomte, 1987; Priestman, 2013; Kennt, 2004; Wilson, 1963; Wilkinson, 1973; Whitcomb, 1985) (Fig. 6).

Figure 4: Secret corridor entrance on the western slopes of Tos-i Nowzar (Author, 2022).

Figure 5: Secret corridor in the western slope of Tos-i Nowzar Castle (Author, 2022).

Figure 6: Islamic pottery of Tos-i Nowzar castle (Author, 2022).

Conclusion

Archaeological evidence suggests that Tos-i Nowzar Castle was originally founded during the Parthian period and remained in use throughout the Sassanid era. In the central region of Tafresh County, numerous sites and villages containing characteristic pottery from these periods have been identified and studied. Following the collapse of the Sassanid Dynasty, the region continued to thrive. Due to its rugged natural landscape, Tafresh became a strategic refuge for dissidents and opposition groups, including the Ismailis, who established multiple castles in and around the area.

One notable example is Dokhtar Saveh Castle. Additionally, Tos-i Nowzar Castle appears to have functioned as a key link between Ismaili fortresses in Isfahan and the Arjan region, connecting them to Saveh, Qazvin, and other Ismaili strongholds in Qomes, Qahestan, and the Alborz Mountains. With the Mongol invasion, the region suffered extensive destruction. Tos-i Nowzar Castle, believed to have served as an Ismaili stronghold during this period, was ultimately destroyed. Historical records indicate that, following the Mongol attack, only 13 settlements in Tafresh remained intact.

References

- Bahrami, M. (1988). *Gurgan Faiences*, Ontario: Mazda publisher.
- Ricciardi, R. V. (1970). Sasanian Pottery from Tell Mahuz (North Mesopotamia), *Mesopotamia*, 5-6, 428-482.
- Lecomte, O. (1987). *La ceramique Sassanide*, in *Fouilles de Tureng Tepe I*, (sous la direction de Jean Deshayes) 1. Les périodes sassanides et islamiques par Rémy Boucharlat et Olivier Lecomte, avec les contributions de Jean-Claude Gardin et Rika Gyselen, pp. 93-121.
- Kiani, M. Y. (1982). *Parthian sites in Hyrcania: The Gurgan plain*, AML, Erganz. bd. 9 · Berlin, D. Reimer.
- Keall, E. J., & Keall, M. J. (1981). The Qal'eh-i Yazdigird Pottery: A Statistical Approach, *Iran*, XIX, 33-80.
- Priestman, S. M. N. (2013). Sasanian Ceramics from the Gorgan Wall and Other Sites on the Gorgan Plain," In Sauer, E. W., Rekavandi, H.O., Wilkinson, T.J. et al. 2013: *Persia's Imperial Power in Late Antiquity: The Great Wall of Gorgan and the Frontier Landscapes of Sasanian Iran* (British Institute of Persian Studies, Archaeological Monograph Series), Oxbow: Oxford, 447-534.
- Kennt, D. (2004). *Sasanian and Islamic Pottery from Ras al-khaimah*, *Classification chronology and analysis of trade in the western Indian ocean*, Durham University.
- Trinkaus, K. M. (1981). *The Partho-Sassanian Northeast Frontier: Settlement in the Damghan Plain, Iran*, a Dissertation in Anthropology of the University of Pennsylvania.
- Trinkaus, K. M. (1986). Pottery from the Damghan Plain, Iran: Chronology and Variability from the Parthian to the Early Islamic Periods, *Studia Iranica*, 15(1), 23-88.
- Mason, R. (1997). Mediaeval Iranian Luster Painted and associated wares: Typology in a multidisciplinary study, *Iran*, 35, 103-135.
- Watson, O. (2004). *Ceramics from Islamic lands*, London: Thames and Hudson
- Watson, O. (1977). *Persian Luster Tiles (13th-14th Centuries)*, PhD thesis, University of London.
- Wilkinson, C. K. (1973). *Neyshabur pottery of the early Islamic period*. New York: The Metropolitan Museum of Art.
- Wilson, R. P. (1963). Appendix C. Persian Pottery at the time of the Assassins, in *The castles of the Assassins* by Peter Willey, London, G.G. Harrap, pp. 320-328.
- Whitcomb, D. S. (1985). *Before the Roses and Nightingales: Excavations at Qasr-i Abu Nasr, Old Shiraz*, New York: Metropolitan Museum of Art.

قلعه توس نوذر دژی ناشناخته از اسماعیلیان در کوه خرازان شهرستان تفرش

علی نوراللهی^۱

۱ باستان‌شناس و پژوهشگر مستقل. نویسنده مسئول: alinourallahi@yahoo.com

چکیده	اطلاعات مقاله:
قلعه توس نوذر بر روی برونزدی صخره‌ای در میانه دره‌ای به نام برف چال که در جهت شمالی جنوبی کشیده شده در دهستان خرازان و بر مسیر راه تفرش به ساوه مکانیابی و ساخته شده است. به گمان علت و چرایی ایجاد قلعه توس نوذر در ادوار مختلف تاریخی و بعد آن را بایستی در وضعیت جغرافیایی و اجتماعی این منطقه جستجو کرد. این قلعه و پیرامون آن برای دستیابی به اطلاعات صورت پیمایشی بررسی شد. قلعه توس نوذر دارای دو بخش اصلی یعنی ارگ که در بخش فوقانی برونزد صخره‌ای ایجاد شده و به‌سختی قابل دسترس است. این بخش قلعه که ارگ اصلی قلعه روی آن بنا شده شامل اتاق‌های متعددی است، از مصالح لاشه‌سنگ و گچ نیم‌کوب و آجر ساخته شده‌اند. به‌علت کمبود سطح قابل استفاده این بخش دارای بافت معماری فشرده‌ای است و سازندگان و معماران برای بسترسازی و ایجاد فضاها ناچار بوده‌اند ابتدا با ساخت‌وسازهایی شیب قسمت فوقانی صخره را گرفته و سپس بر روی آنها فضاهای مورد نظر را ایجاد کنند. در قسمت جنوبی در بستر صخره‌ای چند مخزن و آب‌انبار مستطیلی شکل در جهت شمالی جنوبی ایجاد شده است. بخش پائین دست شامل دامنه‌های برونزد صخره‌ای است که در برگرنده بناهای ساکنان عادی و دیگر تأسیسات مربوط به این بخش قلعه است. این قلعه بر اساس داده‌های باستان‌شناسی در دوره اشکانیان بنیاد گذاشته شده و در دوره ساسانیان همچنان مورد استفاده بوده است. در دوره اسماعیلیان این قلعه با توجه به موقعیت خاص آن دوباره مورد توجه و بازسازی قرار می‌گیرد. در معماری و ساخت این قلعه تمامی شاخصه‌هایی که در ساخت و مکانیابی قلعه‌های اسماعیلی که در مناطق دیگر ایجاد شده‌اند، به کار گرفته شده است. داده‌های سطحی نیز نشان دهنده استفاده و حیات این قلعه در دوره تاریخی و همچنین حضور آغازین اسماعیلیان تا پایان آنها و انهدام قلعه توسط مغولان است. بنابراین، در این مقاله ضمن ارائه مقدمه‌ای، به متون تاریخی و همچنین توصیف و تحلیل قلعه توس نوذر و داده‌های به‌دست آمده از آن پرداخته شده است.	تاریخ‌ها: دریافت: ۱۴۰۳/۰۷/۱۵ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۹/۲۷ واژگان کلیدی: تفرش استان مرکزی استقرارگاه‌های ساسانی قلعه توس نوذر حوضه رودخانه قره‌چای

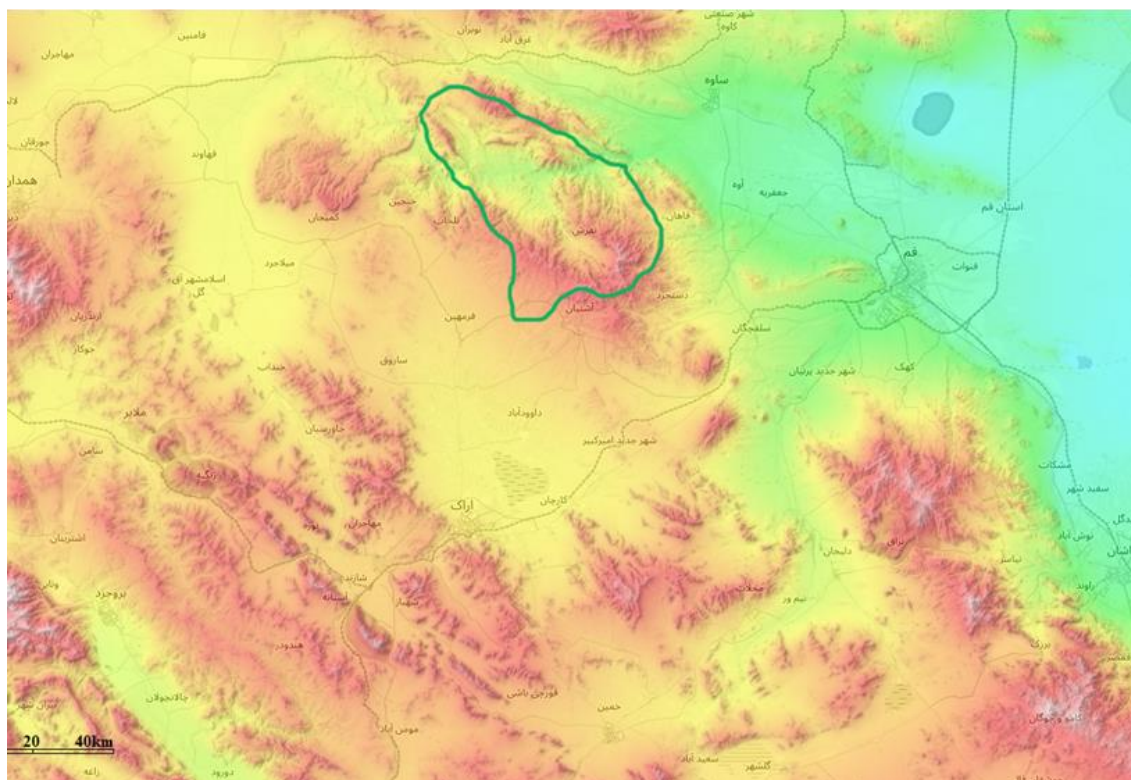
* استناد: نوراللهی، علی (۱۴۰۳). قلعه توس نوذر دژی ناشناخته از اسماعیلیان در کوه خرازان شهرستان تفرش. پیام باستان‌شناس، ۱۶(۳۱)، ۱۱۵-۱۴۵.

مقدمه

شهرستان تفرش جلگه‌ای کوچک است که از هر طرف با کوه‌های بلند محصور شده و در حقیقت چون دژی است مستحکم و استوار که نفوذ بدان فراز جز از مسیر گردنه‌های خانک، پنجه گیان و نقره کمر میسر نیست. از سمت شمال کوه‌های خرازان سیاه کوه کبوران و از مشرق دامنه کوه سینه آستین و سُرخان از جنوب به کوه‌های نُقره کمر و گُلاهِ از مغرب به دامنه کوه رَفسا و کوه دو برادران و کوه‌های اَمَجک و گُون محدود می‌شود در این قسمت رودخانه دائمی جریان ندارد و تنها مسیل‌هایی جاری است که منشاء رودخانه‌ها قره چای، قمرود هستند. آب و هوای شهرستان تفرش معتدل کوهستان با زمستان‌های سرد و پر برف و تابستان‌های معتدل است. به طور کلی از نظر تقسیم بندی اقلیمی، این شهرستان جزء اقلیم سرد (کوهستان‌های غربی) قرار می‌گیرد که دارای زمستان‌های طولانی و سرد و سخت بوده و چندین ماه از سال زمین پوشیده از یخ است. با توجه به وضعیت جغرافیایی شهرستان تفرش که در کنار شاهراه‌های اصلی فلات ایران قرار گرفته و ضرورت حفاظت از این راه‌ها، ساخت و ایجاد قلعه‌های متعددی را ضروری می‌ساخت در بررسی این شهرستان قلعه‌های متعددی شناسایی شد. یکی از قلعه‌ها که مهم‌ترین قلعه‌های تفرش نیز است قلعه توس نوذر است دارای آثاری از دوره اشکانی تا پایان حکومت اسماعیلیان (تا یورش مغول) است (شکل ۱-۳). بخش‌هایی از این قلعه در ۱۳۲۷ه.ق/۱۲۸۸ه.ش توسط عبدالحسین آیتی (۱۲۴۹-۱۳۳۲) برای یافتن آثار عتیقه حفاری شده است. او در کتاب هگویی ایرانی (نخستین پرواز بشر) اشاره مختصری به آن کرده است: قلعه طوس در یک فرسنگی تفرش [واقع است]. طوس نوذر تقریباً یکصد سال بلکه اندکی کمتر بعد از کیکاوس بوده زیرا طوس سپهسالار لشکر کیخسرو و کیخسرو پسر سیاوش و سیاوش فرزند کیکاوس و سودابه بود که بعد از غیبت کیخسرو ادعای سلطنت کرد و چندی زمامدار ایران شد و قلعه در قله کوه تفرش ساخت که هنوز اطلال آن باقیست اگرچه آثاری از قبیل کاشی و غیره که در همین قرن مردم تفرش از آنجا بردند و فروختند متعلق به دوره صفویه است زیرا شاه اسمعیل آن قلعه را تعمیر و قصرش را به کاشی‌های گرانها مزین ساخت ولی

اصل قلعه که ساخته دست طوس است هنوز آثارش یعنی ریشه و پایه ویرانش دیده می‌شود. آیتی ضمن اشاره به شترگلوها و راه‌های ارگ قلعه و سربازخانه پائین دست می‌نویسد: عده عمده و داشتیم به حفر پایه‌ها و دور کردن توده‌های خاک... فقط دسته خنجری پیدا شد که یک من تبریز وزن داشت و از چوب سیاه و میخ‌های آهن در آن دسته طوری پوشیده و خاک شده بود ولی چوب سالم مانده بود دوم قطعه از سیم بافته که قطعاً جز بند فلاخن به چیز دیگر حدس زده نمی‌شد عمل‌ها آمدند که از زیر یک توده خاک یک عده زیاد گلوله توپ پیدا شده.... پس از شست‌وشو و دقت معلوم شد سنگ تراشیده است که در فلاخن به کار می‌رفته هر سنگ تقریباً به وزن یک کیلو بلکه اندکی بیشتر داشت (آیتی، ۱۳۲۱: ۸۰-۸۱). در واقع اولین حفاری در این قلعه در دوره قاجار برای عتیقه یابی صورت گرفته در همین چند سطر که شرح همین حفاری بوده به یافته‌های جالب توجه و همچنین غارت‌هایی که توسط مردمان محلی در پیش از خود اشاره می‌کند. ابراهیم دهگان (بی‌تا: ۶-۹) و وکیلی تبریزی (۱۳۹۵: ۱۱۴-۱۱۵) به این قلعه اشاره‌ای داشته‌اند. به طور کلی، شهرستان تفرش مانند سایر مناطق استان مرکزی دیر مورد بررسی قرار گرفت. ولفرام کلایس آتشکده نویس و محوطه نزدیک آن (قلعه نویس) در دره برزه و مسیر راه قدیمی قاهان به توس نوذر و تفرش را در سال ۱۹۹۴ مورد بررسی قرار داد (Kleiss, 1999). در سال ۱۳۷۶ بخش علیای تفرش (شامل بخش فراهان) توسط خسرو پوربخشنده مورد بررسی قرار گرفت (پوربخشنده، ۱۳۷۶). نگارنده نیز در سال ۱۳۸۶ این شهرستان را مورد بررسی قرار داد، که حدود ۱۰۰ اثر شناسایی و تاکنون برخی از نتایج آن منتشر شده است (نوراللهی، ۱۳۸۶؛ ۱۳۹۱؛ ۱۳۹۵؛ ۱۳۹۷؛ ۱۳۹۹ الف، ب؛ ۱۴۰۱؛ ۱۴۰۳؛ نوراللهی و علی‌لو، ۱۳۹۵). در سال ۱۳۹۷ این قلعه دوباره توسط محمدحسین شهرابی مورد بررسی قرار گرفت (شهرابی، ۱۳۹۷).

در این مقاله تلاش کرده‌ام به جغرافیای تفرش، پیشینه پژوهش‌های تاریخی - باستان‌شناسی توس نوذر، جایگاه تفرش و قلعه توس نوذر در متون تاریخی و داده‌های حاصل از بررسی و تحلیل آنها از دیدگاه باستان‌شناسی و تاریخی بپردازم.

شکل ۱: موقعیت جغرافیایی شهرستان تفرش (از نگارنده).

شکل ۲: قلعه توس نوذر در اوایل دی ماه ۱۳۸۶ (از نگارنده).

روش پژوهش

در بررسی شهرستان تفرش بیش از صد محوطه و اثر از دوره‌های مختلف شناسایی شد. در میان آنها قلعه توس نوذر به علت موقعیت ویژه و آثار معماری و داده‌های سطحی به طور اختصاصی مورد بررسی پیمایشی قرار گرفت. در بار اول بررسی به علت بارش ناگهانی برف بررسی بخش‌هایی از آن ناتمام ماند (شکل ۲). در بررسی دوباره علاوه بر نمونه‌برداری از همه بخش‌ها به بررسی پیرامون آن تا شعاع حدود یک کیلومتر اقدام شد^۱ (شکل ۴). به‌طور کلی، این پژوهش حاصل بررسی میدانی و پژوهش‌های کتابخانه‌ای یعنی بررسی متون تاریخی و مقایسه و تحلیل داده‌های باستان‌شناسی به‌دست آمده از بررسی میدانی با استفاده از منابع کتابخانه‌ای و در تلفیق با آنها است.

تفرش در متون تاریخی

استرابو این منطقه را جزو ماد بزرگ دانسته است (استرابو، ۱۳۸۱: ۵۰). در دوره اشکانی و ساسانی کور خوربران یا جبال که مشتمل بر بخش غربی ایران بود. اولین بخش این ناحیه به شمار می‌رفت (حدود العالم، ۱۳۶۲: ۱۴۱-۱۴۲؛ یعقوبی، ج ۱، ۱۳۸۲: ۲۱۸-۲۱۹؛ ابن خردادبه، ۱۳۷۱: ۲۴؛ کریستینسن، ۱۳۸۵: ۱۲۲؛ مارکوارت، ۱۳۷۳: ۳۷-۳۹). به هر رو، این ناحیه در دوره اشکانی جزو ایالت کوهستان به شمار می‌رفته است. تفرش در دوره ساسانی جزء خوره قباد و در اواخر ساسانی جزو اصفهان و در قرون اولیه اسلامی از طسوج‌های قم بوده و پس از آن جزو ولایت عراق (مارکوارت، ۱۳۷۳: ۶۵-۶۶؛ حسن قمی، ۱۳۶۱: ۹۱). تفرش در ادوار تاریخی جزوی از ولایت قم از ولایات جبال بوده و ارتباطات گسترده‌ای با این ناحیه در کنار شهرهای تاریخی آوه و ساوه داشته است، این ارتباطات در متون تاریخی باقی مانده منعکس شده است. در البلدان از تفرش به نام طبرس یاد کرده و می‌نویسد ساکنان آن را قومی هستند از مذحج (عرب‌های از یمن)، اشعریان (شیعیان اهل حدیث) و عجم‌های کهن

(زرتشتیان) (یعقوبی، ۲۵۳۶: ۴۹)، حسن قمی (۳۷۸ هـ.ق) درباره تأسیس تفرش می‌نویسد: ناحیت تفرش چراگاه دواب کیخسرو بوده و همچنین نسبت بنای ده میلادگرد را به میلاد بن کرکین داده است. تمام این قصه‌ها و نظایرشان که در افواه و کتب زیاد دیده و شنیده می‌شود، به‌خوبی می‌توان درک کرد که سرزمین عراق محل عنایت و توجه کیخسرو بوده و پادشاهان قدیم به این سرزمین با دیده اهمیت می‌نگریسته‌اند. دیگر رستاق^۲ طبرش است سی و دو دیه از آن جمله طرخوران، فیم [فم امروزی]، جاویزه که مندرس گشته و ناپدید شده است و اسامی این سی و دو روستا در همان کتاب آمده (حسن قمی، ۱۳۶۱: ۸۴، ۸۶، ۱۱۷). تعدادی از آنها امروزه شناخته شده نیستند. همچنین، نام بانی برخی از روستاها را آورده از جمله عوض دهقان، بیب بن جودرز، توس بن نوذر و بیب بن جودرز [گودرز] دستیار قباد بن قباد مهندس در دوره ساسانی (حسن قمی، ۱۳۶۱: ۶۹-۷۰). در ادامه از روستاها و دیه‌هایی که به دستور اردشیر بابکان و ریذویه ساخته شده‌اند و همچنین از قلعه‌های که در کوهستان‌های همجوار تفرش در دوره ساسانیان و پیش از آن ساخته و بنیان نهاده شده‌اند نام می‌برد. از جمله این قلعه‌ها، قلعه استر شמוש (چموش) است که به دست بهمن بن رستم بنا شده و از قلعه‌های محکم و نفوذ ناپذیر دیگری در نواحی اطراف تفرش نام می‌برد. ضمن شرح برخی از جنگ‌هایی که در این قلعه‌ها رخ داده می‌نویسد که قلعه نشینان برای دفاع از خود از منجنیق بهره می‌برده‌اند (حسن قمی، ۱۳۶۱: ۷۳).

حمدالله مستوفی درباره تفرش نوشته: تفرش ولایت است که از هر طرف که بدو روند، بگریوه (کوه) فرو باید رفت سیزده پاره دیه است فم و طرخوران از معظمتات اوست (مستوفی، ج ۱، ۱۳۶۲: ۱۲۹). این نوشته نشان دهنده اینست که ناحیه تفرش در دوره حمله مغولان از ویرانی‌های آن آسیب فراوان دیده و از ۳۲ پاره دیه پیش از حمله مغولان، در سده ۸ هـ.ق تنها ۱۳ پاره دیه همچنان باقی بوده است. بررسی‌های باستان‌شناسی نیز نشان می‌دهد که نواحی غربی شهرستان تفرش امروزی تا دوره

^۱ تهیه عکس‌های هوایی از قسمت‌هایی که بررسی آن نیاز به صخره نوردی و تجهیزات مخصوص داشت، در سال ۱۳۹۵ توسط گروه دوستداران میراث فرهنگی تفرش به نام تفرش متحد انجام گرفت.

^۲ معرب واژه روستاگ در پارسی میانه است. روستاگ در تقسیمات کشوری زمان ساسانیان به معنای دهستان بود.

قلعه توس نوذر

قلعه توس نوذر^۳ میان کوهستان‌های شمال تفرش و بر بالای بروزدی صخره‌ای در دره برف چال دهستان خرازان و در ۳ کیلومتری جنوب غربی روستای خرازان و در ۱۳ کیلومتری (به خط مستقیم حدود ۵/۵ کیلومتر) شمال شرق شهر تفرش واقع گردیده است. بلندی که قلعه توس نوذر بر آن بنا شده از صخره سیاه رنگ آتشفشانی تشکیل شده بسیار بلند و اشراف کاملی بر دره و راه ارتباطی دهستان خرازان به شهرستان تفرش دارد. دره‌ای که قلعه توس نوذر در میانه آن واقع است به علت برافراشته بودن به برف چال معروف است که در دست راست راه آسفالت دهستان کوهستانی خرازان — که بر بنیاد راه باستانی منطقه ایجاد شده — واقع است. دسترسی به قلعه توس نوذر از راهی است که از این راه جدا می‌شود، امکان پذیر است (شکل ۴، ۲). این قلعه دارای حدود ۳۰۰ متر عرض شرقی - غربی و حدود ۶۰۰ متر طول شمالی - جنوبی و ارتفاع بلندترین نقطه آن از کف دره حدود ۸۰ متر می‌باشد. ارتفاع صخره آتشفشانی ۶۰ متر و سطحی که ارگ و دژ اصلی بر روی آن ساخته شده دارای طول ۱۳۰ متر و عرض حدود ۶۵ متر می‌باشد که تأسیسات

قاجار تقریباً خالی از سکنه بوده است (نوراللهی، ج ۱، ۱۳۸۶: ۱۱۷).

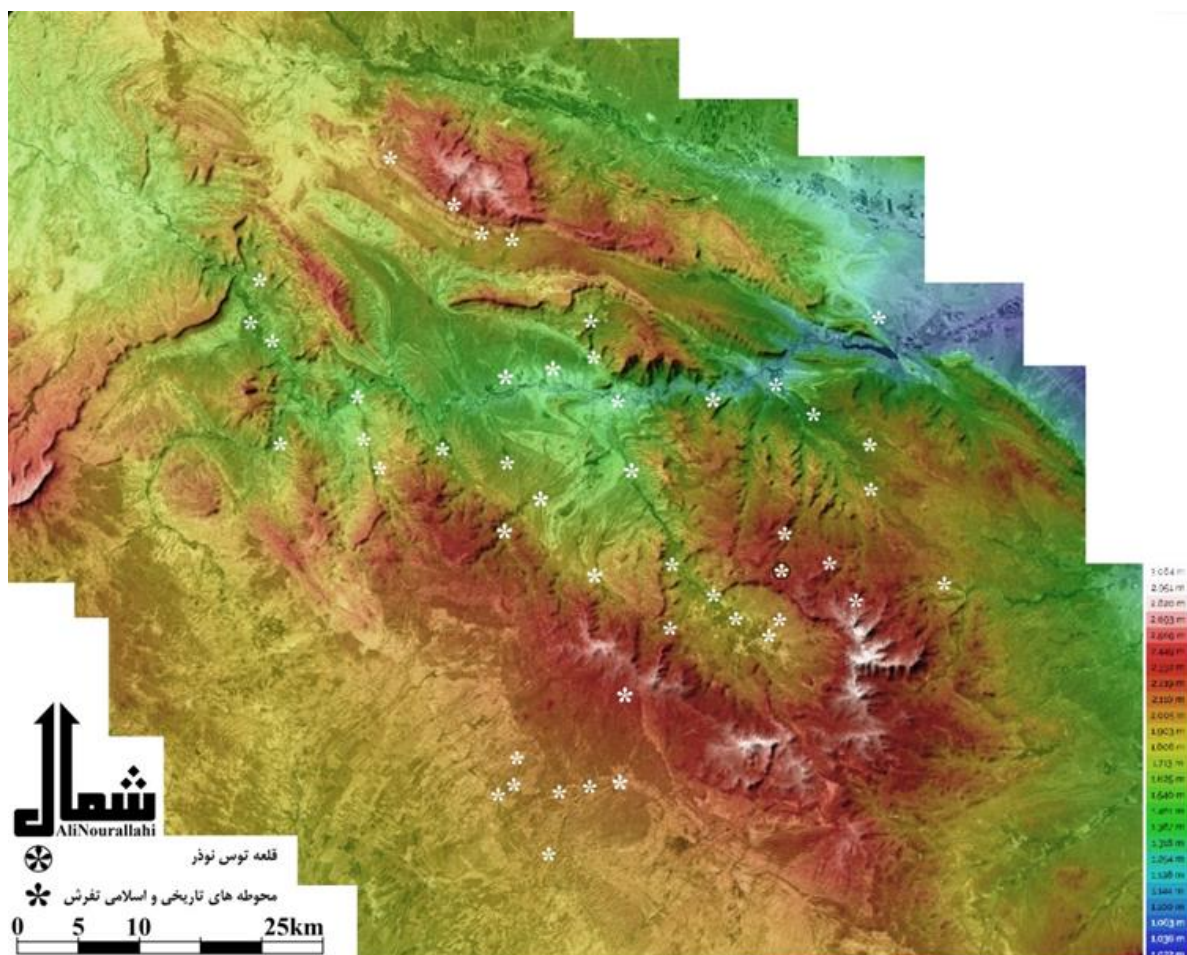
در کتاب مرات البلدان درباره تفرش آمده است که: اراضی تفرش در غیر زمستان به سبزی و خرمی موصوف و کثرت اشجار و فواکه لطیفه و باغات متنوعه آن معروف است. سابقاً قلعه جات زیاد در تفرش بوده که حالا منهدم است. بعضی و مقابر و امامزاده‌ها در نقاط مختلفه این رستاق است. از جمله در زیر کوهی که مغاره معروف [غار گاوخور] در آن است امامزاده‌ای است معروف به احمدبن موسی اما مغاره مشهور در کوه تفرش در طرفی است که به سمت آشتیان و گرکان می‌روند. از این مغاره حرف‌های غریب در افواه عوام است، از جمله حکایتی که صاحب تذکره هفت اقلیم نوشته و ما نقل نمودیم. بعضی دیگر گویند که آن گاو در حوالی همدان پیدا شده، به هر حال این حرف معقول نیست و مؤلف احتمال می‌دهد که این مغاره دخمه سلاطین یا بزرگان عجم باشد. گویند وارد مغاره که می‌شوند اطاقی است از سنگ که طول آن بیش از ده ذرع است و حوضی دارد مملو از آب و از آن اطاق راهی است به جایگاه دیگر که سقف مرتفعی دارد و آن محل روشن است. گویند این روشنی از آن است که سنگ‌های سقف تا سرکوه به ارتفاع دوسه هزار قدم مرمر است و حوض آب زلالی در آنجاست که عمق آن زیاد است و هرچه طناب انداخته‌اند به تک آن نرسیده در این اطاق راهی است که معلوم نیست به کجا منتهی می‌شود چند ساعت راه طی کرده‌اند و به آخر آن نرسیده‌اند بالجمله صحبت‌های مغاره به افسانه شبیه‌تر است. در نزدیکی مغاره به طرف شمال کوهی است معروف به کوه کمر نقره کوزه و بعضی آثار در آنجا دیده می‌شود که دلیل است بر وجود معدنی که در آن کار کرده‌اند از قرار تقریر ثقات در کوه‌های تفرش معادن سرب و نقره و مرمر بسیار است که در آنها کار نکرده‌اند (اعتماد السلطنه، ج ۱، ۱۳۶۷: ۷۵۵-۷۵۷). این ناحیه از هر طرف به وسیله کوه‌های بلند محصور شده و هیچ راه دسترسی مستقیمی ندارد. بنابراین، در طی دوران‌های پر آشوب قرون اولیه هجری و بعد کمتر دستخوش حوادث شده است (بنگرید به دهگان، ج ۱، بی تا: ۱۴۵). تفرش در بسیاری از زمان‌ها جزوی از ناحیه و ولایت قم به شمار می‌رفته است.

^۳ در موقعیت جغرافیایی 34°44'53.87"N و 50°2'32.51"E واقع است که ۲۲۲۷ متر از سطح دریا ارتفاع دارد. در مورد وجه تسمیه قلعه توس نوذر در نوشته‌های اساطیری و تاریخی و همچنین نزد مردمان تفرش روایت‌ها و داستان‌های مختلفی وجود دارد. مردمان محلی که نگارنده با تعدادی از آنها گفتگو کرد این قلعه را متعلق به توس پسر نوذر می‌دانستند و ساخت قلعه را به وی نسبت می‌دادند. در تاریخ قم بنیان این قلعه و بسیاری از دیه‌ها و قلعه‌های این منطقه را به دوره توس پسر نوذر و بیب پسر گودرز؟ آورده است که به دستور آنها مهندسی بنام قباد پسر قباد این بناها و روستا را ساخته است (حسن قمی، ۱۳۶۱: ۶۶-۷۰، ۷۹-۸۵). بر اساس نوشته حسن قمی می‌توان بنیاد و پایه گذاری این قلعه و تعدادی زیادی از آثار را به دوره اشکانی نسبت داد. داده‌های باستان‌شناسی نیز این نظر را تأیید می‌نماید (بنگرید به نوراللهی، ۱۴۰۱: ۳۵). اما قلعه‌ای دیگر متعلق به اسماعیلیان بنام نویر شاه (نوذر شاه) در نزدیک روستای گرمارود بالا بخش الموت استان قزوین وجود دارد، به گمان نام قلعه توس نوذر و نویر شاه دارای یک ریشه مشترک هستند. چنانکه برخی از قلاع اسماعیلی نیز بر آثار دوران تاریخی بنا گردیده‌اند. دیگر اینکه اسماعیلیان در تعالیم خود به ایران پیش از اسلام توجه فراوانی داشته‌اند. به گمان داستان توس پسر نوذر که در شاهنامه نیز آمده در شکل‌گیری این روایت عامیانه تفرش بی تأثیر نبوده است (فردوسی، ۱۳۷۷: هجده).

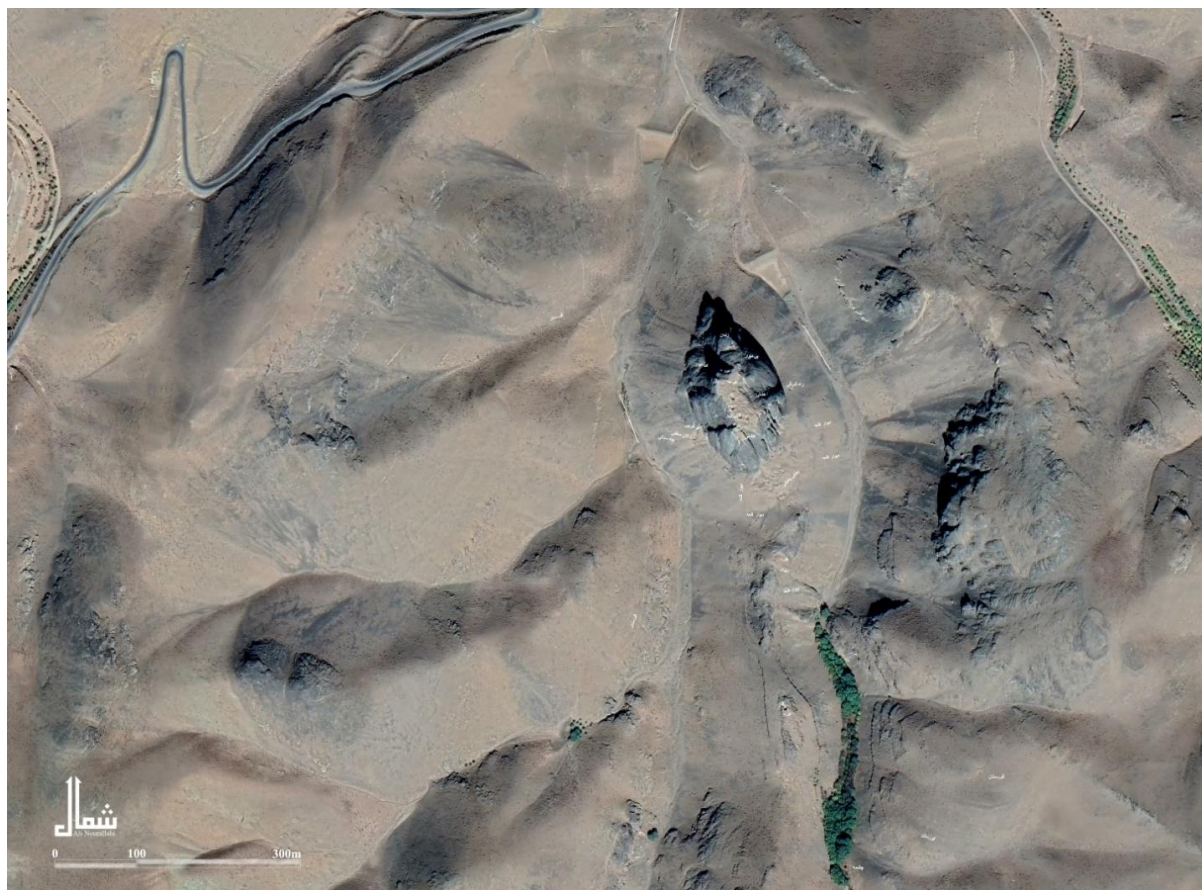
دوره‌های اسلامی (به‌ویژه در قرون میانی به وسیله اسماعیلیان) نیز مجدداً مورد استفاده واقع شده‌اند (شکل ۳). قلعه توس که با هدفی نظامی و غیر قابل نفوذ ساخته شده که دستیابی به آن تقریباً غیر ممکن است. از این قلعه امروزه تقریباً چیزی جز پی بناها و تاسیسات آن باقی نمانده و کاملاً تخریب شده است. در زمانی که هنوز سالم و قابل استفاده بوده دارای برج و بارو، انبار آذوقه، کارگاه با کوره‌های ذوب فلز، کارگاه با کوره‌های سفالگری، دالان‌های مخفی، مخزن آب و اتاق‌های متعدد بوده است (شکل ۴-۵). امروزه بالارفتن از دیواره صخره‌ای و رسیدن به قسمت‌های بالایی و ارگ قلعه به سختی امکان‌پذیر است و با خطراتی همراه است.

متعددی بر آن ساخته شده است. منازل و محل‌های مسکونی سربازان، صنعتگران و مردمان عادی و همچنین کارگاه‌های سفالگری و سفالپزی، فلزکاری و غیره در دامنه آن ایجاد شده‌اند (شکل ۵-۶ و ۱۸).

نمونه‌های از این قلعه‌ها که بر بلندی کوه‌ها اطراف شهرستان تفرش از جمله قاور قلعه زرجین، قلعه سلطان محمود کهلوی سفلی و قلعه‌های دیگر می‌توان نام برد که همگی این قلعه‌ها نشان‌دهنده اهمیت استراتژیک و نظامی فوق‌العاده این منطقه در زمان خود دارد. با توجه به مصالح این قلاع نمی‌توان آنها را به دوره اسلامی متعلق دانست بیشتر می‌توان این‌ها را در رابطه با دوره اشکانیان و دوره ساسانیان مورد مطالعه قرار داد و در

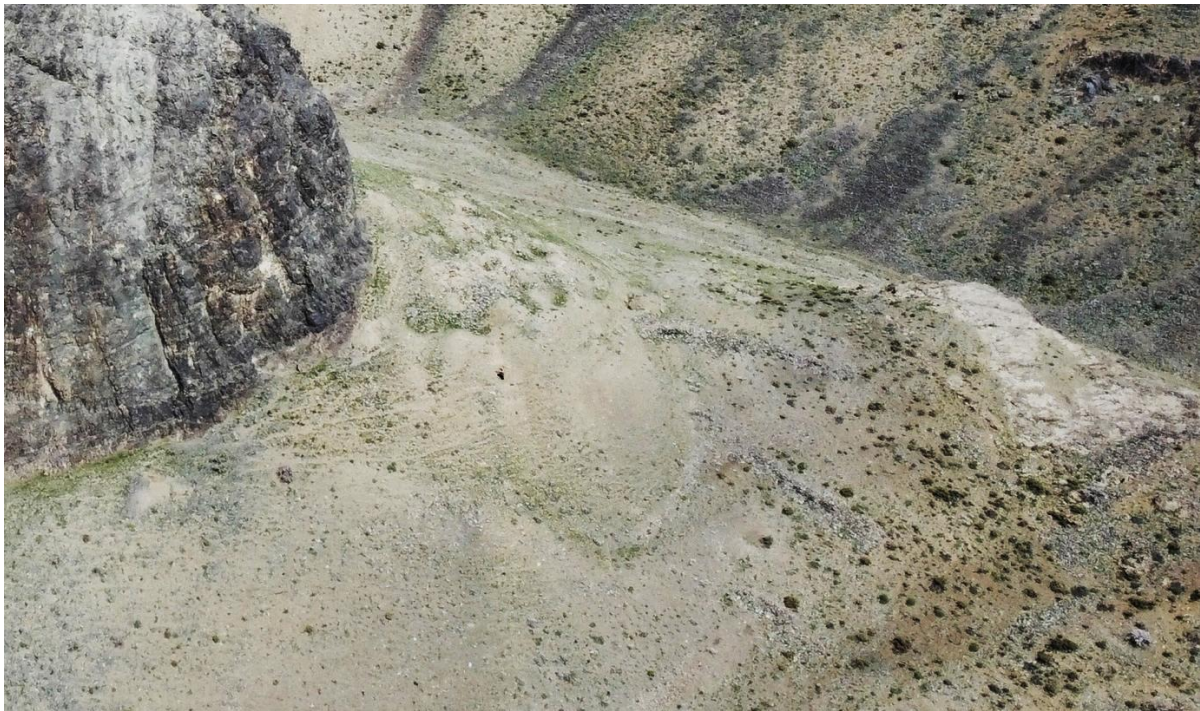
شکل ۳: موقعیت قلعه توس نوذر نسبت به قلعه‌ها و محوطه‌های تفرش (از نگارنده).

شکل ۴: چشم انداز قلعه توس نوذر و بخش‌های مرتبط با آن (از نگارنده).

شکل ۵: نمای از قلعه توس نوذر دید از شمال (آرشیو نگارنده).

شکل ۶: نمای جنوبی بروندد صخره‌ای و بخش پائین دست قلعه توس نوذر (آرشیو نگارنده).

ارگ (بخش اصلی قلعه)

داشته‌اند و در این فضاها از آجر و گچ و لاشه سنگ تراش خورده برای ساختن اتاق‌ها و فضاها استفاده شده است. در نگاه اول به علت شیب، بخش فوقانی به نظر می‌رسد که در چند سطح مختلف ساخته شده‌اند. اما این موضوع ناشی از چالشی بوده که معماران و سازندگان این بخش با آن روبرو بوده‌اند. به نظر می‌رسد اتاق‌ها و فضاها بصورت پلکانی روی هم قرار داشته‌اند و از طریق راه پله‌هایی به هم مرتبط بوده‌اند. بخش فوقانی شکل منظمی ندارد. اتاق‌های کناری و همچنین شمالی این قسمت به علت محدودیت فضایی فشرده و کوچک هستند. به همین دلیل در میان اهالی به زندان معروف است. در روی بخش‌های دیگری از صخره نیز پی فضاهایی مجزایی وجود دارد که کارکرد برج و بارو داشته‌اند و در حقیقت این فضاها برای غیر قابل نفوذ ساختن این بخش‌ها و نظارت بر اطراف بوده است. آثار دیوارهای بیرونی ارگ فوقانی امروزه به صورت داغ‌های بر روی صخره و لبه پرتگاهی آن باقی مانده است. در بخش فوقانی از مصالح لاشه‌سنگ تراش خورده منظم و گچ برای ساخت دیوارها استفاده شده است و قطر دیوارهای آن حدود ۱/۵ متر می‌باشد. به گمان این پی دیوارها بازمانده از بنای اولیه قلعه هستند با توجه به شواهد به ویژه شیوه دیوارچینی می‌توان آن را به دوره اشکانی و ساسانی نسبت داد (شکل ۷).

این بخش بر روی برون زدی صخره‌ای در میان دره برف چال به ارتفاع حدود ۶۰ متر ایجاد شده است. دلیل اصلی انتخاب و مکانیابی قلعه توس نوذر در زمان‌های مختلف شرایط طبیعی و دیواره این بخش بوده که تقریباً دارای دیواره‌ای عمود بر دامنه است و غیر چند شکاف که در صخره وجود دارد، دسترسی به بالای آن تقریباً ناممکن است. بر اساس تصاویر هوایی که از این بخش قلعه تهیه گردید. این بخش در شیب و به صورت پله کانی و مرتبط با هم ساخته شده است که ناشی از شیب بالای این صخره است که مسطح نیست و معماران ناچار بوده‌اند برای ایجاد تأسیسات این بخش قلعه با سطح بندی بناها، از شکل طبیعی آن پیروی کنند. به طوری که شیب این بخش به سمت شمال است و تأسیساتی که در جنوب این بخش قرار دارند حدود ۵ تا ۱۰ متر بالاتر از بخش شمالی آن است. تأسیسات اصلی که شامل اتاق‌هایی مستطیلی شکل به طول حدود ۶/۵ متر و عرض ۳/۵ تا ۴ متر است در فضایی به طول حدود ۸۵ متر و عرض ۳۶ متر بر بالای صخره ایجاد شده‌اند. در میان آوارهای این بخش قطعات کاشی‌های فیروزه‌ای هشت پر و کاشی‌های زرین فام و سفال شکسته‌های فراوانی (خمره‌های ذخیره) وجود دارد. به نظر می‌رسد، این فضاها از طریق راهروهایی به هم راه

شکل ۷: راه دیواره شرقی و بقایای آثار معماری ارگ (آرشیو نگارنده).

به دلیل ریزش و تلمبار شدن آوارهای فرو ریخته، پی بسیاری از فضاهای فوقانی نامشخص است. این موضوع سبب شده که نتوان در مورد کاربری این فضاها گمانه زنی کرد. به هر رو جز چند اتاق و راهرو که در اثر حفاریات غیر قانونی وضعیت آنها مشخص است بقیه فضاها با خاک‌های آواری پوشیده شده‌اند. از آنجا که قسمت فوقانی صخره یک دست و صاف نیست و در آن شکاف‌ها و بریدگی‌های وجود دارد معماران برای غیرقابل نفوذ ساختن و یکدست سازی سطح آن این قسمت‌ها را با لاشه سنگ و ملات گچ (نیمکوب) گرفته‌اند. دروازه اصلی با اتاق‌های به منظور بازرسی احاطه شده است (شکل ۹-۱۰، ۱۶).

این بخش قلعه با توجه به محدودیت فضا به گمان دارای چند طبقه بوده، که امروزه فقط بخش‌های کف و پی بناها باقی مانده است که در این کف که مستقیم بر سطح برونزدگی صخره قرار می‌گرفته آب انبار و انبارهایی در سنگ تراشیده‌اند. در واقع آب انبارها و انبارها در معرض دید نبوده و در زیر فضاهای مسکونی قرار داشته‌اند.

راه دستیابی و ورود به ارگ از دو طریق بوده است که یکی در شرق و یک ورودی دیگر در جنوب غرب صخره در شکاف‌های طبیعی برونزد صخره‌ای ایجاد شده‌اند که با پلکان‌های از لاشه سنگ و آجر و گچ ساخته شده‌اند. امروزه از این پله‌ها و پلکان‌ها آثاری جز داغ پی‌ها بر روی این شکاف‌های صخره‌ای اثری باقی نمانده است که در بالای شکاف‌ها به هشتی‌هایی منتهی می‌شده‌اند که به گمان دارای پوشش ضربی و گهواره‌ای بوده‌اند. هشتی که در بالا راه جنوب غربی به آن منتهی می‌شود فضایی است دارای ۱۵ متر طول شمالی جنوبی و ۱۲/۵ متر عرض شرقی غربی با دیوارهای به قطر ۲ متر از لاشه سنگ تراش خورده و گچ نیمکوب است. همچنین ممکن است برای مخفی ماندن ورود و خروج افراد به ارگ این رشته پله‌ها دارای پوشش بوده‌اند. در حدود ۱۰ متری دامنه صخره و روبه‌روی این راه که به قسمت فوقانی صخره منتهی می‌شود دالان مخفی سرپوشیده‌ای از آجر که بصورت ضربی کار شده وجود دارد که به گمان با این راه در ارتباط است که برای استفاده ویژه افراد خاص و در جهت حفظ امنیت آنها طراحی و اجرا شده است.

شکل ۱۰: ورودی و بقایای پله به هشتی بالایی ورودی غربی توس نوذر (شهرابی ۱۳۹۷).

شکل ۱۱: یکی از آب انبارهای ارگ توس نوذر (شهرابی ۱۳۹۷).

بخش پائین دست و دامنه ها

این بخش شامل جنوب و بخشی از شیب اطراف برونزد صخره ای است که از هر طرف به مسیل آب‌های که از دو طرف محوطه قلعه می‌گذرد منتهی می‌شود. دارای عرض حدود ۱۰۰ متر شرقی غربی و طول شمالی - جنوبی از پای برونزد صخره‌ای به سمت جنوب حدود ۶۰ متر می‌باشد. این بخش در واقع ادامه و دنباله بخش برونزد صخره‌ای است و بر دو طرف شیب که در هر سمت به مسیل منتهی می‌شود، اشراف دارند. بخش‌های زیادی از این قسمت بر اثر حفاری‌های گنجیابان تخریب شده است.

معماری فضاهای این بخش شامل اتاق‌هایی است که با لاشه‌سنگ خشکه‌چین ایجاد شده‌اند و دارای پوشش سقف گهواره‌ای از آجرهای مربعی با ملات گچ و گل بوده‌اند که در برخی از این سازه‌ها آثار آن باقی مانده است. به‌طور کلی، کمتر در ساخت فضاهای این بخش از آجر استفاده شده است. در مورد کاربری این بخش می‌توان گفت که محل اسکان سربازان، نگهبان و صنعتگران با خانواده هایشان بوده است. این فضاها و

با توجه به عکس‌های هوایی بخش فوقانی دارای ۴ آب‌انبار مستطیل شکل و در جهت شمالی - جنوبی است که در بستر صخره تراشیده شده و دیوارهای درونی آنها را با اندودی از ساروج برای جلوگیری از نشت آب پوشانده‌اند. ابعاد آنها تقریباً طول ۶ متر و عرض ۳ متر می‌باشد و دارای عمقی حدود ۳ متر می‌باشند. به گمان این آب‌انبارها دارای پوشش ضربی و گهواره‌ای بوده و آب مورد نیاز ارگ نشینان را از چند چشمه که در ارتفاعات اطراف توس نوذر هستند به وسیله تنبوشه‌های سفالی و شترگلوهایی به این آب‌انبارها منتقل و ذخیره می‌کردند یا در صورت لزوم از آب ریزش‌های جوی (برف و باران) پر می‌کردند. با توجه به وضعیت ویژه ارگ به گمان دارای آب‌انبارها و انبارهای ذخیره مواد غذایی بیشتری بوده که شناسایی آنها مستلزم کاوش‌های هدفمند باستان‌شناسی است. به نوشته ابراهیم دهگان چشمه اصلی تامین کننده آب این قلعه و اطراف آن چشمه نوخشیک در حدود ۱/۵ کیلومتری جنوب شرق آن قرار داشته است که آب را از این مسافت با تنبوشه‌های سفالی که آثار آن هنوز در محل موجود است به آب‌انبارها و چاه‌های دیگر می‌رسانده‌اند (شکل ۱۱، ۱۴).

شکل ۸: نمای بخش فوقانی ارگ و راه‌های دسترسی به آن (آرشیو نگارنده).

شکل ۹: تصویری از راهرو با دیوار سنگی در بالای برونزد صخره‌ای (شهرابی ۱۳۹۷).

به این بخش حالت پلکانی بخشیده است. به نظر می‌رسد، برخی از خانه‌ها بر هم اشراف داشته و سقف خانه پایینی حیات خانه بالایی بوده است (شکل ۱۲-۱۴). در بخش غربی پائین ارگ و روبه‌روی ورودی غربی، سازه‌ای با دیواره لاشه‌سنگی و ملات گل وجود دارد (شکل ۱۵). در این بخش توده‌های خاکستر و خاک سوخته و فضاهای درهم‌ریخته‌ای از آجرهای شکسته با آثار فراوان سفال و شیشه و غیره وجود دارد. در درون این بارو تونل و راهروهای مخفی، اصطبل، طویله و انبارها، کارگاه‌های فلزکاری، شیشه‌گری و سفالگری قرار داشته‌اند. تنبوشه‌ها و شبکه‌ای که آب را با استفاده از شترگلو به بالا و بخش مختلف ارگ می‌رسانده، از این قسمت می‌گذشته است.

خانه‌ها به صورت فشرده و در دامنه ایجاد شده‌اند به نظر می‌رسد دالان و کوچه‌هایی باریکی این فضاها را از هم مجزا کرده و بخش بندی شده است و همه این فضاها با دیواره یا بارویی از لاشه‌سنگ و ملات گل در بر گرفته شده‌اند. بنا به گفته معمرین بسیاری از این فضاها تا حدود نیم سده پیش تقریباً سالم باقی بوده‌اند که در اثر عوامل طبیعی و حفاری‌های قاچاقچیان تخریب شده‌اند. تأسیسات مسکونی و گارگاهی و غیره بر بخش بالای شیب دامنه برونزد صخره‌ای را که به مسیل‌ها منتهی می‌شود با دیوارهای لاشه‌سنگی با ملات گل ایجاد شده‌اند. از این دیوارها امروزه بخش‌هایی زیادی مدفون در زیر آوار باقی مانده است. شیوه ساخت بناها در شیب دامنه

شکل ۱۲: نمای جنوب غربی ارگ و پائین دست قلعه، بناها و دیوارها باروی آن (آرشیو نگارنده).

شکل ۱۳: نمای کاملی از ارگ و بخش پائین دست قلعه توس نوذر (آرشیو نگارنده).

شکل ۱۴: بخشی از دیوارهای جنوبی قلعه و دره نوخشیک و چشمه بالای آن (آرشیو نگارنده).

شکل ۱۵: سازه سنگی در دامنه غربی توس نوذر (پرونده ثبتی اثر).

دالان مخفی

در دامنه غربی برونزد صخره‌ای و حدود ۱۰ متری دیواره صخره‌ای بر اثر حفاری‌های گنج یابان دهانه دالان و راهی مخفی بیرون افتاده است که حدود ۲۵ متر طول و دارای ارتفاعی حدود ۱/۵ متر است که دیواره‌های آن با لاشه سنگ با ملات گچ و پوشش آن با آجرهایی به ابعاد $۱۹ \times ۱۹ \times ۴$ سانتی متر با تاق ضربی اجرا شده است. به گمان این دالان با راه و ورودی غربی ارگ مرتبط است. ارگ نشینان دور از چشم انظار به ارگ تردد می‌کرده‌اند. در داخل آن راه پله‌ای ساخته شده است (شکل ۱۶).

شکل ۱۷: تنبوشه سفالی انتقال آب قلعه توس نوذر (پرونده ثبتی اثر).

بخش کارگاهی و کوره‌ها

به گمان، قلعه نشینان و ساکنان آن بسیاری از ملزومات مورد نیاز خود را در محل و همین‌جا تأمین کرده و تقریباً خودکفا بوده‌اند. به نظر می‌رسد، کارگاه‌هایی کوچک در محلی اختصاصی برای برآوردن نیاز ساکنان در بافت پائین دست قلعه وجود داشته که شناخت آنها مستلزم کاوش‌های هدفمند، دامنه دار و گسترده باستان‌شناسی است. در این کارگاه‌ها سفالگری، کاشی، شیشه‌گری، فلزکاری و آهن‌گری و ریخته‌گری صورت می‌گرفته است. اما در مورد کوره‌های آنها که شامل پخت سفال، آجرپزی، فراوری فلزات و غیره در بیرون و دور از فضای مسکونی و خارج از حصار اصلی قلعه ایجاد شده‌اند. در چند جای حاشیه پائین دست قلعه آثار این کوره‌ها دیده می‌شود. که در شمال و جنوب این بخش قرار دارند. نکته جالب توجه در این است که این کوره‌ها در خارج از محدوده اصلی قلعه و دور از فضاهای مسکونی و منابع آب ایجاد شده‌اند. علت مکان‌یابی این فضاها در حاشیه و دور از فضاهای مسکونی آلودگی و پسماندهای آنها بوده است که با فاصله تقریباً دور در حاشیه ایجاد شده‌اند. کوره‌های بخش جنوبی و جنوب شرقی. در بخش جنوبی آثار چند کوره شناسایی شد که از همدیگر فاصله دارند. در اطراف این مکان سرباره‌های فلزی و جوش

شکل ۱۶: دالان مخفی جنوب غرب دامنه برونزد صخره‌ای (شهرابی ۱۳۹۷).

شبکه آب و چاه آب بخش پائین دست

در بخش غربی و نزدیکی دالان مخفی چاهی وجود دارد که در بستر صخره‌ای حفر گردیده و اطراف لبه بالایی آن دیواری دایره‌ای به قطر حدود ۳ متر با آجرهای مربعی شکل به ابعاد $۲۰ \times ۲۰ \times ۴$ سانتی متر آجر چینی شده است. به گمان این چاه برای ذخیره آب مورد استفاده این ساکنان این بخش قلعه بوده، که به وسیله تنبوشه‌های سفالی از چشمه‌های بیرون از محدوده قلعه از جمله چشمه نوخشیک به این چاه‌ها منتقل می‌شده است. ممکن است چاه‌های مشابه دیگری در سایر بخش‌ها وجود داشته باشد که به مرور زمان پر شده‌اند. علاوه بر این، چاه‌ها که کارکرد ذخیره آب داشته‌اند، احتمالاً در برخی نقاط مخزن‌های آب در زمین نیز ایجاد کرده‌اند که دیواره‌های داخلی آن را با لاشه سنگ و ساروج برای ذخیره آب عایق کرده بودند. در حال حاضر در مورد شبکه انتقال آب و چگونگی انتقال آن آگاهی جز تنبوشه‌های سفالی نیست ولی با توجه به همین

دیوارها آثار استفاده از آجر به ابعادهای تقریباً مشابه و کمی اختلاف در اندازه دیده می‌شود. از این آجرها در بخش پائین‌دست و محوطه‌های مسکونی به ویژه در پوشش فضاها نیز استفاده شده است. آجرهای به‌دست آمده دارای اندازه‌های مختلف هستند که شامل آجرهایی $۲۱ \times ۲۲ - ۲۱ \times ۴ - ۵$ ؛ $۲۲ \times ۲۲ - ۲۲ \times ۴ - ۵$ ؛ $۲۳ \times ۲۳ - ۲۳ \times ۴ - ۵$ ؛ $۲۲ \times ۲۲ - ۲۲ \times ۴ - ۵$ ؛ $۲۰ \times ۲۰ - ۲۰ \times ۴ - ۵$ ؛ $۱۹/۵ \times ۱۸ - ۱۹/۵ \times ۱۸ - ۴$ سانتی‌متر می‌باشند. علاوه‌براین، برای انتقال آب به بخش فوقانی صخره و دیگر قسمت قلعه از تنبوشه‌های سفالی استفاده کرده‌اند که در کارگاه‌های سفالگر خود محل تولید و آماده شده‌اند.

کاشی‌های زرین فام و لاجوردی و فیروزه‌ای چلیپایی، مربع، چهار پر، هشت پر با نقش برجسته اسلیمی و کتیبه‌ای و ساده متعلق به قرن ۶ و ۷ ه‍.ق هستند که همزمان هست با حضور اسماعیلیان در این منطقه و مناطق همجوار از جمله در قلعه‌های الموت، گردکوه، لمبسر و غیره است و در زمره قلعه‌های آنها بوده است. از دوره بعد از اسماعیلیان و حضور صفویان (زمان شاه اسماعیل یکم ۸۹۲-۹۳۰ ه‍.ق) که بنا به نوشته عبدالحسین آیتی که قصر این قلعه را بازسازی کرده است. در بررسی باستان‌شناسی هیچ شواهدی از دوره صفویه به‌دست نیامد و همچنین در شهر تفرش چندین بنای متعلق به دوره سلجوقیان و دوره صفویه وجود دارد.

سفال، ظروف سنگی و دیگر اشیاء

در پائین دست و بالای قلعه تعدادی سفال جمع‌آوری شد که شامل لبه و بدنه ظرف هستند. این سفال‌ها شامل سفال‌های ساده دوران تاریخی، سفال‌های دوره اسلامی می‌باشند. سفال‌های دوره تاریخی دارای خمیره آجری، آجری - قرمز تیره با تزئینات فشاری، کنده موج و گیاهی و افزوده طنابی است. فرم این ظروف شامل کوزه، خمره‌های ذخیره و ظروف آشپزخانه‌ای است. علاوه‌براین، در بررسی سطحی سفال‌های زرین فام، نقاشی زیر لعاب، مینایی، نقش سیاه، دیگر انواع سفال دوره اسلامی نیز به‌دست آمد. ظروف سنگی شامل دیگچه‌های تراشیده از سنگ است که کاربرد آشپزخانه‌ای داشته‌اند و در لبه برخی از آنها سوراخی برای عبور دسته فلزی ایجاد شده است. سنگ‌های گرد طبیعی (برای منجنیق) و چند پیکان آهنی پره‌دار در بررسی این قلعه به‌دست آمده است.

کوره، توده‌های خاکستر و اثر حرارت زیاد دیده می‌شود که ناشی از فعالیت‌های طولانی مدت است. احتمالاً کوره‌ها و محل‌های دیگری برای پخت آجر و سفال نیز در اطراف وجود دارد که برای ما ناشناخته است (شکل ۴).

گورستان‌ها

شامل چندین گورستان از دوره‌های مختلف است که در بیرون از محدوده قلعه و بر دامنه و روی ارتفاعات اطراف آن ایجاد شده‌اند. با توجه شکل قرار گیری گورها و همچنین مقایسه آنها با نمونه گورهای بررسی شده از محوطه سرآبادان و دیگر گورستان‌های تاریخی شهرستان تفرش این گورستان‌ها را می‌توان با دوره‌های مختلف قلعه در ارتباط دانست که از دوره اشکانی تا اواسط دوره صفویه را در بر می‌گیرد. این گورستان‌ها در شیب و ارتفاعات جنوب شرقی، جنوب غربی، غرب خارج از محدوده قلعه ایجاد شده‌اند. در اطراف گورستان‌های جنوب شرقی و جنوب غربی سفال و آجرهای شکسته پراکنده‌ای دیده می‌شود که نشان‌دهنده تعلق آنها به دوره اسلامی می‌باشد. گورستان دیگر به گمان متعلق به دوره تاریخی می‌باشد. هرچند که گمان می‌رود در میان قبور دیگر گورستان گورهای متعلق به دوره تاریخی وجود داشته باشد در واقع تدفین دوره اسلامی درکنار گورهای دوره پیش انجام گردیده باشد (شکل ۴).

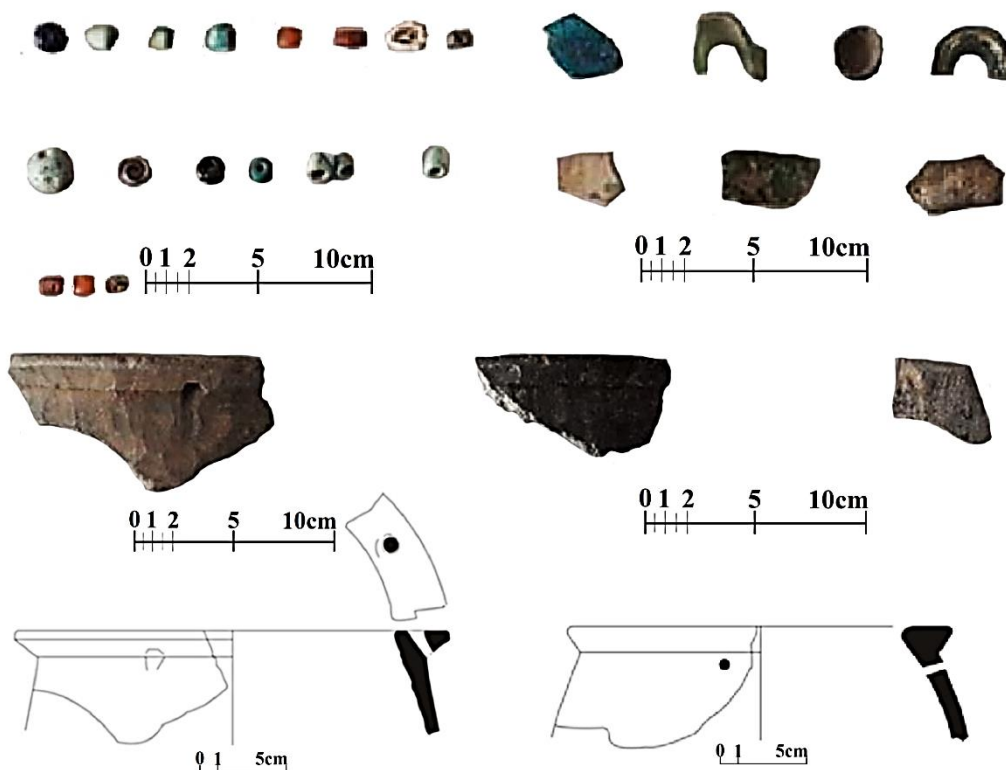
مصالح

مصالح استفاده شده در قلعه توس نودر متنوع هستند و شامل مصالح اصلی و تزئینی می‌باشند. مصالح اصلی شامل آجر، لاشه‌سنگ‌های تغییر شکل یافته، خشت، گچ و کاه گل (به عنوان ملات گچ گل و گچ، ساروج و کاهگل) است. مصالح تزئینی نیز شامل انواع کاشی‌های فیروزه‌ای هشت پر و کاشی‌های زرین فام است که برای تزئین سطوح داخلی بناهای (حمام و غیره) بخش ارگ یا بناهای فوقانی برونزد صخره‌ای مورد استفاده قرار گرفته‌اند.

در بناهای ارگ پی‌ها و دیوارها از لاشه‌سنگ و ملات گچ و ساروج ساخته شده، حدود ۱/۵ متر یا کمی بیشتر خامت دارند. این دیوارها قدیمی‌ترین بخش‌های قلعه هستند. شیوه دیوارسازی و چینش این دیوارها نشان دهنده تعلق این پی‌ها به دوران اولیه قلعه یعنی دوره اشکانی و ساسانی است. بر روی این

و غیره بوده است (پرونده ثبتی اثر، ۱۳۸۷). در بررسی تعدادی مهره‌های سوراخ دار از عقیق، لاجورد، خمیر شیشه و صدف سوراخ شده به دست آمد (شکل ۱۸).

(شهرابی، ۱۳۹۷: ۱۱۹). چند قطعه ظروف شیشه‌ای جمع‌آوری شده در بخش‌های مختلف قلعه به رنگ‌های آبی، سبز، شفاف، و قهوه‌ای و تیره رنگ، متعلق به تنگ‌ها و مشربه‌ها

شکل ۱۸: مهره‌ها و شیشه شکسته‌ها و ظروف سنگی قلعه توس نوذر (پرونده ثبتی ۱۳۸۷؛ شهرابی ۱۳۹۷).

تحلیل معماری

آثار معماری باقی مانده از قلعه توس نوذر نشان‌دهنده این است که این قلعه از دوره‌های اشکانیان تا اواخر دوره اسماعیلی یعنی تا حدود سال ۶۶۹ ه‍.ق/۱۲۷۰ م مورد استفاده قرار داشته است. بیشترین یافته‌های معماری قلعه متعلق به دوره پس از ساسانی تا دوره میانی (۵ تا ۷ ه‍.ق) است. آثار دوره اشکانی و ساسانی قلعه توس نوذر شامل پی‌هایی بر روی لبه‌های بروزد صخره‌ای است که با لاشه‌سنگ و ملات گچ نیمکوب و ساروج به قطر حدود ۱/۵ متر ایجاد شده‌اند. در بخش‌های پائین‌دست و دامنه بروزد صخره‌ای به علت پوشیده شدن آثار و بناها و همچنین ساخت و سازهای که پس از این دوران صورت گرفته نمی‌توان در مورد معماری افراد عادی قلعه در این دوران‌ها نظری داد.

در بررسی تفرش قلعه‌های متعددی از دوران اشکانی - ساسانی شناسایی و بررسی شد که برای ساخت دیوارها از لاشه‌سنگ و گچ نیمکوب و همچنین دیوارهای خشکه‌چین ساخته شده بودند از جمله این قلعه‌ها عبارتند گندم کوه، قلعه

سه گوش بازرجان، جلایر، بقایای بناهای فریسمانه (۲/۵ کیلومتری جنوب روستا و حاشیه جنوبی قره چای)، قلعه آهه (ابره‌در)، محوطه سرآبادان، قیز قلعه (قلعه سلطان محمود)، کهلوی سفلی، تپه کهنه دربر، قلعه خرازان، گاور قلعه جورقین، گاور قلعه زرچین، قلا کهلوی علیا، نارنج قلعه جفتان، قلعه بابالر، میل و قیز کورپه سی کوره، قلعه سس فرن قیه، آتشکده و قلعه نویس، قلعه کبوران، قلعه بیابان دارای آثار و داده‌های معماری از دوره‌های مختلف تاریخی هستند. در ساخت این قلعه از مصالح بوم آورد یعنی لاشه‌سنگ، گچ نیمکوب، آجر و خشت استفاده شده است. آثار دوره‌های بعد ساسانی در این قلعه‌ها شامل دیوارهای ساخته شده از لاشه‌سنگ با ملات گل و در مواردی گچ و گل است که بر پی و دیوارهای آثار تاریخی ساخته شده‌اند. قلعه سه گوش، نارنج قلعه به صورت محدود در پی بناها از گچ نیمکوب و لاشه‌سنگ، استفاده شده است. علاوه بر این، دارای دیوارهای خشکه‌چین هستند. به نظر می‌رسد، در این قلعه‌ها از گل

قلعه توس نور مشابهت فراوانی از هر نظر با قلعه لمبسر قزوین و قلعه گردکوه دامغان دارد و به نظر می‌رسد در این قلعه‌ها از الگوهای معماری مشابهی استفاده شده است. هرچند اختلافاتی که در آنها دیده می‌شود بیشتر به شیوه اجرا برمی‌گردد که خود ناشی از الزامات محیط طبیعی و جغرافیایی بوده که مهندسان و معماران اسماعیلی با آن روبرو بوده‌اند. به این صورت که ساخت این قلعه‌ها که دفاعی بوده‌اند دارای دیوارهای مستحکم از لاشه‌سنگ و ملات گچ بوده‌اند که دیواره‌های بخش اصلی قلعه را پوشش می‌داده و در فواصل معین با برج‌های نیم دایره‌ای جهت دفاع موثر تقویت شده‌اند. در قلعه گردکوه که بخش‌های عمده از دیوارهای دفاعی آن باقی مانده، ورودی در جانب شرقی قرار دارد که برای دسترسی و صعود به قلعه و درون باروی آن پله‌های از لاشه سنگ و ساروج و گچ ساخته و همچنین قسمت‌هایی از صخره را برای ساخت پله بریده‌اند (پرونده ثبتی گردکوه). این وضعیت نیز در قلعه توس نوذر قابل مشاهده است.

در قلعه توس نوذر انبارهای آب و چاه سنگی را که متعلق دوره‌های تاریخی بودند، را در دوره‌های بعد تعمیر و مرمت یا گسترش داده شده و به تعداد آنها با توجه به موقعیت قلعه اضافه کرده‌اند. این موضوعی بوده در قلعه‌هایی اسماعیلی اهمیت زیادی داشته است (بنگرید به ستوده، ۱۳۴۵). زیرا ممکن بود هر زمان قلعه برای مدت نامعلومی مورد یورش و محاصره قرار گیرد. در قلعه لمبسر در بستر صخره‌ای دست به ایجاد تعدادی حوض یا آب انبار زده‌اند و همچنین در قلعه گردکوه دیواره درونی انبارها و حوض‌های آب را برای غیر قابل نفوذ ساختن و همچنین جلوگیری از فاسد شدن مواد غذایی دیواره‌ای از لاشه سنگ و ساروج ایجاد کرده‌اند. این وضعیت در حوض‌های آب و انبارهای قلعه توس نوذر نیز دیده می‌شود که برای جلوگیری از هدر رفت و نشت آب از درزها و شکاف‌های ریز دیواره تراشیده شده صخره، آنها را با لایه‌ای از ساروج اندود کرده‌اند. در قلعه توس نوذر برای انتقال آب از چشمه‌های اطراف به آب انبارها از تنبوشه‌های سفالی که در خود محل ساخته شده‌اند بهره برده‌اند. در قلعه گندم کوه نیز که متعلق به دوره ساسانی است برای انتقال آب از تنبوشه‌های سفالی استفاده کرده‌اند که در میان دیوارها و با لایه‌های از ساروج پوشانده شده‌اند. این شیوه انتقال آب به قلعه‌ها و همچنین استفاده از شتر گلو با توجه به

به‌عنوان ملات نیز استفاده شده است. در قیز قلعه و و گندم کوه از تنبوشه‌های سفالی برای انتقال آب استفاده شده، هرچند به نظر می‌رسد از این شیوه در برخی دیگر از قلعه‌ها استفاده شده باشد، ولی در بررسی شواهدی از این موضوع به‌دست نیامد. تنها در قلعه توس نوذر کاشی‌های زرین فام و کاشی‌های آبی فیروزه‌ای و لاجوردی مربع و چهارپر و هشت پر که در تزئین و پوشش دیوارها بکار رفته به‌دست آمد. تنها شواهد از استفاده از آجر از قلعه خرازان و گندم کوه و پل قیز کورپه سی به‌دست آمد. این آجرها به گمان مربوط به بناهای متعلق به قرون ۵ تا ۷ ه‍.ق هستند، که این قلعه با توجه به موقعیت آن دوباره مرمت و مورد استفاده قرار می‌گیرند. قلعه توس نوذر با قیز قلعه ساوه و محوطه آوه همزمان بوده و که در فاصله میان آنها قلعه خرازان و جلایر ایجاد شده است. بنا بر شواهد و داده‌های باستان‌شناسی این قلعه‌ها در دوره اشکانی و ساسانی ایجاد شده‌اند و در دوره‌های بعد (توسط اسماعیلیان در قرون ۶ و ۷ ه‍.ق همزمان با سلجوقیان)، با توجه به اهمیت استراتژی که داشتند، دوباره مورد بازسازی و استفاده قرار می‌گیرند. این نکته جالب توجه است که بیشتر قلعه‌های اسماعیلی بر روی قلعه‌هایی از دوره اشکانی و ساسانی بنا شده‌اند. چنانچه ولفرام کلایس در سال ۱۹۷۲ قیز قلعه را بررسی کرد و آن را قلعه‌ای اسماعیلی معرفی کرد (کلایس، ۱۳۵۴: ۳۱۱) و در سال ۱۳۵۲ نیز هوشنگ عظیم‌زاده در طی بررسی منطقه ساوه این قلعه را دوباره مورد بررسی قرار داد و آن را متعلق به دوره ساسانیان دانسته است (عظیم‌زاده، ۱۳۵۲: ۶۴). در ساخت این قلعه‌ها (توس نوذر و قیز قلعه ساوه) از شیوه معماری (دیوارها، تاق‌ها و قوس‌ها) و مصالح (آجر و تنبوشه‌های سفالی و غیره) مشابه استفاده شده است. قلعه توس نوذر و قیز قلعه کهلوی یا سلطان محمود کهلوی سفلی با قلاع متعدد اسماعیلی در رشته کوه‌های البرز و مناطق همجوار در دوره اسماعیلی در ارتباط بوده‌اند (کلایس، ۱۳۵۴؛ دفتری، ۱۳۷۵: ۵۲۲).

قلعه توس نوذر با قلعه گردکوه دامغان و دیگر قلعه‌های اسماعیلی از جمله نويزر شاه، لمبسر، الموت همزمان است. از نظر معماری دارای تمام شاخصه‌های معماری و قلعه سازی اسماعیلیان است. در این میان بیشترین مشابهت‌ها را با قلعه لمبسر، نويزر شاه در قزوین و گردکوه دامغان دارا است. از میان قلعه‌های اسماعیلی از نظر موقعیت و همچنین شیوه معماری

گرگان (Kiani, 1982: fig. 43-44, 46, 56-59)؛ خوره محلات (رهبر، ۱۳۸۲: ۱۵۳-۱۵۴)؛ راس الخیمه در جنوب خلیج فارس (Kenet, 102, fig. 5, 39) و مشابه و قابل مقایسه سفال‌های ساسانی فاز VD تورنگ تپه (Locomate, 1987: pl. 41-43, 45, 73)، مشابه فاز VII A, B تورنگ تپه (Locomate, 1987: pl. 64-65, 70)، و مشابه دوره VII C تورنگ تپه (Locomate, 1987: pl. 76)، سفال شماره ۱۹ مشابه دوره IX تورنگ تپه (Locomate, 1987: pl. 92)؛ سفال‌های با نقوش شانه‌ای و استامپی قابل مقایسه و مشابه سفال‌های قلعه یزدگرد (Keall & Keall, 1981: fig. 14-16, 20-28, 31)، همچنین، از نظر فرم و تزئین نقش کنده شانه‌ای مشابه و قابل مقایسه با سفال‌های ساسانی دشت خوزستان (شوشان، Veneke, pl. 21, 25, 34, 38, 42)؛ همچنین پایه‌ها مشابه پایه‌های سفالی ساسانی به‌دست آمده از کاوش خوره محلات (رهبر، ۱۳۸۲) می‌باشند. سفال با نقوش سنبله گندم مشابه نمونه‌های به‌دست آمده از قلعه یزدگرد و قصر ابونصر (Keall & Keall, 1981: fig. 28; Whitcomb, 1985: fig. 44) است (شکل ۲۱ و جدول ۱). به‌طور کلی، سفال‌های قلعه توس نوذر از نظر فرم و تزئینات شباهت‌های نزدیکی با سفال‌های شمال ایران و جنوب دریای مازندران دارند (ر.ک. به Trinka, 1986; Kiani, 1982; Priestman, 2013). این موضوع شاید ناشی از این باشد که این منطقه بارها توسط تپورها (دیلیمان) تسخیر و مورد هجوم قرار گرفته است (حسن قمی، ۱۳۶۱: ۳۳-۳۴). تا آنجا که برخی از پژوهشگران نام تفرش را بر گرفته از نام این قوم می‌دانند (حسنی، ۱۳۸۲: ۴۸).

شکل ۱۹: سفال‌های سطحی قلعه توس نوذر (پرونده ثبتی اثر ۱۳۸۷).

یافته‌های قلعه گندم کوه به دوران‌های پیش بر می‌گردد. در قلعه‌های اسماعیلی برای برطرف کردن مشکل انتقال آب نیز این شیوه را بکار گرفته و توسعه داده بودند. به‌طوری که در سایر قلعه‌های اسماعیلی از جمله گردکوه نیز برای انتقال آب به قلعه‌ها از این شیوه استفاده کرده‌اند. استفاده گسترده از منابع محلی و آشنایی دقیق از شیوه‌های مهندسی در کنار مکانیابی قلعه‌های دفاعی به اسماعیلیان امکان ایستادگی در برابر حکومت‌های وقت (سلجوقیان) و بعد مغولان به فرماندهی هولاکو را داده بود به طوری که قلعه گردکوه توانست به مدت ۱۷ سال در برابر یورش بی‌امان مغولان بایستد.

در قلعه توس نوذر برای تزئین بناها از کاشی‌های زرین فام و لاجوردی بهره برده شده که متأسفانه در اواخر قاجار و بعد آن، بیشتر این کاشی‌ها توسط اهالی برای فروش برده شده‌اند که آیتی نیز به این موضوع اشاره کرده است. به هر رو تزئیناتی که شامل کاشی‌های زرین فام و لاجوردی می‌باشد متعلق به دوره‌های میانی قرن ۶ و ۷ ه.ق بوده است.

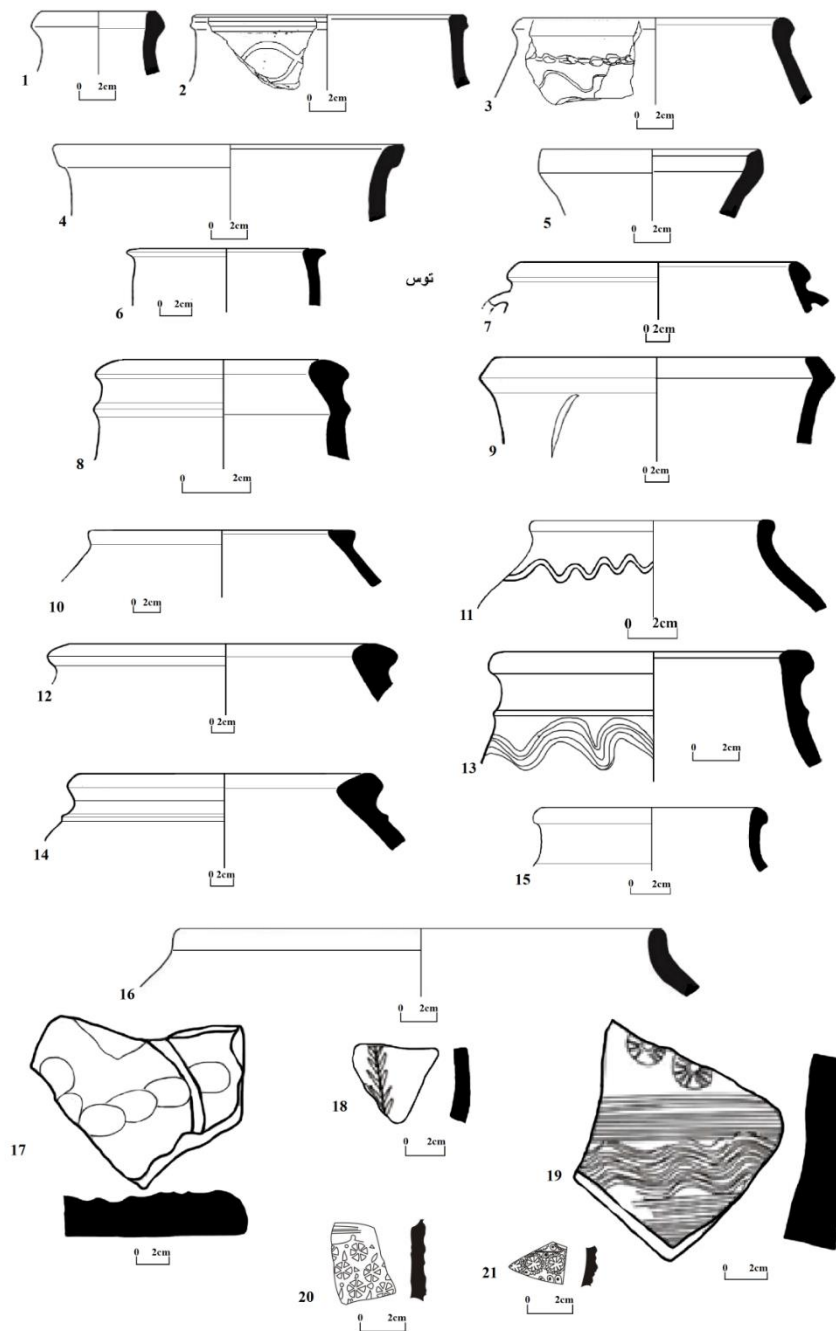
سفال‌های اشکانی - ساسانی

سفال‌های اشکانی - ساسانی به‌دست آمده از قلعه توس نوذر به آسانی از هم قابل شناسایی نیستند. این موضوع نشان دهنده تداوم سنت و شیوه‌های سفالگری است. سفال‌ها از نظر فرم شامل کوزه و سبو، پارچ و کاسه، تنگ، خمره‌ها می‌باشند. در مجموع، به سه گونه نقوش (با نقوش کنده شانه‌ای، شانه‌ای موج و غیره، مهرزده، طنابی و در مواردی نقوشی خوشه گندم و نقوش فشاری با سرانگشت بر روی سفال‌ها با الهام از طبیعت است. بیشتر این سفال‌ها دارای لعاب گلی رقیق هستند. خمیره سفال‌ها نخودی تا آجری را در بر می‌گیرد که دارای آمیزه ماسه نرم و شن که حرارت برای پخت آنها کافی بوده است (شکل ۲۰ و جدول ۱).

در مجموع، سفال‌های قلعه توس نوذر مشابه و قابل مقایسه با سفال‌های قصر ابونصر (Whitcomb, 1985: fig. 18, 20-21, 40, 44-45 Trinka, 1986; Ricardi, fig. 88-89, 91)؛ دشت دامغان (Ricardi, fig. 88-89, 91)؛ سفال‌های ساسانی قلعه قبرستان، قلعه قارنیارق، قلعه پل گنبد، قلعه آلتین توخماق، قلعه بی‌بی شیروان، قلعه خرابه گرگان، سفال‌های ساسانی دیوار دفاعی

شکل شماره ۲۰: سفال‌های سطحی قلعه توس نوذر (پرونده ثبتی اثر ۱۳۸۷).

شکل ۲۱: طرح سفال‌های دوران تاریخی قلعه توس نوذر (پرونده ثبتی اثر).

جدول ۱: توصیف و گاهنگاری سفال‌های دوران تاریخی قلعه توس نوذر (از نگارنده).

ردیف	نام	توضیحات	دوره
۱	قلعه توس نوذر	لبه/ نخودی/ شن/ چرخساز/ حرارت کافی/ متوسط (آشپزخانه ای)	ساسانی
۲	قلعه توس نوذر	لبه/ نخودی/ شن/ حرارت کافی/ منقوش نقش کنده/ چرخساز/ متوسط	اشکانی - ساسانی
۳	قلعه توس نوذر	لبه/ قرمز آجری/ شن/ حرارت کافی/ منقوش نقش کنده موج/ برجسته طنابی/ چرخساز/ خشن	اشکانی - ساسانی
۴	قلعه توس نوذر	لبه/ قرمز آجری/ شن/ حرارت کافی/ چرخساز/ خشن	اشکانی - ساسانی
۵	قلعه توس نوذر	لبه/ خاکستری تیره/ شن/ حرارت کافی/ متوسط (آشپزخانه ای)	ساسانی
۶	قلعه توس نوذر	لبه/ نخودی/ ماسه/ چرخساز/ خشن/ متوسط	اشکانی - ساسانی
۷	قلعه توس نوذر	لبه/ دسته/ نخودی/ شن/ چرخساز/ حرارت کافی/ خشن	اشکانی - ساسانی
۸	قلعه توس نوذر	لبه/ بدنه/ نخودی/ شن/ چرخساز/ حرارت کافی/ خشن	ساسانی
۹	قلعه توس نوذر	لبه/ بدنه/ نخودی/ ماسه/ چرخساز/ نقش کنده/ حرارت کافی/ متوسط	ساسانی
۱۰	قلعه توس نوذر	لبه/ نخودی/ ماسه/ چرخساز/ حرارت کافی/ متوسط	اشکانی - ساسانی
۱۱	قلعه توس نوذر	لبه/ بدنه/ نخودی/ ماسه/ چرخساز/ حرارت کافی/ منقوش نقش کنده موج/ متوسط	اشکانی - ساسانی
۱۲	قلعه توس نوذر	لبه/ بدنه/ نخودی/ ماسه/ چرخساز/ حرارت کافی/ خشن (خمیره ذخیره)	اشکانی - ساسانی
۱۳	قلعه توس نوذر	لبه/ بدنه/ نخودی/ شن/ چرخساز/ حرارت کافی/ منقوش نقش کنده شانه ای/ خشن	ساسانی
۱۴	قلعه توس نوذر	لبه/ بدنه/ نخودی/ شن/ چرخساز/ حرارت کافی/ منقوش نقش برجسته طنابی/ خشن (خمیره ذخیره)	ساسانی
۱۵	قلعه توس نوذر	لبه/ نخودی/ ماسه/ چرخساز/ حرارت کافی/ متوسط	ساسانی
۱۶	قلعه توس نوذر	لبه/ نخودی/ ماسه با دانه های آهکی/ حرارت کافی/ چرخساز/ خشن.	ساسانی
۱۷	قلعه توس نوذر	بدنه/ نخودی/ ماسه/ شن/ چرخساز/ حرارت کافی/ منقوش نقش فشار انگشت/ خشن	ساسانی
۱۸	قلعه توس نوذر	بدنه/ نخودی/ ماسه/ چرخساز/ حرارت کافی/ منقوش نقش خوشه گندم/ چرخساز/ متوسط.	ساسانی
۱۹	قلعه توس نوذر	بدنه/ نخودی/ ماسه/ چرخساز/ حرارت کافی/ منقوش نقش کنده شانه ای/ استامپی/ متوسط	ساسانی
۲۰	قلعه توس نوذر	بدنه/ کرم/ ماسه/ قالبی/ حرارت کافی/ منقوش نقش برجسته قالبی/ ظریف.	ساسانی - اسلامی
۲۱	قلعه توس نوذر	بدنه/ کرم/ ماسه نرم/ قالبی/ حرارت کافی/ منقوش نقش برجسته قالبی/ ظریف.	ساسانی - اسلامی

سفال‌های پسا ساسانی و اسلامی

سفال‌های این دوره به دو دسته عمده تقسیم می‌شوند که هرکدام شامل چندین زیر گروه است. دسته نخست: شامل سفال‌های بدون لعاب با نقوش قالبی و استامپی، لعاب‌دار و سفال‌های ساده است.

سفال‌های بدون لعاب با نقوش قالبی و استامپی: این گروه از سفال‌های قلعه توس نوزد دارای نقوش هندسی، گیاهی و کتیبه هستند که برخی از این نمونه متعلق به دوره ساسانی هستند (شکل ۲۲). سفالگری دوران اسلامی در سه سده نخست، ادامه هنر سفالگری دوره ساسانی است. شواهد نشان می‌دهد سفالگران صدر اسلام دو دسته سفال بدون لعاب و لعاب‌دار را تولید می‌کرده‌اند. سفال بدون لعاب به چند روش تزئین می‌شده است و یکی از روش‌ها، ایجاد نقش با استفاده از قالب بوده است. تزئین قالب زده را روی سفال‌های بدون لعاب کوچک‌تر، به ویژه در ظروفی می‌توان دید که بدنه آنها کاملاً کروی نیست و گاه به تقلید از ظروف به صورت چند وجهی ساخته شده‌اند (توحیدی، ۱۳۸۲: ۲۵۸).

استفاده از قالب برای ساخت سفالینه‌های کاربردی، در دوره‌های تاریخی گسترش یافت، به طوری که پاره‌ای از ظروف لعاب‌دار دوره اشکانی، داخل قالب‌های کنده‌کاری شده، فشرده و شکل می‌گرفت (وولف، ۱۳۷۲: ۱۲۷)؛ دسته‌ای از سفال‌های بدون لعاب ساسانی نیز قالب زده بودند (ذکاء و سمسار، ۱۳۵۷: ۱۴). قبل از دوره سلجوقی تزئینات سفال‌های بدون لعاب اغلب نقوش افزوده، کنده یا استامپی بود که میراثی از دوره اشکانی و ساسانی به شمار می‌رفت (دژمخوی، ۱۳۸۶: ۲۷). شیوه به کار بردن قالب در ادوار مختلف یکسان نبوده است مکان و نوع نقش نیز تغییر کرده است. برای مثال گاهی قالب برای تهیه نقش معینی به کار برده می‌شد که اغلب برای احیای خاطرات و فرهنگ دوران ساسانی، نقش اصلی در میان ترنج‌های مجزا از هم جای گرفته و نقوشی تاریخی مانند مجالس معاهده سلطنتی و شکار را نشان داده است (کامبخش‌فرد، ۱۳۸۶: ۴۷۰).

در دوره سلجوقی با وجود استفاده از نقوش قبلی، نقوش قالب زده به عنوان رایج‌ترین شیوه تزئین سفال‌های بدون لعاب مطرح و در میان سفال‌های بدون لعاب دوران اسلامی، به عنوان پرکارترین نقش ظاهر گردید. در تزئین قالب زده، ابتدا قالب

چوبی، سنگی یا سفالی به طور جداگانه آماده و نقوش به صورت منفی و مثبت روی آن اجرا می‌شود، سپس این قالب‌ها را به سطح ظرفی که هنوز مرطوب است، چسبانده و از داخل، ظرف را به روی نقوش قالب چسبانده و فشار می‌دهند، تا نقوش روی آن منعکس شود. این تزئین از اوایل اسلام تا دوره ایلخانی مرسوم بوده، ولی اوج ترقی آن به دوره سلجوقی برمی‌گردد (کریمی و کیانی، ۱۳۶۴: ۱۱).

تزئینات و نقوش این سفالینه‌ها به نظر می‌رسد برگرفته از پیش نمونه‌های تزئینات ظروف فلزی، مفرغی و نقره‌ای هم زمان دوره سلجوقی است. تزئین کوزه و آبخوری و خمره‌های کوچک اغلب به وسیله قالب انجام می‌گرفت و روش قدیمی‌تر آن تزئین با مهر به طریق فشرده و با استامپ بوده است. تزئینات این ظروف سفالی بدون لعاب عبارتند از اشکال پرندگان، جانوران و طرح‌های گیاهی و کتیبه‌ها و نقوش هندسی و انسانی. طی دوره سلجوقی تولید سفالینه‌های قالب‌زده از رونق بسیاری برخوردار بوده و در مراکز متعددی تولید شده‌اند که براساس کاوش‌های انجام شده مراکز اصلی ساخت این نوع سفال استخر، نیشابور، ری و ساوه، شوش بوده است. ظروف قالب خورده‌ای به دست آمده که به نمونه‌ها و ترکیبات ترنج و مروارید و گلبرگ‌های زمان ساسانی شباهت بسیار زیادی دارد. تصاویر مرغ وحشی و نوشته‌های برجسته ساده کوفی ابتدای دوران اسلامی نیز متداول بوده است (بهرامی، ۱۳۲۷: ۴۵؛ کامبخش‌فرد، ۱۳۸۶: ۴۶۹-۴۷۰؛ Watson, 2004: 139-154). سفال‌های قالب زده و استامپی در آوه (بازدید نگارنده)، نیشابور (کامبخش‌فرد، ۱۳۸۶: ۱۳۸۶؛ Wilkinson, 1973)، ری، ذلف‌آباد فراهان (شراهی، ۱۳۸۹)، شوش (کامبخش‌فرد، ۱۳۸۶)، قصر ابونصر (Whitcomb, 1985) شناسایی شده است.

سفال‌های ساده: دارای خمیره نخودی‌اند شامل تنبوشه‌های سفالی، خمره و ظروفی هستند که کاربرد روزمره داشته‌اند. این گونه سفال‌ها در خود محل ساخته شده‌اند.

سفال‌های لعاب‌دار: این دسته از سفال‌ها دارای نقوش تزئینی برجسته اسلیمی و کتیبه‌دار هستند. خمیره این سفال‌ها از طیفی از کرم مایل به زرد تا نخود را در بر می‌گیرد. دسته دوم: شامل سفال لعاب‌دار است که سفال‌های لعاب‌دار قلعه توس نوزد را در یک تقسیم‌بندی کلی می‌توان به سه گروه مختلف: تک

رنگ، نقاشی زیر لعاب و نقاشی روی لعاب، دسته‌بندی کرد (شکل ۲۳-۲۴ و جدول ۲) که در ادامه به آنها می‌پردازم:

سفال تک رنگ: خمیره این سفال‌ها شامل رُسی نخودی مایل به قرمز و کائولن است. لعاب‌های استفاده شده در این سفال‌ها طیفی از رنگهای فیروزه‌ای روشن تا تیره، لاجوردی به کار رفته است. بیشتر این سفال‌ها ساده بدون نقش بوده، اما در میان آنها تزئینات مختلف زیر لعاب به کار رفته که شامل این موارد است: نقش کنده هندسی یا اسلیمی، تراش قاشقی، تراش موجی یا افقی، افزوده و قالبی. این گروه شامل سفال‌های تک رنگ، قالب زده زیر لعاب، اسگرافیاتو یا نقش کنده زیر لعاب.

سفال‌های نقاشی زیر لعاب: سفال‌های این گروه از لحاظ نوع تزئین متنوع‌ترین سفال‌های این دسته می‌باشند. بیشتر این سفال‌ها خمیره سفید شبه چینی داشته اما تعدادی نیز با خمیره گل نخودی مایل به قرمز نیز وجود دارد. فرم این سفال‌ها در اشکال مختلف دهانه باز مانند: کاسه و دهانه بسته مانند: بطری، سبو و تُنگ است. شامل سفال‌های آبی و سفید می‌باشد.

سفال قلم سیاه یا سایه نما: این دسته سفال‌ها جزء دسته نقاشی یا نقاشی زیر لعاب قرار می‌گیرند. در سده ششم ه‍.ق با به کارگیری خمیر سنگی متشکل از مواد مختلفی چون پودر کوارتز و خاک نرم و پتاس زمینه‌ای سفید برای تزئینات و طیف وسیعی از نقش مایه‌ها فراهم شد (Watson, 2004: 303). در آغاز نقش ظروف سایه نما در شکل و نوع تزئینات رابطه نزدیکی با زرین فام‌های درشت نقش دوره سلجوقی دارد که در سه دهه قبل از سده دوازدهم م/ ششم ه‍.ق در کاشان تولید می‌شده است (Watson, 2004: 325).

تزئینات این گونه سفالی ابتدا بر روی بدنه‌های از خمیره سنگی یا کائولنی که با یک لعاب مشکی خمیری پوشانده شده بود به روش حکاکی صورت می‌گرفته، به این صورت نقش مورد نظر را می‌تراشیدند و سپس آن را با لعاب می‌پوشاندند که بعد از پخت به رنگ فیروزه‌ای در می‌آمد. این نقوش شامل نقوش حیوانی، انسانی، گیاهی و غیره می‌شد. از این گونه سفال در قلعه خرازان، تپه قلا کهلوی علیا، تپه ابره در، قلعه عمر کندج، قلعه سلطان محمود یا قیز قالای و در برخی محوطه‌های دیگر بخش مرکزی تفرش به دست آمد (نوراللهی، ۱۳۸۶: ۵۹-۶۵، ۷۹-۷۴).

نقاشی روری لعاب: سفال‌های این گروه صرفاً شامل دو گروه زرین فام تکرنگ و مینایی است که خمیره سفید کائولنی دارند. خمیر ظروف زرین فام از دو نوع خاک رس و خاک سفید یا کائولین بوده و معمولاً برای ظروف دارای تزئینات زیاد از خاک سفید استفاده شده است. غالب خمیره سفال‌های موجود در این محوطه به رنگ نخودی است.

زرین فام: سفال‌های زرین فام شناسایی شده شامل چند تکه از یک ظرف پایه دار با قطعاتی از بدنه است. شیوه آن ترسیم و نقاشی نقوش زرین فام بر روی زمینه سفید است. نقشمایه آن شامل زنی است با چشمان کشیده و دماغ و دهان کوچک و صورت گرد با دستار یا تاجی بر سر که بخشی از موهایش را بر روی سینه انداخته و بخش دیگر بر پشت آن قرار گرفته است. با خطوط اسلیمی قاب گیری شده و لباس‌های وی با نقطه‌های به احتمال گل‌های ریز نقش شده، که یادآور پارچه‌های ابریشمی است. از گونه زرین فام با سبک درشت نقش است (واتسون، ۱۳۹۷: ۵۴-۵۳). اوج دوران هنری سفال زرین فام در قرون میانی اسلامی است که در این دوران مراکز عمده سفالگری از جمله ری، کاشان، جرجان، ساوه و تخت سلیمان با ویژگی‌های جغرافیایی و منطقه ای خاص خود به تولید سفال می‌پردازند (توحیدی، ۱۳۸۲: ۲۷۴).

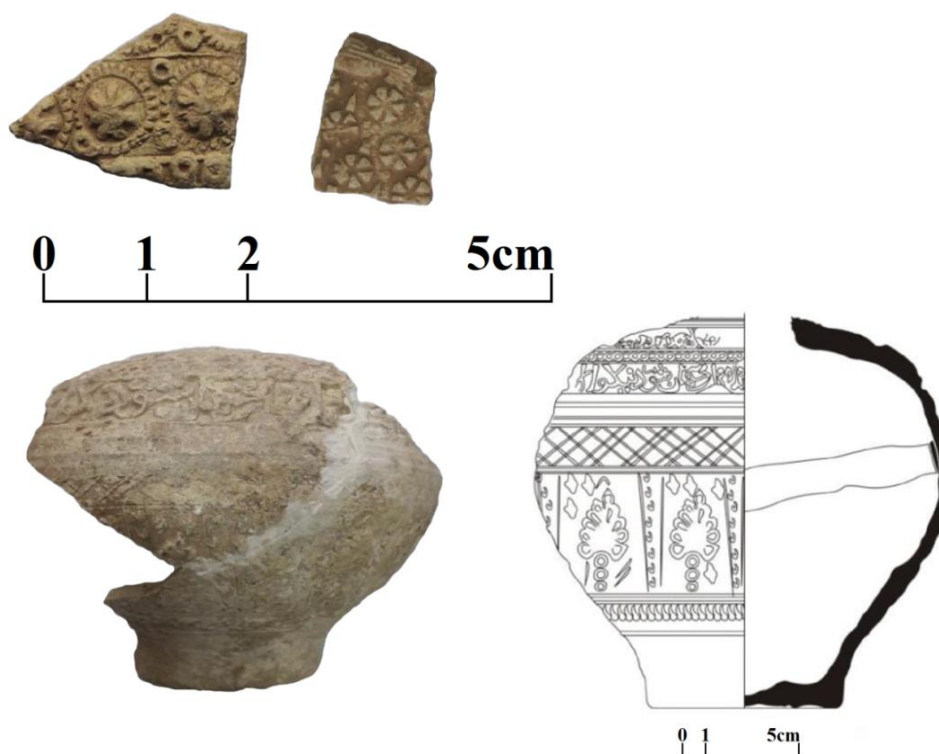
علی‌رغم پژوهش‌های باستان‌شناسی در محوطه‌های شناخته شده اسلامی هنوز مرکز و منشأ اصلی ساخت این‌گونه ظروف به درستی مشخص نیست. بوتلر و مارتین، مراکز اولیه ساخت ظروف طلایی را مصر می‌دانند. پوپ معتقد است که مرکز و منشأ اولیه ظروف زرین فام از ایران آغاز شده و احتمالاً شروع آن از شهر معروف اسلامی ری بوده است (کریمی و کیانی، ۱۳۶۴: ۴۴). این سفال‌ها از لحاظ ویژگی‌های تزئینی در گروه سوم از طبقه‌بندی دهگانه زرین فام های فلات ایران قرار می‌گیرند که تاریخ ۵۴۴ تا ۵۷۰ ه‍.ق برای آنها پیشنهاد شده است (Mason, 1997: 113, 116). مشابه این سفال‌ها از لحاظ نقش و ویژگی‌های ساخت و پرداخت عموماً در اواخر قرن ۶ و اوایل قرن ۷ ه‍.ق تولید شده‌اند. این سفال‌ها کاملاً مشابه برخی نمونه‌های آوه می‌باشند که گمان می‌رود در خود شهر آوه تولید شده باشند (لشکری، ۱۳۹۷: ۱۲۱-۱۲۰). همچنین، مشابه کاسه‌های زرین فام گرگان می‌باشند (Bahrami, 1988). در سایر قلاع اسماعیلی از جمله الموت

دست ساخته‌های هنری چین از راه دریا و خشکی به سرزمین‌های اسلامی چون ایران و عراق و مصر صادر گردید. از طرف دیگر وجود هنرمندان چینی در دربار عباسیان باعث شد تا ذوق تلطیف یافته هنرمندان اسلامی و چینی در این زمینه نزدیکتر شده و در صنایع گوناگون، بویژه سفالگری در سرزمین‌های اسلامی نوآوری‌هایی پدیدآید. در این زمان، خاندان حاکم بر سرزمین چین، سلسله‌ی تانگ بود و ساخت نوعی سفالینه که همان شیوه‌ترین با لعاب پاشیده است در چین متداول بوده و در اثر توسعه تجارت به کشورهای اسلامی صادر می‌شده است (کریمی و کیانی، ۱۳۶۴: ۲۱). ورود لعاب پاشیده به ایران باعث ایجاد رغبت به این تکنیک در بین هنرمندان و صاحبان ثروت شده و بدین ترتیب این شیوه به مرور در مناطق مختلفی از ایران، بخصوص مناطق شمال شرقی و شهرهایی مانند نیشابور و مناطقی که در مسیر راه تجاری ابریشم قرار داشتند، رایج شد. از این نوع سفال در قلعه خرازان در ۳ کیلومتری شمال غرب قلعه توس نوزر و برخی دیگر محوطه‌های بخش مرکزی تفرش به دست آمد.

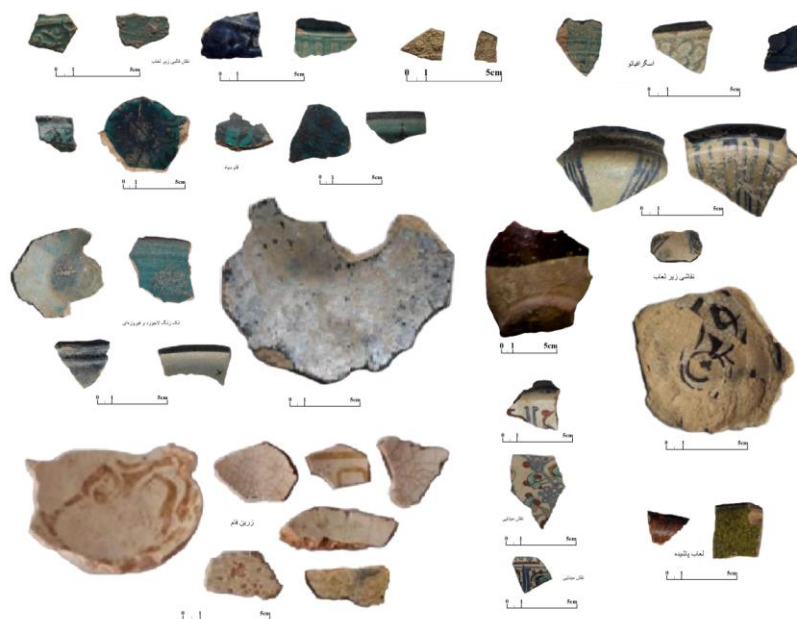
(Wilson, 1963: 321)، گردکوه نیز سفال‌های زرین فام درشت نقش و زرین فام کتیبه دار به دست آمده است (پرونده ثبتی گردکوه).

سفال مینایی: سه قطعه سفال شکسته چند رنگ مینایی در بررسی قلعه توس نوزر به دست آمد. که دارای تزیین گیاهی و کتیبه‌ای بر زمینه سفیدند. مینا در فارسی میانه به معنای مَنوُک (امور معنوی و آسمانی) در مقابل گیتِگ (امور مادی و زمینی) و در مفهوم زمرد است. دهخدا، واژه مینایی را منسوب به مینا و کنایه از لاجوردی یا سبزگون دانسته است (دهخدا، ۱۳۴۵: ۲۲۰۱۱). پژوهش‌های صورت گرفته، سفال مینایی صرفاً در بازه زمانی ۵۷۵-۶۱۶ ه.ق مرکز تولیدی شناخته شده آن شهر کاشان است (ویلسون، ۱۳۸۷: ۴۳; Watson, 2004: 364; Mason, 1997: 117).

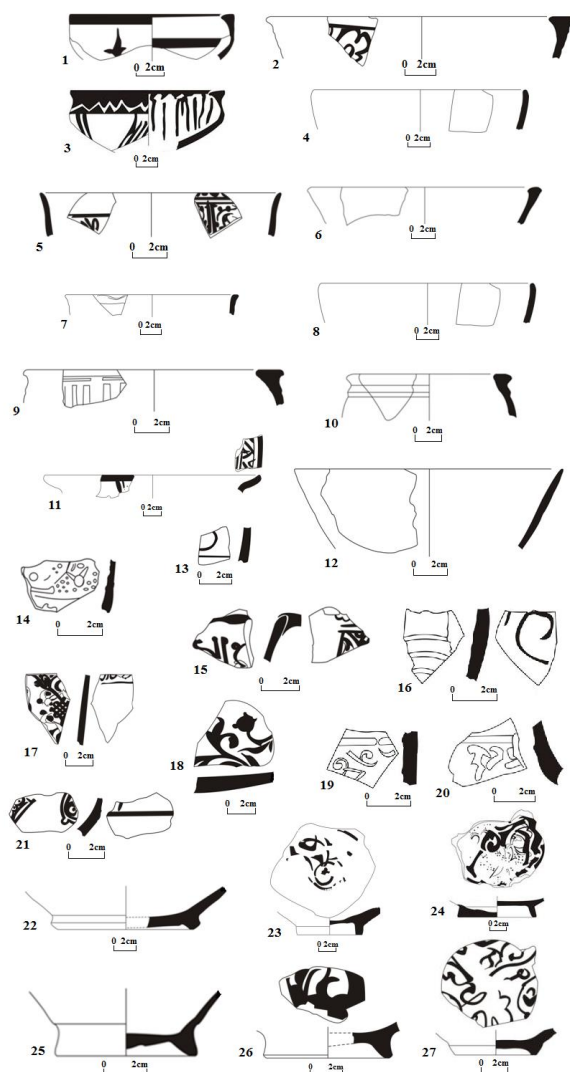
لعاب پاشیده: این شیوه در اوایل دوران حکومت سامانیان و به واسطه هنرمندان چینی و محصولات وارداتی آن امپراطوری، به ایران وارد شد، در قرن دوم هجری، همزمان با حکومت عباسیان ارتباط ایران با کشور چین گسترش یافته، بسیاری از

شکل ۲۲: سفال‌های با نقش استامپی و قالبی بدون لعاب قلعه توس نوزر (پرونده ثبتی اثر).

شکل ۲۳: سفال‌های لعاب‌دار قلعه توس نوذر (پرونده ثبتی اثر).

شکل ۲۴: طرح سفال‌های اسلامی قلعه توس نوذر (پرونده ثبتی اثر).

جدول ۲: شرح و توصیف سفال‌های اسلامی توس نودر (از نگارنده).

ردیف	نام محوطه	توضیحات (گونه)	دوره
۱	قلعه توس نودر	سایه نما (سیاه قلم)، کائولن	قرن ۶ و ۷ ه‍.ق
۲	قلعه توس نودر	نقش کننده زیر لعاب (اسگرافیاتو)، کائولن	قرن ۶ و ۷ ه‍.ق
۳	قلعه توس نودر	نقاشی زیر لعاب (آبی و سفید)، کائولن	قرن ۶ و ۷ ه‍.ق
۴	قلعه توس نودر	لعاب دار تک‌رنگ لاجوردی، رسی	قرن ۶ و ۷ ه‍.ق
۵	قلعه توس نودر	مینایی، کائولن	۵۷۵-۶۱۶ ه‍.ق
۶	قلعه توس نودر	لعاب دار تک‌رنگ فیروزه‌ای، رسی	قرن ۶ و ۷ ه‍.ق
۷	قلعه توس نودر	لعاب دار تک‌رنگ لاجوردی، رسی	قرن ۶ و ۷ ه‍.ق
۸	قلعه توس نودر	لعاب دار تک‌رنگ فیروزه‌ای، رسی	قرن ۶ و ۷ ه‍.ق
۹	قلعه توس نودر	نقش قالبی (زیر لعاب)، کائولن	قرن ۶ و ۷ ه‍.ق
۱۰	قلعه توس نودر	لعاب دار تک‌رنگ لاجوردی	قرن ۶ و ۷ ه‍.ق
۱۱	قلعه توس نودر	سایه نما (سیاه قلم)، کائولن	قرن ۶ و ۷ ه‍.ق
۱۲	قلعه توس نودر	لعاب دار تک‌رنگ فیروزه‌ای، رسی	قرن ۶ و ۷ ه‍.ق
۱۳	قلعه توس نودر	نقش کننده زیر لعاب (اسگرافیاتو)، رسی	قرن ۶ و ۷ ه‍.ق
۱۴	قلعه توس نودر	نقش قالبی زیر لعاب، کائولن	قرن ۶ و ۷ ه‍.ق
۱۵	قلعه توس نودر	مینایی، کائولن	۵۷۵-۶۱۶ ه‍.ق
۱۶	قلعه توس نودر	نقش کننده زیر لعاب (اسگرافیاتو)، رسی	قرن ۶ و ۷ ه‍.ق
۱۷	قلعه توس نودر	مینایی، کائولن	۵۷۵-۶۱۶ ه‍.ق
۱۸	قلعه توس نودر	سایه نما (سیاه قلم)، کائولن	قرن ۶ و ۷ ه‍.ق
۱۹	قلعه توس نودر	نقش قالبی زیر لعاب، کائولن	قرن ۶ و ۷ ه‍.ق
۲۰	قلعه توس نودر	نقش قالبی زیر لعاب، کائولن	قرن ۶ و ۷ ه‍.ق
۲۱	قلعه توس نودر	نقاشی زیر لعاب (آبی و سفید)	قرن ۶ و ۷ ه‍.ق
۲۲	قلعه توس نودر	لعاب پاشیده، رسی	قرن ۶ و ۷ ه‍.ق
۲۳	قلعه توس نودر	نقاشی زیر لعاب (آبی و سفید)، کائولن	قرن ۶ و ۷ ه‍.ق

۲۴	قلعه توس نوذر	زرین فام تک رنگ (با نقش انسانی زن)، کائولن	اواخر قرن ۶ و اوایل قرن ۷ ه.ق
۲۵	قلعه توس نوذر	لعاب دار تک رنگ لاجوردی، رسی	قرن ۶ و ۷ ه.ق
۲۶	قلعه توس نوذر	سایه نما (سیاه قلم)، کائولن	قرن ۶ و ۷ ه.ق
۲۷	قلعه توس نوذر	سایه نما (سیاه قلم)، کائولن	قرن ۶ و ۷ ه.ق

کاشی‌ها

در بررسی قلعه توس هفت قطعه کاشی زرین فام که به علت تخریب شدید شکسته شده‌اند که دارای زمینه سفید قلعی مات هستند و نقش آنها هندسی و گیاهی و جانوری (؟) است که سابیده شده و لعاب آنها دارای ترک خوردگی است و کیفیت بالایی ندارند و ۲۱ قطعه کاشی لاجوردی و فیروزه تک رنگ چلیپایی، مربعی و هشت گوش که این نوع کاشی‌ها به خشتی کوکبی موسومند که برخی از آنها نقش برجسته کتیبه‌ای داشتند به دست آمد. به گمان که این دو نوع کاشی برای تزئین بخش‌های داخلی بنا یا بناها در قلعه توس نوذر به صورت ترکیبی به کار برده شده‌اند (شکل ۲۵-۲۶).

کاشی‌های زرین فام: یکی از انواع کاشی‌های تزیینی بناها در دوره اسلامی کاشی طلایی یا زرین فام است. این نوع کاشی در شکل‌ها و اندازه‌های مختلف ساخته می‌شده است که عبارت‌اند از ستاره هشت پر به اندازه‌های مختلف، ستاره شش پر، صلیبی چهار گوشه هشت ضلعی گاهی، نیز شکل آن به مقتضای مناسب معین اختیار می‌شود (قوچانی، ۱۳۷۱: پیشگفتار). قدیمی‌ترین کاشی زرین فام تاریخ دار که قبلاً شناسایی شده است متعلق به سال ۶۰۰ ه.ق است. این کاشی به شکل ستاره هشت پر است و در موزه عربی قاهره نگهداری می‌شود. قوچانی به یک کاشی دیگر با همین تاریخ اشاره کرده می‌نویسد: نگارنده موفق به شناسایی یک کاشی به شکل ستاره شش پر شد که نیز دارای تاریخ ۶۰۰ ه.ق است. حاشیه این کاشی علاوه بر تاریخ مذکور با یک رباعی فارسی و یک بیت شعر عربی تزئین شده است. تاریخ ساخت این کاشی چنین است: «فی ذی القعدة ستمایة» و در ادامه کاشی کتیبه داری در موزه برلین شرقی (موزه اسلامی برلین) را معرفی کرده و

می‌نویسد: اخیراً نگارنده در حین بازدید از موزه اسلامی برلین شرقی متوجه کهنسال‌ترین کاشی شناخته شده زرین فام ایران در جهان شده است. این کاشی شکل ۷۱ سال کهن‌سال‌تر از دو کاشی معرفی شده است. کاشی مذکور در تاریخ نوزدهم جمادی دوم سال ۵۲۹ ه.ق ساخته شده است و به مدفن یکی از سادات تعلق دارد که در عنفوان جوانی در گذشته است. نام این سید علی بن احمد الحسینی است (قوچانی، ۱۳۷۱: ۱-۲). تاکنون تنها از چند مرکز مانند ساوه، سلطانیه، جرجان، تخت سلیمان و کاشان به عنوان مراکز تولیدی کاشی زرین فام، نام برده شده است (کیانی، ۱۳۷۶؛ واتسون، ۱۳۹۷). کاشی‌های زرین فام در بناهایی با کارکردهای مختلف به دست آمده‌اند؛ هرچند که واتسون معتقد است، این نوع کاشی‌های سبک کاشان در بناهای آرامگاهی، مساجد و زیارتی مانند قم، مشهد به دست آمده‌اند که منحصرأ به اقلیت شیعه تعلق دارند، زیرا در دوره سلجوقیان شیعیان مورد آزار و اذیت قرار داشتند. در این دوره مهم‌ترین زیارتگاه‌های شیعیان در قم و نجف و مشهد بود. گرگان و کاشان، که بیشتر کاشی‌ها در آن شهرها ساخته شده‌اند، و همچنین ورامین، از مراکز مهم و پر قدرت شیعیان محسوب می‌شدند. وی همچنین از کاربرد کاشی‌های زرین فام با مضامین غیر مذهبی در بناهای مذهبی متعددی نام می‌برد و به کاربرد این کاشی‌ها در بناهای صوفیه نیز اشاره می‌کند. کارکرد آنها در ارتباط با مراسم تدفین و زیارتگاهی و مذهبی دانسته شده است (واتسون، ۱۳۹۷: ۲۱۳-۲۱۶). چندین قطعه کاشی شکسته زرین فام به دست آمده از قلعه توس نوذر متعلق به دوره اسماعیلیان است و این محوطه و قلعه کارکردی غیر مذهبی داشته‌اند. اما نظر واتسون در خصوص بنای حمام‌ها و کاخ‌ها و غیره پذیرفتنی نیست. این نوع

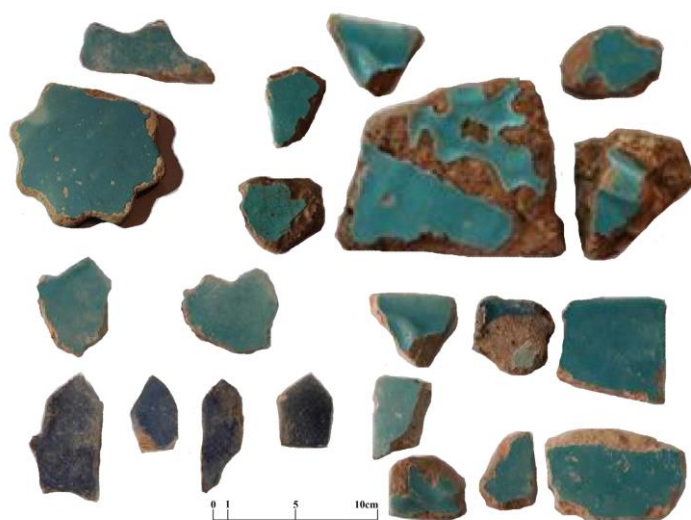
می‌دهد که برخی از این کاشیه متعلق به کتیبه‌ای بوده‌اند که تخریب شده‌اند. شکل‌گیری کاشی دارای کتیبه‌های برجسته می‌بایستی کم و بیش پیچیده بوده باشد. ظاهراً قالب جداگانه‌ای برای شکل‌گیری بدنه اصلی کاشی به کار می‌رفت و قالب‌هایی هم بر ای قسمت‌هایی نظیر کناره‌های تزئینی که برای هر کاشی این قالب را تکرار می‌کردند سپس، حروف کتیبه را به طور جداگانه شکل می‌دادند. این حروف از روی طرحی، احتمالاً کاغذی، بر روی سطح کاشی گل گرفته منتقل می‌شد (واتسون، ۱۳۹۷: ۳۰). از این نوع کاشی‌ها در دوره ایلخانی در بناهای پیر بکران، منار جنبان اصفهان به کار رفته است. ولی از آنجا که در دوره ایلخانی قلعه توس نوذر به طور کامل منهدم گردید بود، این کاشی‌ها متعلق به دوره اسماعیلیان می‌باشد و تاریخ آنها به این دوره بر می‌گردد.

کاشی‌های زرین فام در شهرها و محوطه‌های ذلف‌آباد فراهان، آوه، ساوه، سلطان‌آباد، قلعه دختر کرمان، ری، سلطانیه، جرجان، تخت سلیمان، کاشان، مشهد، قم، حریره کیش، ورامین، دامغان، قهرود، نطنز، خارک، یزد، الموت، بیستون، غیرا شناسایی شده ولی کارگاه‌های ساخت و تولید این کاشی‌ها تنها در کاشان و تخت سلیمان شناخته شده است (کیانی، ۱۳۷۶؛ قوچانی، ۱۴۰۱؛ Bahrami, 1988; Watson, 1977).

کاشی‌های خشتی کوکبی کتیبه دار: این نوع کاشی برای تزئین قسمت‌های داخلی و نمای بناها به کار می‌رفته است. احتمالاً این نوع کاشی در ترکیب با کاشی‌های زرین فام در توس نوذر به کار برده شده‌اند (بنگرید به واتسون، ۱۳۹۷: تصاویر رنگی). در برخی از این نمونه‌ها آثار برجسته کتیبه وجود دارد که نشان

شکل ۲۵: کاشی‌های زرین فام قلعه توس نوذر (پرونده ثبتی اثر).

شکل ۲۶: کاشی‌های لاجوردی و فیروزه‌ای قالبی قلعه توس نوذر (پرونده ثبتی اثر).

تحلیل تاریخی (مکانیابی و ویرانی)

در دوره اشکانی (سال ۲۴۷ پ.م) با پیشروی نظامی آنها به سمت غرب و تصرف پارت و هیرکانی گام نخست برای تشکیل شاهنشاهی اشکانی برداشته شد. در سال ۲۲۸ پ.م سلوکوس دوم برای سرکوبی اشکانیان اقدام کرد ولی بر اثر نابسامانی های داخلی و مقاومت اشکانیان بدون دستاوردی ناچار به انطواکیه بازگشت و عملاً دست اشکانیان را برای اقدامات دیگر باز گذاشت. بعد وی آنتیوکوس سوم در سال ۲۰۹ پ.م به شرق لشکرکشی کرد که چند سال به درازا کشید، در پیکارهای متعدد اشک دوم (۱۹۱-۲۱۷ پ.م؟) توانست این حمله را دفع کند. اما طی پیمانی فرمانروایی سلوکیان را پذیرفت (ولسکی، ۱۳۹۳: ۲۲۳؛ فرای، ۱۳۷۷: ۲۹۲). آنتیوکوس چهارم در سال ۱۷۱ پ.م همزمان با بر تخت نشستن مهرداد اول (پایه گذار راستین شاهنشاهی اشکانی) در لشکرکشی به شرق ایران ناکام ماند. ولی در غرب با تصرف ماد به موفقیت هایی دست یافت و همدان یا هگمتانه به افتخار او ایفانا نامگذاری شد (فرای، ۱۳۷۷: ۲۹۳). در این زمان اشکانیان با سلوکیان همجوار شدند و هکاتوم پیلوس یا صد دروازه (شهر قورم) به پایتختی برگزیده شد. به هرروی با ضعف ناشی از شکست سلوکیان از رومیان، مهرداد اول در سال ۱۴۸ پ.م موفق شد که همدان را از دست آنها خارج کند. پیروزی های مهرداد یکم و فتح ماد به معنای دسترسی به بین النهرین بود. بنابراین، در این فاصله بین سال ۱۷۱ پ.م تا ۱۴۸ پ.م تفرش و نواحی همجوار به عنوان جبهه ای نظامی و دفاعی در برابر سلوکیان نقش مهمی داشته است (بنگرید به نوراللهی، ۱۴۰۱). قلعه توس نوذر یکی از دژهایی بود که در طی این ۲۳ سال بنیان گذاشته شد. علاوه بر جنبه تدافعی، به گمان در این دوران به عنوان مرکز فرماندهی و هماهنگ کننده نقش ایفا می کرده است. در دوره ساسانی این قلعه به عنوان یکی از قلعه های استراتژی و نظارتی بر راه هایی که از این ناحیه می گذشته اند، نقش خود را حفظ کرده بود و با فروپاشی ساسانیان در واقع این قلعه و قلعه های دیگر ناحیه تفرش آخرین خطوط دفاعی ساسانیان را در برابر یورش قبایل عرب تشکیل می داده است (حسن قمی، ۱۳۶۱).

با سقوط ساسانیان این قلعه به نظر می رسد، تا مدتی پس از آن همچنان مورد استفاده بود ولی با نابسامانی های این دوران

این قلعه نیز متروک می شود. دو یا سه سده بعد با توجه به حضور گروه های ناراضی با شکل گیری اسماعیلیان تفرش به عنوان حلقه ارتباطی بین قلعه ها و مناطق تحت نفوذ اسماعیلیان با نواحی اصفهان و همجوار مورد توجه قرار می گیرد. در واقع پایه گذاری و بنیان قلعه توس همزمان با سایر قلعه های اسماعیلی از جمله قلعه های اسماعیلی در قزوین و دامغان و دیگر نواحی بوده است. اهمیت این قلعه در این بوده، می توانسته خطوط ارتباطی ایمن اسماعیلیان با جنوب، جنوب غرب و شرق و غرب را کنترل و تکمیل نماید. نکته ای که در قلعه های اسماعیلی دیده می شود اینست که بیشتر قلاع آنها بر روی قلعه های دوران تاریخی ایجاد شده اند که نشان دهند آگاهی دقیق آنها نسبت به جغرافیای مناطق مختلف و همچنین ناشی از استراتژی و راهبردی بوده است که آنها در پیش داشتند. به طور کلی، استراتژی نظامی بنیادین اسماعیلیان به ضرورت دفاعی بود نه تهاجمی. این خط مشی از واقعیتی نشأت می گرفت که آنها در همه جا اقلیت تحت تعقیب کوچکی بودند و دولت آنها پیوستگی سرزمینی نداشت. قلعه ها و موضع های آنها، شاید به استثنای قهستان، مرزهای مشترک و پسرانه ای نداشتند که نیروی انسانی ذخیره را در آنجا مستقر ساخت، انبارها را تمرکز داد و پایگاهی ثابت و پابرجا به وجود آورد. در نتیجه دفاع عمقی غیر ممکن بود. گذشته از این، حرکت از یک نقطه به این دولت به نقطه دیگر همیشه مستلزم عبور از سرزمین دشمن بود. دشواری ارتباطات، و دور افتادگی جایگاه های اسماعیلیان می توانست هر زمان مایه فروپاشی دولت آنان شود (ویلی، ۱۳۸۶: ۹۶).

بعد از درگذشت اکتای در سال ۶۳۹ ه.ق/۱۲۴۱ م گیوک جانشینش شد وی تنها دو سال حکومت کرد، در سال ۶۴۶ ه.ق/۱۲۴۸ م منگوقاآن جانشین وی گردید. وی هولاکورا برای تثبیت حکومت مغولان در سرزمین های مرکزی دنیای اسلام از ایران امروزی و شام تا مرزهای مصر اعزام کرد و به وی دستور داد تا این مناطق را به تصرف در آورد و همچنین بغداد را تصرف کرده به خلافت عباسیان پایان دهد. در این مأموریت اولین چالشی که هولاکو با آن روبه رو بود اسماعیلیان قدرتمند و قلعه های بی شمار آنها بود. بنابراین، بایستی اول این دشمنان را نابود و قلعه هایشان ویران گردد (ویلی، ۱۳۸۶: ۱۰۸). مغولان هنگامی که در اروپا پیشروی می کردند به ویژه به خوبی

(بنگرید به مستوفی، ج ۱، ۱۳۶۲: ۱۲۹). بنابراین، پر بیراه نخواهد بود که بگوئیم قلعه توس نوذر با توجه به محدودیت فضایی و موقعیت جغرافیایی، مدافعان آن امکانات زیادی برای ایستادگی در برابر این هجوم نداشتند. به گمان بیشتر از یک یا دو سال در برابر هجوم تاب نیاورده‌اند و قلعه به‌طور کامل منهدم شده است.

نتیجه‌گیری

قلعه توس نوذر بر اساس داده‌های باستان‌شناسی در دوره اشکانیان بنیاد گذاشته شده و در دوره ساسانیان همچنان مورد استفاده بوده است. بعد از فروپاشی سلسله ساسانی این منطقه همچنان رونق خود را حفظ کرد و با توجه به شرایط طبیعی این منطقه در دوره اسلامی پناهگاه ناراضیان و گروه‌های مخالف از جمله اسماعیلیان گردید که در این ناحیه و نواحی اطراف دارای قلعه‌های متعددی از جمله قلعه دختر ساوه بودند. قلعه توس نوذر در این دوره توسط اسماعیلیان بازسازی گردید و به گمان آب انبارها و تاسیساتی دیگر به آن برای دوام آوردن در محاصره‌های طولانی اضافه شد. از طرفی دیگر می‌توان این قلعه را حلقه ارتباطی بین قلاع اسماعیلی در ناحیه اصفهان و ارجان با نواحی ساوه، قزوین و دیگر قلعه‌های اسماعیلی در قومس، قهستان و کوهستان‌های البرز دانست. با یورش مغولان این ناحیه نیز صدمات فراوانی دید و قلعه توس نوذر که در این دوران یکی از پایگاه‌های اسماعیلی بود نیز منهدم گردید و به‌طوری که متون تاریخی بعد حمله مغول اشاره می‌کنند از ۳۲ دیه تفرش تنها ۱۳ پاره دیه باقی مانده بود. این ارتباطات در داده‌های سفالی و معماری منعکس شده است. در بررسی قلعه توس نوذر شواهدی از دوره‌های بعد از ویرانی آن توسط هلاکو و لشکریانش به‌دست نیامد. به نظر می‌رسد اوج حیات این قلعه تا اواخر حضور اسماعیلیان در آن بوده است. هرچند اسماعیلیان بعد از ویرانی این قلعه تا چند سده بعد در این نواحی و نواحی همجوار حضور داشتند ولی دیگر قدرت سیاسی و نظامی سابق را نداشتند، حضور آنها بیشتر جنبه مذهبی داشته است. عبدالحسین آیتی اشاره دارد به اینکه قصر این قلعه در دوره شاه اسماعیل اول بازسازی می‌شود، ولی در بررسی شواهدی به‌دست نیامد. احتمالاً این نظر بیشتر تحت تأثیر اقدامات و ساخت‌وسازهای بوده است که در این دوره در

مجهز به منابع و ماشین‌های محاصره نبودند. اما در طی پیشروی هولاکو به درون ایران چون می‌دانستند احتمالاً مجبور به استفاده از تاکتیک‌های محاصره خواهند بود، به‌ویژه علیه قلاع اسماعیلی، به مهندسان متخصص چینی یا مسلمان خود که تجربه بیشتری در تاکتیک‌های محاصره داشتند اتکاء ورزیدند. از قرن دوم تا پنجم ه‍.ق (هشتم تا یازدهم م.) سپاهیان مسلمان به حمله غافلگیرانه محاصره و شهربندان و نقب زنی برای درهم شکستن مقاومت قلعه‌هایی که محاصره می‌کردند دست می‌یازیدند مدافعان ابتدا بیرون قلعه یا شهر می‌جنگیدند تا مهاجمان را از استقرار در موضع‌های محاصره باز دارند.

برای مغولان ویرانی کامل الموت و دیگر قلعه‌های اسماعیلی موضوعی بود که بالاترین اهمیت را داشت البته نه به دلایل مذهبی بلکه بخاطر مزایای سیاسی و نظامی که عایدشان می‌شد. تسلیم و نابودی کامل اسماعیلیان برای بسط و گسترش قدرت مغولان به سمت غرب به سرزمین‌های مرکزی اسلامی امری اساسی بود.

علی‌رغم تاکتیک‌ها و شیوه‌های نظامی کارآمدی که مغولان در یورش‌هایشان به کار می‌گرفتند. اما قلعه الموت و قلعه‌های دیگر مانند لمبسر، گردکوه یا سارو و به‌ویژه نویر شاه از سنگ باران‌ها و تیرباران‌های مغولان ایمن بودند و صدمه زیادی ندیدند و توانستند مدت بیشتری ایستادگی کنند، چنان‌که مدافعان گردکوه تا ۱۷ سال یعنی سال ۶۶۹ ه‍.ق / ۱۲۷۰ م. تسلیم نشدند. مقاومت و ایستادگی گردکوه شاهد و گواه مسلمی است بر اینکه از نظر نظامی و سوق الجیشی، مکان یابی و شیوه قلعه‌سازی اسماعیلیان کارآمد و درست بوده است. با توجه به ایستادگی سرسختانه و موفق دژهای پیشگفته، می‌توان گفت چنانچه فاجعه تسلیم میمون دژ (۶۵۴ ه‍.ق / ۱۲۵۶ م) رخ نمی‌داد به گمان اسماعیلیان سال‌های بسیار می‌توانستند در برابر مغولان ایستادگی کنند (ویلی، ۱۳۸۶: ۱۲۱). به گمان قلعه توس نوذر همزمان با سایر قلاع اسماعیلی مورد هجوم قرار می‌گیرد. با توجه به موقعیت آن که امکان محاصره هجوم نیروی پیاده به آن بسیار محدود بود. همچنین، با توجه به سنگ‌های منجنیق که در محل یافت شده، به این سلاح جهت دفاع مجهز بوده است. در این دوران به گفته مورخین از ۳۲ دیه تفرش، تنها ۱۳ پاره دیه باقی می‌ماند

توحیدی، فائق (۱۳۸۵). مبانی هنرهای فلزکاری، نگارگری، سفالگری، بافته ها و منسوجات، معماری و خط و کتابت. تهران: نشر سمیرا.

توحیدی، فائق (۱۳۸۲). فن و هنر سفالگری. تهران: انتشارات سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی (سمت).
پرونده ثبتی قلعه گردکوه (۱۳۷۹). گزارش قلعه گردکوه، شماره ثبت: ۲۶۵۰.

پرونده ثبتی (۱۳۸۰). بقایای قلعه نویز شاه. شماره ثبت: ۵۵۵۱.

پرونده ثبتی قلعه لمبسر (۱۳۸۲). شماره ثبت: ۸۵۷۱.
پوربخشنده، خسرو (۱۳۷۶). بررسی و شناسایی باستانشناسی آشتیان و تفرش علیا. بایگانی پژوهشکده باستانشناسی کشور (منتشر نشده).

رهبر، مهدی (۱۳۸۲). کاوشهای باستانشناسی خورهر. تهران: انتشارات پازینه.

دفتری، فرهاد (۱۳۷۵). تاریخ و عقاید اسماعیلیه. ترجمه فریدون بدره‌ای. تهران: انتشارات فروزان نور.

دژ مخوی، مریم (۱۳۸۶). نظری اجمالی بر سفال قالب زده عصر سلجوقی. مجله باستان پژوه، ۹(۱۵)، ۲۷-۳۱.
دهگان، ابراهیم (بی تا). تاریخ اراک. جلد ۱. اراک: انتشارات فرهنگ.

دهخدا، علی اکبر، (۱۳۴۵)، لغتنامه دهخدا. جلد چهاردهم. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.

ذکاء، یحیی، سمسار، محمدحسین (۱۳۵۷). آثار هنری ایران در مجموعه نخست وزیری. تهران: انتشارات نخست وزیری.
ستوده، منوچهر (۱۳۴۵). قلاع اسماعیلیه در رشته کوه‌های البرز. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.

سیفی فمی تفرشی، مرتضی (۱۳۶۱). سیری کوتاه در جغرافیای تاریخی تفرش و آشتیان. تهران: انتشارات امیرکبیر.

شراهی، اسماعیل (۱۳۸۹). گزارش فصل دوم کاوش در محوطه ذلف آباد فراهان. آرشیو اداره کل میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری استان مرکزی (منتشر نشده).

شهرابی فراهانی، محمدحسین (۱۳۹۷). قلاع و استحکامات کوهستانی شهرستان تفرش. مطالعه موردی قلعه توس بن نوذر شاه، پایان نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه شهرکرد (منتشر نشده).

سطح تفرش انجام شده است به ویژه ساخت چندین بنای مذهبی چون امام زاده قاسم کهک، شاهزاده احمد کوهین و امامزاده ابوالعلی مهدی و بی بی ستین. در بررسی سطحی تعدادی سفال و داده‌های دیگر جمع آوری شد که شامل سفال‌های دوران تاریخی (اشکانی و ساسانی) و اسلامی است بر اساس شواهد یعنی وجود کوره‌ها و غیره می‌توان گفت که بیشتر آنها تولید شده در خود محل بوده‌اند هرچند در میان آنها می‌توان شباهت‌های نزدیکی با نمونه‌های یافت شده در آوه، ری، گرگان و دیگر نواحی همجوار یافت. نمونه‌های وارداتی شامل سفال‌های پرکار زرین فام (با نقوش زن و اسلیمی)، سفال‌های مینایی و دیگر گونه‌ها، کاشی‌های زرین فام و کاشی‌های لاجوردی و فیروزه‌ای، مهره‌های فیروزه و لاجورد و برخی ظروف شیشه‌ای هستند که از گرگان، آوه، کاشان و شمال شرق و دیگر نقاط با واسطه‌هایی به قلعه توس نوذر وارد شده‌اند. زیرا تولید برخی از آنها از جمله زرین فام و مینایی مستلزم مهارت و فناوری بالایی است.

منابع

آیتی، عبدالحسین (۱۳۲۱). هوگوی ایرانی (نخستین پرواز بشر). یزد: بی نا.

ابوالقاسم فردوسی (۱۳۷۷). پادشاهی نوذر. زو. گرشاسپ. کی قباد. به اهتمام محمد دبیر سیاقی. تهران: نشر قطره.

ابن خردادبه، عبیدالله بن عبدالله (۱۳۷۱). المسالك و الممالك. ترجمه سعید خاکرند. تهران: موسسه فرهنگی حنفاء.
ابوالفضل، علی، اسماعیل شراهی، علی نوراللهی (۱۳۸۷). پرونده ثبتی قلعه توس نوذر. آرشیو اداره میراث فرهنگی استان مرکزی.

استرابو (۱۳۸۱). جغرافیای استرابو: سرزمین‌های زیر فرمان هخامنشیان. ترجمه همایون صنعتی‌زاده. تهران: بنیاد موقوفات ایرج افشار.

اعتماد السلطنه، محمدحسن خان (۱۳۶۷). مرات البلدان. با تصحیحات و حواشی و فهرس به کوشش عبدالحسین نوائی و میرهاشم محدث. تهران: موسسه انتشارات و چاپ نشر دانشگاه تهران.

بهرامی، مهدی (۱۳۲۷). صنایع ایران. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.

- کامبخش فرد، سیف الله (۱۳۸۶). سفال و سفالگری در ایران. تهران: انتشارات ققنوس.
- کلایس، ولفرام (۱۳۵۴). گزارشهای باستانشناسی در ایران. ترجمه مهندس سروش حبیبی. تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- کریستین سن، آرتور امانوئل (۱۳۸۵). ایران در زمان ساسانیان. ترجمه رشید یاسمی، ویراستار رضا باغ بیدی. تهران: صدای معاصر.
- کریمی، فاطمه، کیانی، محمد یوسف (۱۳۶۴). هنر سفالگری دوره اسلامی. تهران: مرکز باستان‌شناسی ایران.
- کیانی، محمد یوسف (۱۳۷۶). تزیینات وابسته به معماری اسلامی ایران دوره اسلامی. تهران: سازمان میراث فرهنگی کشور.
- عظیم‌زاده، هوشنگ (۱۳۵۲-۱۳۵۴). گزارشهای بررسی و شناسایی شهرستان ساوه و زرنديه. سازمان میراث فرهنگی استان مرکزی (منتشر نشده).
- لشکری، آرش (۱۳۹۷). بررسی و مطالعه سفال‌های زرین فام نویافته آوه. فصلنامه نگر، (۴۵)، ۱۱۷-۱۲۶.
- فرای، ریچارد نلسون (۱۳۷۷). میراث باستانی ایران. ترجمه مسعود رجب نیا. تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- قمی، حسن بن محمد (۱۳۶۱). تاریخ قم. مترجم حسن بن علی قمی، مصحح جلال‌الدین تهرانی. تهران: انتشارات توس.
- قوچانی، عبدالله (۱۳۷۱). اشعار فارسی کاشی‌های تخت سلیمان. تهران: مرکز نشر دانشگاهی.
- قوچانی، عبدالله (۱۴۰۱). کاشی‌های زرین فام شهر کهن حریره-جزیره کیش. به کوشش مهناز رحیمی‌فر. تهران: نشر فرسنگ.
- حاج سیاح (۱۳۴۶). سفرنامه حاج سیاح. به کوشش حمید سیاح، به تصحیح سیف‌الله گلکار. تهران: بی‌نا.
- حسینی، حمیدرضا (۱۳۸۲). مردم‌نگاری شهرستان تفرش. تهران: سازمان میراث فرهنگی کشور (پژوهشگاه).
- مارکوارت، یوزف (۱۳۷۳). جغرافیای ایران‌شهر مبنی بر جغرافیای موسی خورنی. ترجمه مریم میراحمدی. تهران: انتشارات اطلاعات.
- مستوفی قزوینی، ابی بکر حمدالله (۱۳۶۲). نزه‌القلوب. به کوشش گای لسترنج، جلد ۱. تهران: دنیای کتاب.
- نوراللهی، علی (۱۴۰۳). استقرارهای ساسانی حوضه رودخانه قره‌چای شهرستان تفرش استان مرکزی. پیام باستان‌شناس، ۱۶(۳۰)، ۱-۳۴.
- نوراللهی، علی (۱۴۰۱). بررسی باستان‌شناسی استقرارهای دوره اشکانی حوضه آبریز قره‌چای شهرستان تفرش استان مرکزی. پژوهش‌های ایران باستان، (۴)، ۳-۳۹.
- نوراللهی، علی (۱۳۸۶). گزارش بررسی و شناسایی باستان‌شناختی بخش مرکزی شهرستان تفرش استان مرکزی. جلد اول و دوم، آرشیو میراث فرهنگی و گردشگری استان مرکزی، منتشر نشده.
- نوراللهی، علی، علی‌لو، سارا (۱۳۹۵ / ۲۰۱۶). پژوهشی در بناهای آرامگاهی شهرستان تفرش. دیار، (۲)، ۳۰-۷۰.
- نوراللهی، علی (۱۳۹۷). بررسی باستان‌شناسی مساجد و تکایای شهر تفرش. رازان، (۷)، ۹۳-۱۱۲.
- نوراللهی، علی (۱۳۹۹ الف). بررسی باستان‌شناسی کاروانسرای خانک در مسیر کوهستانی تفرش به ساوه. فصلنامه ایران ورجاوند، ۳(۵)، ۴۷-۷۴.
- نوراللهی، علی (۱۳۹۹ ب). جایگاه و کارکرد آتشکده نویس تفرش از دیدگاه تاریخی و باستان‌شناختی. رازان، (۱۳)، ۱۰۵-۱۳۰.
- نوراللهی، علی (۱۳۹۵). سنگ‌نگاره‌های یازلی چای، گندم کوه و زاغرم. دیار، (۱)، ۸۵-۱۱۳.
- نوراللهی، علی (۱۳۹۱). مقایسه بنای ملاحسن کاشی با بناهای آرامگاهی شهرستان تفرش در استان مرکزی. فصلنامه فرهنگ زنجان، (۳۴-۳۵)، ۴۷-۷۹.
- بی‌نام (۱۳۶۲). حدودالعالم من‌المشرق الی‌المغرب. به کوشش منوچهر ستوده. تهران: انتشارات کتابخانه طهوری.
- واتسون، آلیور (۱۳۹۷). سفال زرین فام ایرانی. ترجمه شکوه ذاکری. تهران: سروش.
- وکیلی تبریزی، رضا (۱۳۹۵). تاریخ عراق (سلطان آباد، عراق، اراک). تهران: نشر آیندگان.
- ولسکی، یوزف (۱۳۹۳). شاهنشاهی اشکانی. ترجمه مرتضی ثاقب‌فر. تهران: ققنوس.
- وولف، هانس (۱۳۷۲). صنایع دستی کهن ایران. ترجمه سیروس ابراهیم‌زاده. تهران: انتشارات آموزش انقلاب اسلامی.

- Landscapes of Sasanian Iran* (British Institute of Persian Studies, Archaeological Monograph Series), Oxbow: Oxford, 447-534.
- Kennt, D. (2004). *Sasanian and Islamic Pottery from Ras al-khaimah, Classification chronology and analysis of trade in the western Indian ocean*, Durham University.
- Trinkaus, Kathryn Maurer (1981). *The Partho-Sassanian Northeast Frontier. Settlement in the Damghan Plan, Iran*, a Dissertation in Anthropology of the University of Pennsylvania.
- Trinkaus, Kathryn Maurer (1986). Pottery from the Damghan Plain, Iran: Chronology and Variability from the Parthian to the Early Islamic Periods, *Studia Iranica*, Vol. 15, No. 1, Pp.23-88.
- Mason, R. (1997). Mediaeval Iranian Luster Painted and associated wares: Typology in a multidisciplinary study, *Iran*, Vol 35, pp103-135.
- Watson, Olive (2004). *Ceramics from Islamic lands*, London: Thames and Hudson
- Watson, Oliver (1977). *Persian Luster Tiles (13th-14th Centuries)*, PhD thesis, university of London.
- Wenke, R. (1975-76). Imperial investments and agricultural developments in Parthian and Sasanian, Khuzestan: 150 B.C. to A.D. 640. *Mesopotamia*, 10-11, 31-221.
- Wilkinson, C. K. (1973). Nishapur pottery of the early islamicperiod. New York: The Metropolitan Museum of art.
- Wilson, Ralph Pinder (1963). Appendix C. Persian Pottery at the time of the Assassins, in *The castles of the Assassins* by Peter Willey, London, G.G. Harrap, pp. 320-328.
- Whitcomb, D.S. (1985). *Before the Roses and Nightingales. Excavations at Qasr-i Abu Nasr, Old Shiraz*, New York: Metropolitan Museum of Art.
- ویلسن، آلن جیمز (۱۳۸۷). سفالگری اسلامی از آغاز تا دوره ایلخانی در موزه آشمولین آکسفورد. ترجمه مهناز شایسته‌فر. تهران: مؤسسه مطالعات هنر اسلامی.
- ویلی، پیتر (۱۳۸۶). آشیانه عقاب: قلعه‌های اسماعیلی در ایران و سوریه. ترجمه فریدون بدره‌ای. تهران: فرزانه روز.
- یعقوبی، ابن واضح (۱۳۸۲). تاریخ یعقوبی. جلد ۱، ترجمه محمد ابراهیم آیتی. تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- یعقوبی، ابن واضح (۲۵۳۶). البلدان. ترجمه محمد ابراهیم آیتی. تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- Bahrami, M. (1988). *Gurgan Faiences*, Ontario: Mazda publisher.
- Ricciardi, Roberta Venco (1970). Sasanian Pottery from Tell Mahuz (North Mesopotamia), *Mesopotamia* (Turin, Italy), Vol.5-6, pp. 428-482.
- Lecomte, Olivier (1987). *La ceramique Sassanide, in Fouilles de Tureng Tepe I*, (sous la direction de Jean Deshayes) 1. Les pé riodes sassanides et islamiques par Ré my Boucharlat et Olivier Lecomte, avec les contributions de Jean-Claude Gardin et Rika Gyselen, pp.93-121.
- Kiani, M. Y. (1982). *Parthian sites in Hyrcania: The Gurgan plain*, AMI, Erganz. bd. 9* Berlin, D. Reimer.
- Keall, E. J., and Keall, M. J. (1981). The Qal'eh-i Yazdigird Pottery: A Statistical Approach, *Iran*, Vol. XIX, pp.33-80.
- Kleiss, Wolfram (1999). Der Chahartaq von Navis im Bergland von Tafresh, in: *The Iranian World, Presented to Ezat O. Negahban*, Eds. by: A.Alizadeh, S. Malek Shahmirzadi, Y. Majidzadeh, Teheran, Nashr I Daneshgahi, pp. 200-209.
- Priestman, Seth M.N. (2013). Sasanian Ceramics from the Gorgan Wall and Other Sites on the Gorgan Plain," In Sauer, E. W., Rekavandi, H.O., Wilkinson, T.J. et al. 2013: *Persia's Imperial Power in Late Antiquity: The Great Wall of Gorgan and the Frontier*

Archaeological Investigation and Analysis of the Settlement Patterns of Middle Islamic Sites in Namin County, Ardabil

Babak Behshid ¹

¹ PhD in Archaeology, Department of Archaeology, Mohaghegh Ardabili University, Ardabil, Iran, Corresponding author: bbehshid@gmail.com

ARTICLE INFO

Article history:

Received 13 October 2024

Revised 20 December 2024

Accepted 4 January 2024

Published 28 February 2025

Keywords:

Settlement pattern

Islamic sites

Namin County

Ardabil province

ABSTRACT

Namin County, located in the eastern part of the northwestern region of Iran, has long been one of the important centers of human societies in various cultural periods. However, despite the wealth of cultural heritage, archaeological research in this area has been limited, and there is a need for coherent archaeological studies. To complete the archaeological knowledge of the region, an archaeological survey was conducted by the author in 2017 to identify and document Islamic era sites in the southern part of Namin County. The current study presents the preliminary results of this research and seeks to answer the following questions: 1- What was the most important factor in the formation of Islamic era sites in Namin County? 2- What was the pattern of settlement distribution in Islamic era Namin County? To answer these questions, field investigation and library research methods were employed. Additionally, GIS software was used to analyze cultural data and settlement patterns. The findings of the research show that settlement areas, in addition to being influenced by geographical factors, were also impacted by key factors such as political and security conditions and a suitable livelihood economy. During the Islamic era, with the increase of small enclosures and the emergence of large central enclosures, these enclosures became connected through hierarchical structures and various types of models.

Citation: Behshid, B. (2025). Archaeological Investigation and Analysis of the Settlement Patterns of Middle Islamic Sites in Namin County, Ardabil. *Payām-e Bāstānshenās*, 16(31), 147-156. (In Persian)

<https://doi.org/10.83078/peb.2024.1101044>

© 2025 The Author(s). Published by Payām-e Bāstānshenās

Introduction

Namin County is located in the eastern part of the northwestern region of Iran. Despite its rich cultural heritage, very limited archaeological research has been conducted in this area. This lack of studies has resulted in an incomplete understanding within the scientific community regarding the cultural periods, their sequence, and the settlement patterns of its sites. Therefore, to gain a comprehensive understanding of the region's cultural status and site distribution, systematic archaeological surveys are necessary to identify cultural periods and their chronology.

Humans have significantly influenced their surrounding ecosystems, becoming an integral part of them and adapting accordingly. To understand human characteristics and behaviors, it is essential to analyze the environment and the factors affecting it.

Accordingly, in 2016, an archaeological survey, followed by a research investigation in 2018, was conducted in Namin County with the aim of identifying Islamic-era sites. This research not only documented comprehensive preliminary data for each site but also utilized GIS software to analyze geographical factors influencing the formation, development, and even collapse of these sites. The necessity of such research becomes evident considering that archaeological knowledge of Namin County has largely relied on the findings of Jacques de Morgan, a French archaeologist (Khalatbari, 2008: 54). While his excavations provided a relative understanding of the region's burial sites, the northeastern part of northwestern Iran has held significant importance across different cultural periods, necessitating independent studies for each period.

De Morgan's surveys in the late 19th century aimed to identify and excavate megalithic tombs in the Talesh and eastern Ardabil regions, marking the first archaeological activities in Ardabil Province and Namin County (Khalatbari, 2008: 54; De Morgan, 1905: 127). His excavations in Iranian and Russian Talesh, as well as around Namin, led to the discovery of artifacts dating from the second half of the second millennium BCE to the early first millennium BCE (Iron Age) (Alizadeh, 2016; Alizadeh *et al.*, 2018: 225). Additionally, preliminary archaeological surveys of Ardabil Province, conducted by the Cultural Heritage Administration in 1974, 1999, and 2003,

identified and registered a limited number of prehistoric, historical, and Islamic-era sites. Further, a survey in northern Namin County, led by Mohammad Alizadeh in the autumn of 2015, documented and registered 175 sites spanning prehistoric, historical, and Islamic periods. Moreover, the author's investigative survey in 2018 in the southern part (Vilkeij) of Namin County identified 30 Islamic sites as part of a doctoral dissertation project. These studies represent some of the most significant field and research efforts on Islamic and earlier sites in Namin County.

Unlike other periods, archaeological studies of the Islamic era in Ardabil Province have received considerably less attention and suffer from fundamental shortcomings. Knowledge of this period is mainly derived from studies at sites such as Jomeh Mosque in Ardabil (Yousefi, 2019), Oltan Qalehsi in Moghan (Alizadeh, 2007), Barzend Qalehsi in Germe (Mohammadi, 2018), Yel Sui in Engut (Tahmasebi, 2019), Alajogh Fortress in Engut (Mohammadi, 2019), and Ojagh Artavil Tair (Sattarnezhad, 2021).

A critical review of these studies reveals that no comprehensive research has yet been conducted on the Islamic-era sites of Namin County. This study aims to address two key questions:

1. What were the primary factors influencing the formation of Islamic-era sites in Namin County?
2. What was the settlement pattern of Islamic-era sites in Namin County?

Methodology

The present research has been conducted using field surveys and library studies. In the field survey, surface investigations of Islamic-era sites were carried out, during which diagnostic pottery sherds from each site were collected. Additionally, the dimensions of settlement sites, geographical factors, and site characteristics were recorded, followed by site documentation. Subsequently, based on comparative-analytical studies of the findings and pottery sherds and their comparison with contemporary diagnostic ceramics from key reference sites, cultural data were analyzed, and a relative chronology for each site was established. Furthermore, ArcGIS software was employed to analyze settlement site distribution patterns, and zoning maps depicting geographical attributes alongside

settlement site distribution were designed and drawn.

Discussion

Environmental Factors Influencing Settlements

Namin County is located in the east of Ardabil Province, in the easternmost part of Azerbaijan, Iran (Fig. 1). It borders Gilan Province to the east, the Republic of Azerbaijan to the north, Ardabil County to the west, and Khalkhal County to the south. Geographically, it lies between two distinct climatic zones: the humid and temperate Caspian coastal climate and the cold, mountainous climate of Sabalan (Khamachi, 1991: 506).

The Astara-Heyran-Ardabil route (Heyran Pass) serves as a major communication axis connecting northern Iran to Azerbaijan, passing

through this county and historically being one of the most significant transportation routes (Yousefi & Haqi, 2014: 3).

Namin County covers an area of approximately 2,000 square kilometers and has a population of nearly 100,000 people. It is divided into three districts: Central, Anbaran, and Vilkej. Additionally, the county comprises more than 100 villages (Statistical Yearbook of the Province, 2020: 173). From a geographical perspective, the region can be divided into two parts: the eastern and northeastern sections, which are entirely mountainous and forested, and the western and southwestern sections, which are relatively flat and consist of plains. The Talesh (Baghru) Mountains, located in the east of the county, serve as a natural border with Gilan Province (Erfani Namin, 2010: 27).

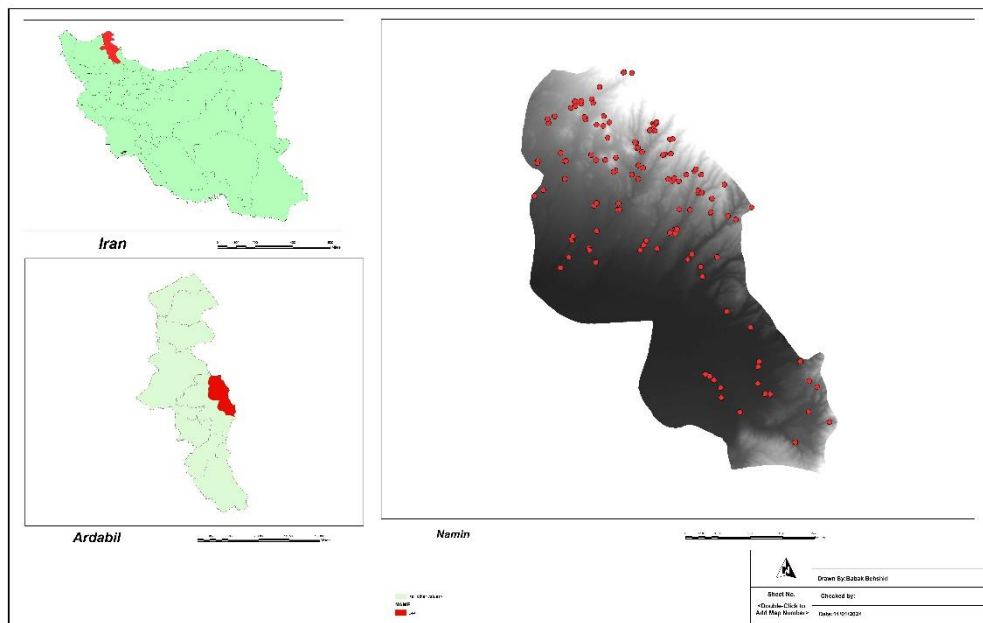

Figure 1: The location of Namin County on the map of Iran and the distribution of its settlements (Author, 2024).

Islamic Period Sites in Namin County

In the 2015 archaeological survey conducted in the central and Anbaran districts of Namin County, led by Dr. Mohammad Alizadeh (with the author serving as deputy and a research team member under his written permission), a total of 105 Islamic-period sites were identified (Alizadeh, 2016: 891).

This survey was conducted to analyze settlement patterns and relative chronology. Additionally, during the author's investigative research from 2017 onward, besides re-examining key sites in the northern part of the

province to collect more cultural materials and ceramic fragments, another 30 Islamic-period sites from the Middle Islamic centuries were identified and documented in the southern part of Namin County (Vilkej district). For the documentation of these sites, various data were recorded, including site size, elevation, surface cultural materials, site degradation, and geographical and environmental factors such as access to water sources, distance from communication routes, pastures, surrounding lands, elevation above sea level, slope, and soil composition.

The chronological framework of each site was primarily based on ceramic typology and comparative analysis. Ceramic fragments from each site were studied based on variables such as form, glaze color, and decoration, and were compared with well-dated ceramics from other sites in Ardabil and beyond. The identified sites mostly date to the Middle Islamic centuries (Seljuk and Ilkhanid) and the Safavid period. The studied sites share common characteristics, including:

1. They are generally located near present-day villages.
2. They are well known among local communities.
3. They bear names such as Kharabeh Yeri, Ochuq Yer, and Qaleh Yeri.

The distribution of these sites is influenced by geographical and political factors, with settlement patterns dependent on these variables.

Environmental Factors Influencing Settlements

The formation, type, and density of archaeological settlements are shaped by both environmental and historical factors. Among environmental influences, high elevation, natural routes leading to plains, and the presence of mountain pastures for seasonal transhumance were key factors in shaping nomadic communities (Tayefe-Ghahremani *et al.*, 2019: 82).

The proximity to rivers was a crucial factor in settlement formation, as water sources contributed to fertile soil through river deposits rich in minerals, ensuring sufficient moisture and vegetation for both livestock herding and agriculture (Provincial Statistical Yearbook, 2020: 174) (Fig. 2). The region's vegetation cover provides ample resources for farming and grazing, with richer vegetation leading to a higher concentration of settlements (Yousefi & Haqi, 2014: 66-67). Due to Namin's intermountain and Caspian-border climate, its diverse elevation levels support a variety of plant species, ranging from oak, hazelnut, and medlar trees in forested areas to grasslands (Provincial Statistical Yearbook, 2020: 175).

Soil composition also significantly influences the density and speed of plant growth and plays a key role in settlement formation. Soil quality affects not only agriculture but also serves as a construction material for dwellings. More fertile

and mineral-rich soils tend to attract more temporary and permanent settlements (Provincial Statistical Yearbook, 2020: 177).

The elevation of the land plays a crucial role in moisture retention and the creation of microclimates. Different landforms—such as valleys, plains, hills, and fortresses—are shaped by varying elevations, which, in turn, influence vegetation patterns and settlement structures (Provincial Statistical Yearbook, 2020: 178).

Geomorphology, the study of landform structures, examines the composition of landscapes and classifies different landforms systematically (Mahmoudi, 2004: 46). Slope inclination affects the absorption of rain and snowmelt, influencing vegetation growth and attracting pastoral and nomadic communities. It also contributes to the formation of fertile lands for agriculture and livestock grazing (Yousefi & Haqi, 2014: 60).

Slope orientation, the direction of maximum slope variation (Ramesht, 2010: 35), is also a critical factor in settlement choice. Different orientations provide varying degrees of sunlight exposure, flood protection, and wind shelter. Since ancient times, optimal slope inclination and orientation were crucial factors in selecting sites for both temporary and permanent settlements (Tayefe-Ghahremani *et al.*, 2019: 74) (Fig. 2).

Political Agency and Secure Communication Route

Government stability and security are among the key human factors influencing settlement patterns and habitat models in the medieval Islamic period. The best way to understand this issue is by examining the structural nature of settlements and their distance from communication routes. This study investigates the correlation between proximity to communication routes and the number of permanent and temporary settlements, shedding light on the influence of this factor on the formation of archaeological sites.

Before Islam, the region of Namin saw the presence of various ethnic groups. According to De Morgan, the early inhabitants of Namin, Astara, and the Caspian Sea region had close ties in terms of architecture and culture (De Morgan, 1905: 127). Groups such as the "Cassi" and "Kadusians," whose presence is confirmed by dolmens and large stone circles, are part of this history.

The Kadusians, later referred to as "Kadusians" and "Caspian" by the "Gels," were closely related to the Gutians and Cassians (Diakonov, 2002: 35; Erfani Namin, 2010: 41). The territory of the Kadusians extended from the western shores of the Sefidrud River to the Kura and Aras rivers, including mountainous, hard-to-

reach regions (Abdoli, 1999: 31). The Cassians also migrated from northern lands and the Caucasus to the western shores of the Caspian Sea, eventually settling in regions such as Talesh, Ardabil, and the Caspian coast. Like the Kadusians, they placed great importance on horse breeding (Ghirshman, 1985: 55).

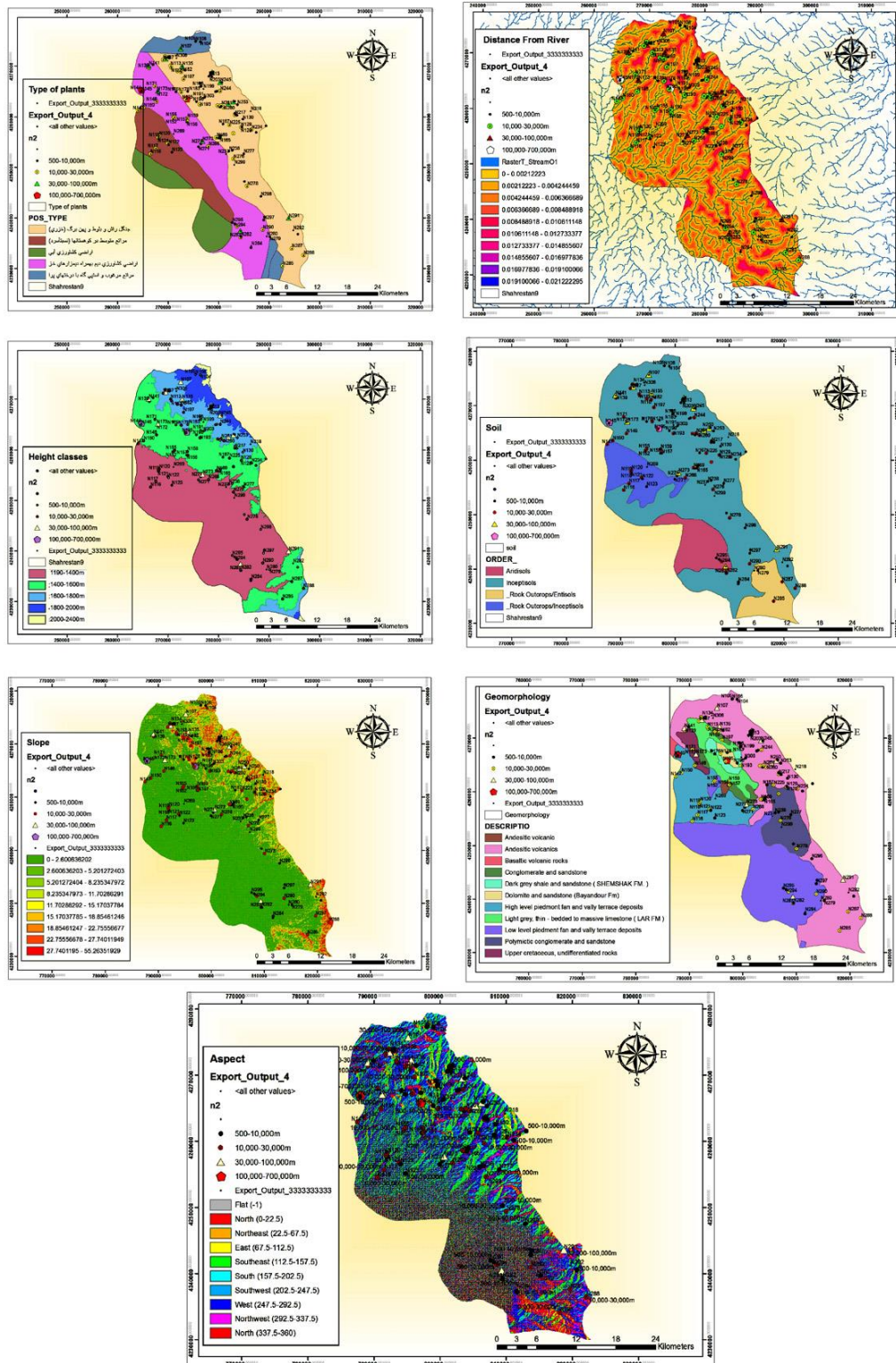

Figure 2: Distribution map of settlement sites in relation to environmental factors (Author, 2024).

Until the arrival of the Arabs in Azerbaijan, the people of Namin remained adherents of Zoroastrianism. Yaqoubi provides a better description of the local population: “The inhabitants of cities and provinces in Azerbaijan are from the ancient ‘Ajams,’ namely ‘Azariyah’ and ‘Javadaniyah’” (Baladhuri, 1985: 85 - Yaqoubi, 2010: 245- Tabari, 1989: 1981). Despite the persistence of Zoroastrian temples, the favorable climate and agricultural potential gradually led to the region’s conquest by the Arabs. During the early Islamic centuries, multiple national-religious movements occurred against Arab rule in Azerbaijan and the Namin-Talesh region (Mostofi, 2002: 78).

Following the decline of these movements, in the middle of the third century AH, the Sajids took power, and in the fourth century AH, the Salaris, followed by the Seljuks in the fifth century, ruled over Ardabil, Azerbaijan, and Arran (Boyle, 2006). Amir Yaqoubi, nephew of Toghril, ruled for a time in Azerbaijan and Ardabil (Ashtiani, 2001: 273).

During the reign of Malik Shah, Malik Jamshid ruled the regions of Ardabil, Talesh, and Vilkiy (Erfani, 2010: 64). During the reign of Ghazan Khan, Alishah, a relative of his, ruled Vilkiy and Astara (Ibid: 67). In the late 8th and early 9th centuries, Timur passed through the region while marching toward Georgia (Brioun, 2018: 166). The ancestors of the Safavids, including Firuz Shah Zarin-Kolah, were appointed as governors around Gilan and Ardabil, and they played a significant role in the region’s religious and cultural guidance (Khonji, 2003: 257). The influence of political and climatic conditions shaped settlement patterns during various Islamic dynasties. After the Treaty of Turkmenchay and the partition of Talesh between Russia and Iran, local tribal powers gradually declined, signaling the eventual end of this period. The preference for settlement in areas with high concealment and secure communication routes reflects the region’s history of warfare and instability.

Summary

This study addresses the following research questions:

- 1- What was the main factor in the formation of medieval Islamic settlements in Namin?
- 2- How did the settlement pattern of the Islamic period in Namin evolve?

The results indicate that settlement sites were influenced not only by geographic factors but also by political stability, security, and economic conditions. The emergence of both nomadic settlements and large central sites shows the intricate relationship between settlements and hierarchical structures.

This study categorizes four types of archaeological sites based on size and significance, ranging from central permanent settlements to temporary nomadic ones. Using GIS mapping, the research reveals the distribution of smaller settlements in relation to larger, more permanent ones. The settlement pattern reflects ancient communication routes connecting the southwestern region to the east and northeast, illustrating the defensive and economic dynamics of these areas (Fig. 3).

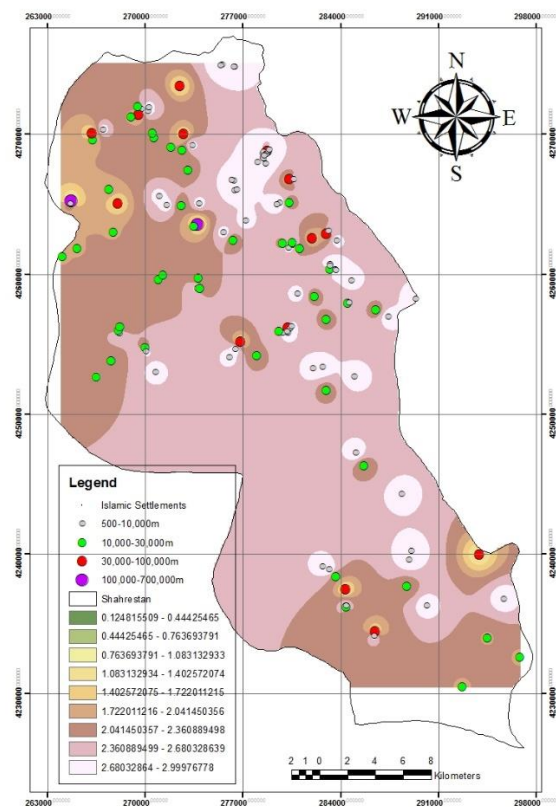

Figure 3: Distribution map and relationship of temporary settlement sites in relation to larger and permanent central sites (Author, 2024).

Conclusion

In the Medieval Islamic centuries, we witnessed the emergence of large central settlements and a significant increase in temporary settlements. Most of the smaller and temporary settlements are scattered around the permanent sites, indicating their distance from sedentary

communities and their semi-nomadic status. This situation also reflects their economic dependency on these central settlements and their limited settlement choices based on a few environmental factors, such as access to sufficient water resources and grazing vegetation for their livestock. These settlements are mostly located in the central plains, foothills of low mountains, and along rivers in the eastern and northeastern parts of the county. In contrast, permanent and central settlements are primarily concentrated in the northwest, west, and south (far from communication routes and near water springs rather than rivers).

The concentration of some sites in the foothills rather than alluvial plains may be due to the need for security against natural and human threats or due to difficulties in identifying all buried settlements in the alluvial plains. The southern and western parts of the county, in addition to their nomadic structure and seasonal migration along rivers and oases, also feature sedentary agricultural settlements. These areas, with a large volume of irrigated and rainfed land, continue the nomadic lifestyle and choose locations on flat, elevated hills rather than the surrounding alluvial and marshy plains.

Nomads spent their winters in the plains and forests, even in the fertile alluvial and southern regions of the county. In summer, they migrated through river routes to the higher pastures in the northeastern and eastern parts and even to the southeastern pastures and the Caspian coast. The connection of these temporary sites with larger, permanent central settlements was facilitated through intermediate and smaller settlements. The exchange of goods, provision of services, and security were maintained by living in close proximity to one another, often in a clustered or chain-like formation.

Acknowledgments

I would like to express my sincere gratitude to the staff of the Cultural Heritage Office of Ardabil Province and Namin County for their cooperation and assistance in conducting this field research project. I also extend my thanks to my dear friend, Dr. Mohammad Alizadeh, for providing the data on the northern part of Namin County.

It should be noted that part of this research is based on Babak Behshid's doctoral dissertation

titled "Analysis of Settlement Patterns in the Medieval Islamic Period in Namin County."

References

- Alizadeh Sola, M. (2016). *Archaeological Survey and Identification Report of Namina County* (Vol. 1 & 2). Ardabil: Ardabil Provincial Cultural Heritage Publishing (In Persian).
- Alizadeh Sola, M., Razalo, R., Hajizadeh, K., & Afkhami, B. (2018). Archaeological surveys of Eastern Azerbaijan: Chapter One of Northern Namina County, Ardabil Province. *Archaeological Studies Journal*, 10(2), 221-238 (In Persian).
- Alizadeh, K. (2007). *Archaeological Excavations at the Oltan Qal'eh-si Mugan Site*. Ardabil Provincial Cultural Heritage Organization (In Persian).
- Ashtiani, E. (2001). *History of Iran after Islam*. Tehran: Namak Publishing (In Persian).
- Baladhuri, A. (1985). *Futuh al-Buldan* (A. Azharnush, Trans.). Tehran: Iran Cultural Foundation Publishing (In Persian).
- Brioun, M. (2018). *I am Timur the Conqueror* (Z. Mansouri, Trans.). Tehran: Behzad Publishing (In Persian).
- Boyle, J. A. (2006). *The Cambridge History of Iran* (Vol. 5). (M. H. Anousheh, Trans.). Tehran: Amir Kabir Publishing (In Persian).
- De Morgan, J. (1905). Recherches au Talych Persaen 1901. In *Necropoles des ages du Bronze Et du fer. Mémoires de la délégation en Perse. Recherches Archéologiques*, 8, 251-342.
- Diakonov, I. M. (2002). *The History of Media* (K. Keshavarz, Trans.). Tehran: Scientific and Cultural Publishing (In Persian).
- Erfani Namin, L. (2010). *The Ancient Glory of Namin* (1st ed.). Tehran: Gohar Danesh Publishing (In Persian).
- Ghirshman, R. (1985). *Iran from the Beginning to Islam* (M. Moein, Trans.). Tehran: Scientific and Cultural Publishing (In Persian).
- Khamachi, B. (1991). *Geographical Encyclopedia of Eastern Azerbaijan* (1st ed.). Tehran: Soroush Publishing (In Persian).
- Khalatbari, M. R. (2004). *Archaeological Excavations at the Talysh Sites*. Gilan Provincial Cultural Heritage Organization (In Persian).
- Khonji Isfahani, Fazl ibn Ruzbahan (2003). *Tarikh-e Alam-Ara-ye Amini*. Edited by Mohammad Akbar Aqiq. Tehran: Markaz Nashr-e Miras-e Maktub (In Persian).
- Mahmoudi, F. (2004). *Structural Geomorphology*. Tehran: Payam Noor University Publishing. (In Persian)
- Mohammadi, M. R. (2018). *Archaeological Excavations at the Barzend Qal'eh-si Germi Site*. Ardabil: Ardabil Provincial Cultural Heritage Organization (In Persian).

- Mohammadi, M. R. (2019). *Archaeological Excavations at the Qal'eh Alajugh Oungut Site*. Ardabil: Ardabil Provincial Cultural Heritage Organization (In Persian).
- Mostofi, H. (2002). *Nuzhat al-Qulub* (3rd ed.). (M. Dabeer-Siaqi, Ed.). Qazvin: Hadith Emrooz Publishing (In Persian).
- Ramesht, M. H. (2010). Space in geomorphology. *Journal of Spatial Planning and Development*, 4(14), 111-136 (In Persian).
- Sattarnezhad, S. (2021). *Archaeological Excavation Report of the Ojagh Artaville Tayer Site*. Ardabil Provincial Cultural Heritage Organization (In Persian).
- Tabari, M. (1989). *Tarikh al-Tabari* (Vol. 5). (A. Payendeh, Ed.). Tehran: Asatir Publishing (In Persian).
- Tahmasebi, F. (2019). *Archaeological Excavations at the Ancient Site of Qaleh Yel Suyi OnguT*. Ardabil: General Directorate of Cultural Heritage, Ardabil Province (In Persian).
- Tayefe-Ghahremani, N., Mafi, F., & Najafi, A. (2019). Analysis of the Role of Geographical Factors in the Spatial Distribution of First-Millennium BCE Settlements along the Peyqam Chay River, East Azerbaijan, Kalibar. *Parseh Archaeological Studies*, 3(10), 69-85 (In Persian).
- Yaqoubi, A. B. I. (2010). *History of Ya'qubi* (Vol. 1). (M. Ibrahimi, Trans.). (11th ed.). Tehran: Scientific and Cultural Publishing Company (In Persian).
- Yousefi, H. (2019). *Archaeological Excavations at the Jum'eh Mosque Site, Ardabil*. Ardabil: Ardabil Provincial Cultural Heritage Organization (In Persian).
- Yousefi, M., & Haghi-Nujdeh, A. (2014). *Geographical Encyclopedia of Namina County*. Ardabil: Sheikh Safi-din Publishing (In Persian).

بررسی و تحلیل باستان‌شناختی الگوهای استقرار محوطه‌های قرون میانه اسلامی شهرستان نمین، اردبیل

بابک بهشید^۱

۱ دانش‌آموخته دکتری باستان‌شناسی، گروه باستان‌شناسی، دانشگاه محقق اردبیلی، اردبیل، ایران. نویسنده مسئول: bbehshid@gmail.com

چکیده	اطلاعات مقاله:
شهرستان نمین، واقع در شرقی‌ترین بخش استان اردبیل، یکی از کانون‌های مهم استقرار و رفت و آمد جوامع انسانی در طول دوره‌های مختلف تاریخی بوده است. اما، با وجود غنای آثار مادی و فرهنگی، پژوهش‌های باستان‌شناختی بسیار محدود در این منطقه انجام شده و نیازمند مطالعات منسجم باستان‌شناختی است. بدین منظور برای تکمیل اطلاعات باستان‌شناختی منطقه، بررسی باستان‌شناسی باهدف شناسایی و مستندنگاری محوطه‌های دوران اسلامی حوزه جنوبی شهرستان نمین در سال ۱۳۹۷ توسط نگارنده انجام شد. پژوهش حاضر نتایج حاصل از بررسی فوق بوده و این پژوهش به دنبال پاسخ به پرسش‌های ذیل است: ۱- مهم‌ترین عوامل در شکل‌گیری محوطه‌های دوران اسلامی شهرستان نمین کدامند؟ ۲- الگوی پراکنش محوطه‌های استقرار دوران اسلامی شهرستان نمین چگونه بوده است؟ روش انجام کار، بررسی میدانی و مطالعات کتابخانه‌ای است؛ همچنین برای تحلیل داده‌های فرهنگی و الگوهای استقرار از نرم‌افزار GIS استفاده شده است. نتایج پژوهش نشان می‌دهد که محوطه‌های استقرار علاوه بر متأثر بودن از عوامل جغرافیایی از عوامل مهمی چون شرایط سیاسی و امنیت و اقتصاد معیشتی مناسب تأثیر گرفته است. در قرون میانه اسلامی با افزایش محوطه‌های کوچ‌رو و ظهور محوطه‌های مرکزی بزرگ ارتباط محوطه‌ها با سلسله‌مراتب و انواع مدل‌ها صورت گرفته است.	تاریخ‌ها: دریافت: ۱۴۰۳/۰۷/۲۲ پذیرش: ۱۴۰۳/۱۰/۱۵ واژگان کلیدی: الگوی استقرار محوطه‌های اسلامی شهرستان نمین استان اردبیل

* استناد: بهشید، بابک (۱۴۰۳). بررسی و تحلیل باستان‌شناختی الگوهای استقرار محوطه‌های قرون میانه اسلامی شهرستان نمین، اردبیل. پیام

باستان‌شناس، ۱۶(۳۱)، ۱۴۷-۱۵۶. DOI: 10.83078/peb.2024.1101044

مقدمه

شهرستان نمین در قسمت شرقی پهنه شمال غربی ایران قرار دارد. در این منطقه برخلاف غنای آثار فرهنگی، پژوهش‌های باستان‌شناختی بسیار محدودی انجام شده و همین عامل سبب گردیده تا دانسته‌های جامعه علمی از وضعیت دوره‌های فرهنگی، توالی و الگوی استقرار محوطه‌های آن بسیار ناقص باشد. بر همین اساس، برای دستیابی به اطلاعات نسبتاً جامع از وضعیت فرهنگی منطقه و پراکنش محوطه‌های آن نیازمند بررسی‌های منسجم باستان‌شناختی برای دستیابی به دوره‌های فرهنگی و توالی آن ضروری است. انسان بر زیست‌بوم پیرامونش آنچنان تأثیر گذاشته که جزعی از آن واقع شده است و درواقع سازگاری پیدا کرده است. برای شناخت ویژگی‌های و رفتارهای انسانی قطعاً باید زیست‌بوم و عواملی را که تأثیرگذار بر نوع زیست‌بوم است را مورد مطالعه و تجزیه تحلیل قرارداد.

به این منظور در سال ۱۳۹۵ بررسی باستان‌شناختی و در سال ۱۳۹۷ بررسی تحقیقاتی در این شهرستان باهدف شناسایی محوطه‌های دوران اسلامی انجام شد. در این پژوهش ضمن مستندنگاری اطلاعات جامع و اولیه هر محوطه، بر اساس نرم‌افزار GIS به تحلیل عوامل جغرافیایی در شکل‌یابی، توسعه و حتی فروپاشی این محوطه‌ها پرداخته و تحلیل جامع و علمی به‌عمل آمده است. ضرورت انجام چنین پژوهشی زمانی مشخص می‌شود که اطلاعات باستان‌شناختی از شهرستان نمین عموماً متکی به نتایج کاوش‌های باستان‌شناختی ژاک دمورگان فرانسوی بوده است (خلعتبری، ۱۳۸۷: ۵۴). نتایج این کاوش، شناخت نسبی از وضعیت گورهای این منطقه را نشان داده، این در حالی است که نیمه شرقی شمال غرب ایران، در دوره‌های مختلف فرهنگی، از جایگاه مهمی برخوردار بوده و نیازمند پژوهش‌های مستقل برای هر دوره است. بررسی‌های دمورگان فرانسوی در دهه آخر قرن نوزدهم میلادی باهدف شناسایی و سپس کاوش

گورهای کلان سنگی مناطق طالش و شرق اردبیل را می‌توان نخستین فعالیت باستان‌شناسانه در استان اردبیل و شهرستان نمین برشمرد (خلعتبری، ۱۳۸۷: ۵۴؛ De Morgan, 1905: 127). وی در تالش ایران و روس و نهایتاً اطراف نمین به کاوش پرداخت که به کشف آثاری از نیمه دوم هزاره دوم ق.م تا اوایل هزاره اول ق.م (عصر آهن) دست‌یافت (علیزاده، ۱۳۹۵؛ علیزاده، ۱۳۹۷: ۲۲۵). بررسی باستان‌شناسی مقدماتی کل استان اردبیل از طرف اداره میراث فرهنگی استان در سال‌های ۱۳۵۳ و ۱۳۷۸ و ۱۳۸۲ خورشیدی که منجر به شناسایی و ثبت آثار معدودی مربوط به دوران پیش‌ازتاریخ، تاریخی و اسلامی در سطح استان و شهرستان نمین شد. همچنین بررسی باستان‌شناختی شمال شهرستان نمین در پاییز سال ۱۳۹۴ به سرپرستی محمد علیزاده که منجر به شناسایی و تهیه پرونده ثبتی و معرفی تعداد ۱۷۵ محوطه مربوط به دوران پیش‌ازتاریخی، تاریخی و اسلامی شد؛ همچنین شناسایی ۳۰ محوطه اسلامی طی بررسی تحقیقاتی نگارنده در سال ۱۳۹۷ به‌منظور انجام رساله دانشجویی در بخش جنوبی (ویلکیج) شهرستان نمین، ازجمله پژوهش‌های میدانی و تحقیقاتی انجام‌گرفته بر روی محوطه‌های اسلامی و قبل از آن در حوزه شهرستان نمین بوده است.

فعالیت باستان‌شناسی دوران اسلامی استان اردبیل، برخلاف سایر دوره‌ها بسیار کمتر موردتوجه بوده و کاستی‌ها و ضعف‌های بنیادینی در این زمینه است. دوران اسلامی این منطقه، بیشتر متکی به فعالیت‌های انجام‌شده در محوطه‌های از قبیل جمعه مسجد اردبیل (یوسفی، ۱۳۹۸)، اولتان قلعه‌سی مغان (علیزاده، ۱۳۸۶)، برزند قلعه‌سی گرمی (محمدی، ۱۳۹۷)، پتل سویی انگوت (طهماسبی، ۱۳۹۸)، قلعه آلاجوق انگوت (محمدی، ۱۳۹۸)، اوجاق آرتاویل تایلر (ستارنژاد، ۱۴۰۰) بوده است. آسیب‌شناختی این پژوهش‌ها نشان می‌دهد که تاکنون بررسی درباره محوطه‌های اسلامی شهرستان نمین

موقعیت جغرافیایی منطقه مورد مطالعه

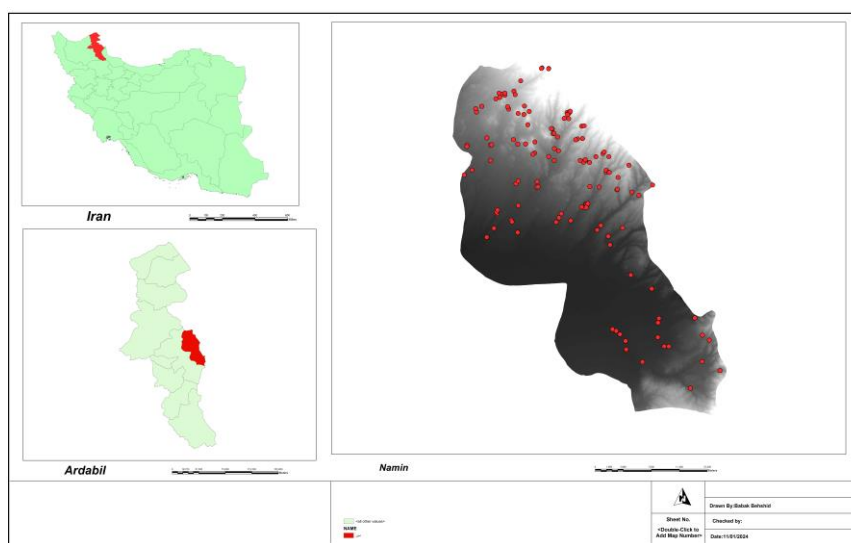
شهرستان نمین در شرق استان اردبیل و در شرقی‌ترین بخش آذربایجان ایران (شکل ۱) واقع شده که از شرق هم‌مرز با استان گیلان، از شمال با جمهوری آذربایجان و از غرب با شهرستان اردبیل و از جنوب با شهرستان خلخال، در میان دو نوع آب‌وهوای معتدل و مرطوب حاشیه خزری و سرد و کوهستانی سبلان جای گرفته است (خامچی، ۱۳۷۰: ۵۰۶)، محور آستارا - حیران - اردبیل (گردنه حیران) محور ارتباطی منطقه شمال ایران با آذربایجان است که از این شهرستان می‌گذرد و از محورهای مهم ارتباطی در طول تاریخ محسوب می‌گردد (یوسفی و حقی، ۱۳۹۳: ۳). این شهرستان مساحتی بالغ بر ۲۰۰۰ کیلومتر مربع و جمعیتی نزدیک به یک‌صد هزار نفر داشته و به سه بخش مرکزی، عنبران و ویلکیج تقسیم می‌شود. همچنین، بیش از یک‌صد روستا در این شهرستان وجود دارد (سالنامه آماری استان، ۱۳۹۹: ۱۷۳). این منطقه را از نظر جغرافیایی می‌توان به دو قسمت شرق و شمال شرقی که کاملاً کوهستانی و جنگلی است و بخش غرب و جنوب غرب که تقریباً هموار و به‌صورت دشت است تقسیم کرد. کوه‌های تالش (باغرو) که در شرق شهرستان قرار دارد به‌عنوان مرز طبیعی با استان گیلان محسوب می‌شود (عرفانی نمین، ۱۳۸۹: ۲۷).

انجام‌شده و نیازمند پژوهش‌های منسجم علمی است. بر همین اساس پژوهش حاضر به دنبال پاسخ به پرسش‌های پیش رو است: ۱- مهم‌ترین عامل شکل‌گیری محوطه‌های دوران اسلامی شهرستان نمین چه بوده است؟

۲- الگوی پراکنش محوطه‌های استقرار دوران اسلامی شهرستان نمین چگونه بوده است؟

روش پژوهش

پژوهش حاضر به شیوه بررسی میدانی و مطالعات کتابخانه‌ای انجام شده است. در شیوه بررسی میدانی ضمن بررسی سطحی محوطه‌های دوران اسلامی، قطعات سفالی شاخص هر محوطه برداشت‌شده ابعاد محوطه‌های استقرار و عوامل جغرافیایی نیز و ویژگی‌های محوطه ثبت گردید و سپس مستندنگاری محوطه‌ها انجام‌شده است. پس از آن، بر اساس مطالعات تطبیقی - تحلیلی یافته‌ها و قطعات سفالی و مقایسه آنها با سفال‌های شاخص عم عصر در محوطه‌های شاخص و آمارگیری به مطالعه داده‌های فرهنگی پرداخته و گاهنگاری نسبی برای هر محوطه ارائه شده است. همچنین، برای تحلیل الگوهای پراکنش محوطه‌ها از نرم‌افزار GIS بهره گرفته‌شده و نقشه‌های پهنه‌بندی از شاخصه‌های جغرافیایی با پراکنش محوطه‌های استقرار طراحی و ترسیم شد.

شکل ۱: موقعیت شهرستان نمین در نقشه ایران و پراکندگی استقرارهای آن (نگارنده، ۱۴۰۳).

محوطه‌های دوران اسلامی شهرستان نمین

در بررسی باستان‌شناختی انجام‌شده سال ۱۳۹۴ در بخش مرکزی و عنبران شهرستان نمین به سرپرستی دکتر محمد علیزاده (که نگارنده نیز به عنوان معاون و عضو هیئت حضور داشت و با کسب مجوز کتبی از ایشان) تعداد ۱۰۵ محوطه دوران اسلامی شناسایی شد (علیزاده، ۱۳۹۵: ۸۹۱). به‌منظور تحلیل الگوی استقرار و گاهنگاری نسبی محوطه‌ها بررسی فوق انجام شد و طی بررسی تحقیقاتی نگارنده از سال ۱۳۹۶ علاوه بر بررسی‌های مجدد محوطه‌های شاخص شمال استان به‌منظور دستیابی و جمع آوری مواد فرهنگی و قطعات بیشتر سفالین، در بخش جنوبی (ویلکیج) شهرستان نمین تعداد ۳۰ محوطه قرون میانه اسلامی شناسایی و مستند نگاری گردید. برای مستند نگاری این محوطه‌ها ضمن ثبت اطلاعات خود محوطه اعم از وسعت، ارتفاع، داده‌های فرهنگی سطحی محوطه، آسیب‌شناسی محوطه و عوامل جغرافیایی و محیطی هر محوطه همچون دسترسی به منابع آبی، فاصله از راه‌های ارتباطی، مراتع و زمین‌های پیرامون، ارتفاع از سطح دریا، شیب و نوع بافت خاک نیز توجه شد. گاهنگاری هر محوطه، عموماً متکی به گونه شناسی و مطالعه تطبیقی قطعات سفالی بود. قطعات سفالی هر محوطه را بر اساس متغیرهای چون فرم، رنگ لعاب، تزیین با نمونه‌های گاهنگاری شده در سایر محوطه‌های اردبیل و سایر مناطق مورد مطالعه و تطبیق قرارگرفت. محوطه‌های شناسایی‌شده عموماً متعلق به سده میانی (سلجوقی و ایلخانی) و صفوی بوده است. محوطه‌های مورد بررسی دارای ویژگی‌های مشترک از قبیل: ۱- عموماً اطراف روستاهای امروزی قرار دارند. ۲- در میان مردم منطقه به‌خوبی شناخته‌شده‌اند. ۳- اسامی چون خرابه یثری، اوچوخ یثر و قلعه یثری دارند. این محوطه‌ها عموماً تحت تأثیر عوامل جغرافیایی و یا عوامل سیاسی زیر هستند و الگوی پراکنش آن‌ها وابسته به این عوامل است.

عوامل محیطی مؤثر بر سکونتگاه‌ها

عوامل تأثیرگذار بر شکل‌گیری نوع و میزان تراکم محوطه‌های باستانی شامل عوامل محیطی و تاریخی است. عوامل محیطی نظیر ارتفاع زیاد از سطح دریا، وجود راه‌های طبیعی به سمت دشت در کنار وجود چراگاه‌های کوهستانی در فصول گرم سال، مهم‌ترین عوامل مؤثر در شکل‌گیری اجتماعات کوچرو است (طایفه قهرمانی و دیگران، ۱۳۹۸: ۸۲). فاصله از رودخانه از این جهت دارای اهمیت بالایی در شکل‌گیری سکونتگاه‌ها دارد که وجود آب منجر به تشکیل خاک حاصلخیز و مرغوب ناشی از نهشته‌های آب رودخانه و سرشار از مواد معدنی و در کنارش رطوبت لازم و پوشش گیاهی کافی چه برای دامداری و چه کشاورزی است (سالنامه آماری استان، ۱۳۹۹: ۱۷۴) (شکل ۲).

پوشش گیاهی منطقه برای کشاورزی و مرتعی خوب و کافی برای دام است و غنای پوشش گیاهی باعث افزایش تمرکز سکونتگاه‌ها است (یوسفی و حقی، ۱۳۹۳: ۶۶-۶۷). شهرستان نمین به دلیل نوع اقلیم بین کوهستانی و حاشیه خزری و با توجه به تغییرات و طبقات ارتفاعی مختلف در منطقه نمین شاهد تنوع پوشش گیاهی اعم از درختان جنگلی بلوط، فندق، ازگیل تا گیاهان مرتعی هستیم، (سالنامه آماری استان، ۱۳۹۹: ۱۷۵). بافت خاک نیز تأثیر بسزایی در میزان و سرعت رشد و تراکم گیاهان و نقش مهمی در شکل‌گیری سکونتگاه‌ها به علامه بستی بر ساخت خانه‌ها و به‌عنوان مصالح بناها نیز مورد استفاده قرار می‌گیرد و هرچه خاک مرغوب و غنی حاوی مواد معدنی باشد باعث افزایش محوطه‌های استقرار موقت و دائمی در آن منطقه می‌شود (سالنامه آماری استان، ۱۳۹۹: ۱۷۷). سطح ارتفاعی زمین به جهت جذب میزان رطوبت و ایجاد شرایط آب و هوایی گوناگون تأثیر به سزایی در ماهیت و الگوی ساختاری سکونتگاه‌ها دارد از ایجاد اقلیم مختلف چون دامنه، دشت، تپه و قلعه گرفته تا باعث رشد بافت و پوشش گیاهی خاص در آن سطح ارتفاعی شیوه

معماری و فرهنگ) باهم داشتند (De Morgan, 1905:127) اقوامی چون «کاسی‌ها» و «کادوسی‌ها» که شواهد حضور آن‌ها به واسطه وجود گورهای «دلمن/ چهارچینه سنگی بزرگ» به اثبات رسیده است. «کادوسیانی» که بعدها «گل‌ها» آن‌ها را «کادوسیانی»، «کاسپیان» و غیره نامیدند با «گوتیان» و «کاسیان» قرابت داشتند (دیاکونوف، ۱۳۸۱: ۳۵؛ عرفانی نمین، ۱۳۸۹: ۴۱). محل سکونت و حکومت کادوسیانی از کرانه غربی سفیدرود تا رود کور و ارس گسترده بوده است. از جهت غربی طارم و خلخال و نمین را در برمی‌گرفت. که منطقه کوهستانی و صعب‌العبور بود (عبدلی، ۱۳۷۸: ۳۱). کاسیان هم از سرزمین‌های شمالی و قفقاز به ساحل غربی دریای خزر مهاجرت کردند و به تدریج در مناطقی مانند طالش، اردبیل و اطراف دریای خزر ساکن شدند و همانند کادوسیانی به پرورش اسب اهمیت می‌دادند (گیرشمن، ۱۳۶۴: ۵۵). از این زمان به بعد تا زمان ورود اعراب به آذربایجان مردم منطقه نمین بر آیین خود (زرتشتی) بودند. یعقوبی تصویری بهتری از مردم منطقه ارائه داده است: اهالی شهرها و استان‌های آذربایجان از «عجم‌های» کهن «آذریه» و «جاودانیه» هستند (بلاذری، ۱۳۶۴: ۸۵؛ یعقوبی، ۱۳۸۹: ۲۴۵؛ طبری، ۱۳۶۸: ۱۹۸۱) و آتشکده‌ها هنوز پابرجاست.

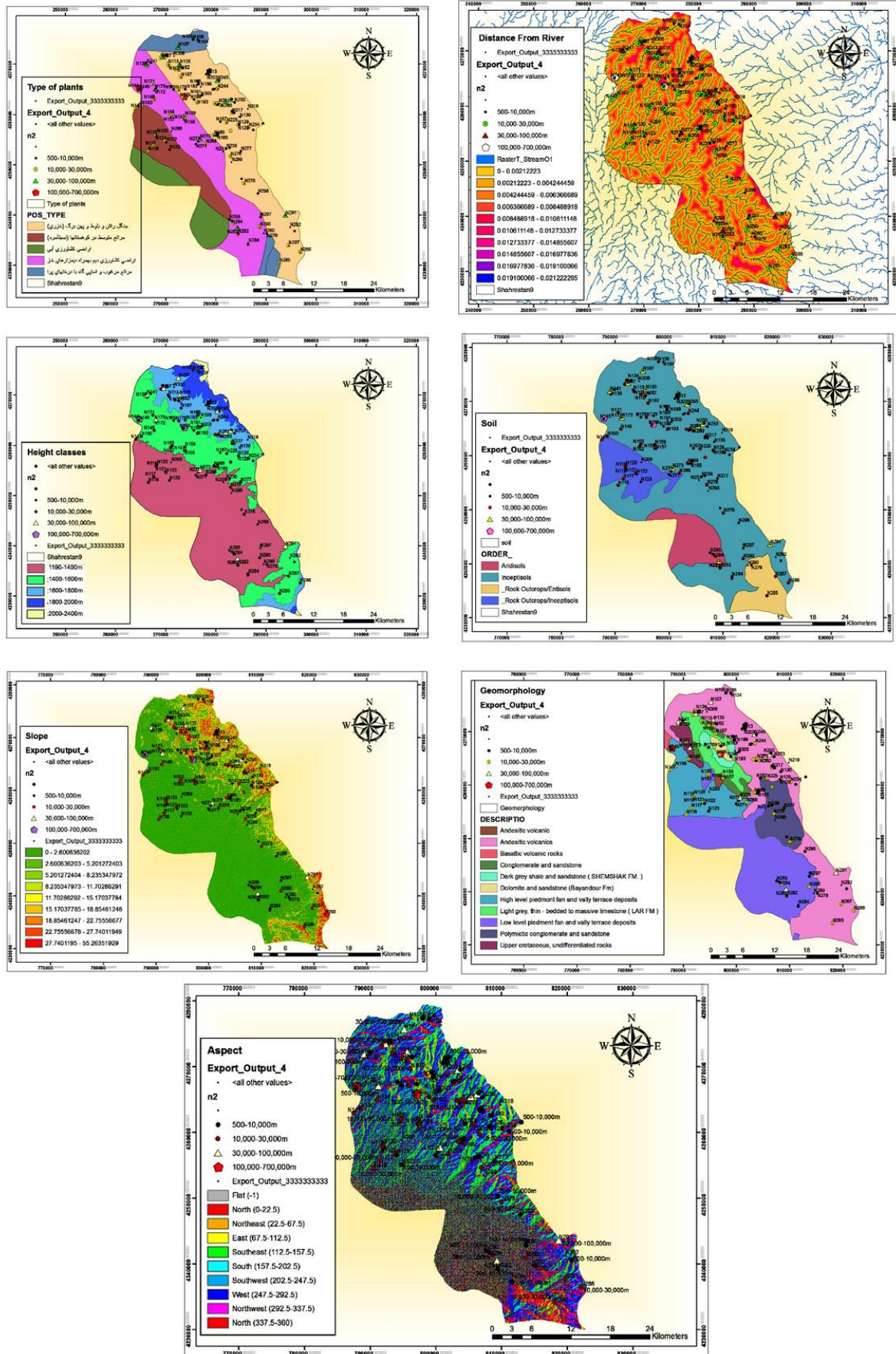
به دلیل شرایط خوب آب‌وهوایی و استعداد خوب کشاورزی به تدریج این مناطق تحت تصرف اعراب قرار گرفت. در سده‌های نخستین اسلامی چندین بار جنبش‌های ملی مذهبی مختلفی علیه حکومت اعراب در آذربایجان و منطقه نمین و طالش رخ داد (مستوفی، ۱۳۸۱: ۷۸). بعد از فرونشستن این جنبش‌ها، در میانه سده سوم هجری ساجیان و در سده چهارم هجری سالاریان و سپس سلجوقیان در سده پنج هجری اردبیل و آذربایجان و اران حکومت کردند (بویل، ۱۳۸۵). امیر یعقوب برادرزاده طغرل مدتی در آذربایجان و اردبیل حکمرانی کرد (آشتیانی، ۱۳۸۰: ۲۷۳).

سکونتگاهی خاص و ایجاد بستر مناسب سکونت است (سالنامه آماری استان، ۱۳۹۹: ۱۷۸).

زمین‌ریخت‌شناسی مطالعه اجزای اصلی تشکیل‌دهنده ناهمواری‌ها است و از روش اصولی توصیف علمی ناهمواری شامل شناسایی اجزای متفاوت عوارض زمین و چگونگی روابط بین آن‌ها و طبقه‌بندی این عوارض به صورت سیستماتیک بهره می‌گیرد (محمودی، ۱۳۸۳: ۴۶). همچنین شیب زمین باعث جذب بیشترین مقدار آب باران و برف و رطوبت و نور خورشید برای رشد گیاهان به‌ویژه مرتعی و همچنین اسکان عشایر و جوامع کوچ‌رو بیشتر در منطقه و به وجود آمدن مراتع و زمین حاصلخیزی برای خوراک دام و همچنین کشاورزی می‌شود، (یوسفی و حق، ۱۳۹۳: ۶۰). جهت شیب نیز جهت حداکثر تغییرات شیب است (رامشت، ۱۳۸۹: ۳۵). شکل زمین در جهات گوناگون دارای ساختارهای متفاوتی است. از این نظر دارای اهمیت برای سکونتگاه‌ها است که در برابر خطر سیلاب‌ها امن بوده، از نور آفتاب بیشتری بهره می‌برده و همچنین پناهگاه مناسبی در برابر باد بوده است. از گذشته‌ها، بهترین مکان‌ها هم از نظر میزان و هم جهت شیب برای سکونت موقت و دائمی مدنظر قرار می‌گرفت (طایفه قهرمانی و دیگران، ۱۳۹۸: ۷۴) (شکل ۲).

عاملیت سیاسی و مسیر ارتباطی امن

ثبات حکومت و امنیت از جمله عوامل انسانی تأثیرگذار بر شیوه سکونت الگوی زیستگاه در سده‌های میانی اسلامی است و بهترین روشی که می‌شود به این مسئله پی برد هم به لحاظ نوع ساختار و همچنین فاصله از راه ارتباطی است و در پژوهش میزان همبستگی بین فاصله از مسیر ارتباطی با تعداد سکونتگاه‌های دائمی و موقت ما را به میزان تأثیر این عامل بر نوع شکل‌گیری محوطه می‌رساند. شهرستان نمین پیش از اسلام شاهد حضور اقوام مختلفی بود. بر طبق نظر دموگران ساکنین اولیه نمین و آستارا و حاشیه دریای خزر (کاسپی) ارتباط تنگاتنگی (از نظر ساختار

شکل ۲: نقشه پراکنش محوطه‌های استقرار نسبت به عوامل محیطی (نگارنده، ۱۴۰۳).

مثال در زمان ایلخانان مغول که سکونت مبنی بر کوچروی افزایش یافت.

جمع‌بندی

در این پژوهش سؤالات مطرح‌شده شامل: پاسخ به پرسش‌های زیر است: ۱- مهم‌ترین عامل در شکل‌گیری محوطه‌های دوران اسلامی شهرستان نمین چه بوده است؟ ۲- الگوی پراکنش محوطه‌های استقرار دوران اسلامی شهرستان نمین چگونه بوده است؟ نتایج پژوهش نشان می‌دهد که محوطه‌های استقرار علاوه بر متأثر بودن از عوامل جغرافیایی از عوامل مهمی چون شرایط سیاسی و امنیت و اقتصاد معیشتی مناسب تأثیر گرفته است.

در قرون میانه اسلامی با افزایش محوطه‌های کوچرو و ظهور محوطه‌های مرکزی بزرگ ارتباط محوطه‌ها با سلسله مراتب و انواع مدل‌ها صورت گرفته است. با توجه به وسعت محوطه‌های باستانی در قالب چهار نوع محوطه با وسعت بیشتر از ۱۰ هکتار به‌عنوان استقرارهای دائمی (محوطه‌های مرکزی خیلی مهم) محوطه‌های با وسعت مابین ۳ تا ۱۰ هکتار به‌عنوان محوطه‌های استقرار دائمی محوطه‌های بین یک تا سه هکتار به‌عنوان محوطه‌های نیمه‌کوچرو و محوطه‌ای استقرار کمتر از یک هکتار به‌عنوان محوطه‌های کوچرو موقت طبقه‌بندی شدند. در کنار وسعت محوطه‌های استقرار، حجم پراکنش سفالی و فضاهای معماری و ارتباط با سایر محوطه‌ها نقشه میان‌یابی با کمک GIS از ارتباط محوطه‌های کوچک‌تر و موقت با محوطه‌های استقرار بزرگ‌تر و دائمی و نقش مکان‌های مرکزی به‌دست آمد و تمرکز این محوطه‌های کوچرو در ارتباط با محوطه‌های مرکزی مشخص شد. پراکنش محوطه‌های کوچک‌تر بیشتر در بخش‌های مرکزی تا شرق و شمال شرقی (بیشتر دشت‌ها حتی دامنه‌ها) و بافاصله و در حاشیه سکونتگاه‌های مرکزی و دائمی است. این ویژگی نشان‌دهنده راه‌های ارتباطی باستانی از جنوب‌غربی به سمت شرق و شمال‌شرقی است. همچنین،

در زمان ملک‌شاه، ملک جمشید حاکمیت محال اردبیل، طالش و ویلکیج را داشت (عرفانی، ۱۳۸۹: ۶۴). در زمان غازان خان مغول، عالیشاه از خویشاوندان او حاکم منطقه ویلکیج و آستارا شد (همان: ۶۷). اواخر قرن ۸ و اوایل قرن نه تیمور برای لشکرکشی به سمت گرجستان مدتی در این مناطق بسر برد (بریون، ۱۳۹۷: ۱۶۶). از اجداد صفویان فیروزشاه زرین کلاه اطراف گیلان و اردبیل به فرمانداری تعیین شد که بعدها به ارشاد مردم این نواحی پرداخت. زمان شیخ صفی نیز بجهت خویشاوندی‌اش با شیخ زاهد گیلانی و از نوادگان باباروشن که (مزارش در همین مناطق است) خانقاه‌هایی در منطقه مزبور برای ارشاد مردم به تصوف و تعالیم دینی وجود داشت (خنجی، ۱۳۸۲: ۲۵۷)، بدین سبب و به جهت امنیت و آب‌وهوای مساعد، شاهان و بزرگان صفوی همواره به این منطقه رفت‌وآمد داشتند.

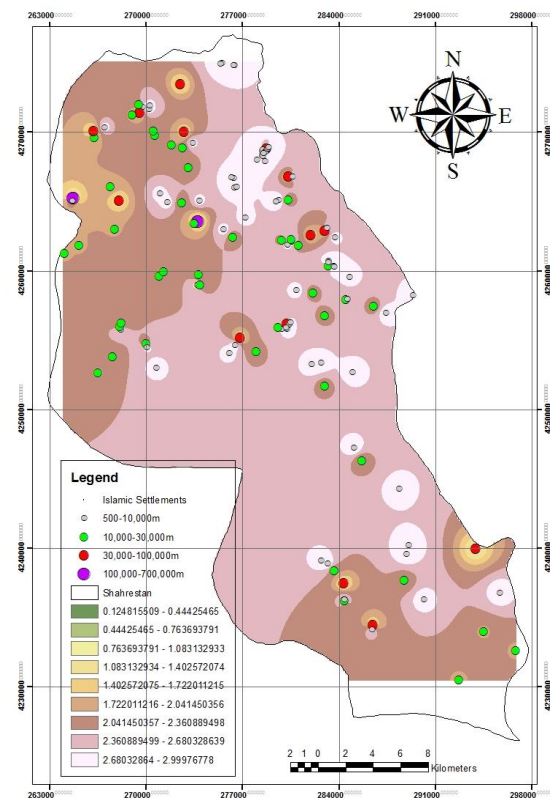
بعد از عهدنامه ترکمانچای و تفکیک مناطق طولش بین دولت‌های روس و ایران، تا اوایل سده اخیر اقتدار خوانین و حکومت‌های محلی منطقه کم‌کم رو به افول گذاشت و سرانجام پایان یافت دوری از مسیر ارتباطی و ایجاد سکونتگاه‌ها در مکان‌های با استتار بالا و چشم‌انداز و دید کافی توجه به امنیت بیشتر را می‌رساند، به‌ویژه ایجاد بسیاری از محوطه‌ها دور از دسترس و دید و در بافت جنگلی این ویژگی را تقویت می‌کند. این ویژگی را در محوطه‌های مرکزی و بزرگ‌تر می‌توان دید در کنار آن عشایر در بیلاق‌ها و قشلاق‌ها اتراق کرده و در طی فصول مختلف از طریق مسیرهای ارتباطی امن به مکان‌هایی با شرایط آب و هوایی مناسب‌تر کوچ می‌کنند. در این میان سکونتگاه‌های کوچرو و نیمه‌دائمی بر سر راه‌های ارتباطی قرار داشت که برخی به مرور زمان و شرایط سیاسی و اقتصادی روز به سکونتگاه مهم تبدیل شدند درحالی‌که سکونتگاه‌های دائمی و مرکزی بزرگی بودند که کمی بافاصله از مسیر ارتباطی ایجادشده‌اند. دلیل این امر باز می‌گردد به نا آرامی و بی‌ثباتی در قرون میانه اسلامی به‌طور

حالت حاشیه‌نشینی بودن اقوام عشایر و تا حدی وابستگی اقتصادی به آن‌ها و بسندگی اولویت‌های استقرارشان به معدودی عوامل محیطی مرتبط با دام‌هایشان از جمله آب کافی و پوشش گیاهی مرتعی که بیشتر در دشت‌های مرکزی و در دامنه کوه‌های کم ارتفاع و حاشیه رودهای شرق و شمال شرقی شهرستان جای گرفته‌اند. درحالی‌که محوطه‌های دائمی و مرکزی بیشتر در بخش‌های شمال غربی و غرب و جنوب (دور از راه ارتباطی و نزدیک چشمه آب به‌جای رود) متمرکزند. تمرکز برخی محوطه‌ها در دامنه به‌جای دشت‌های آبرفتی یا به دلیل امنیت در برابر عوامل طبیعی و انسانی است و یا به علت ناتوانی در شناسایی تمامی سکونتگاه‌های مدفون‌شده در رسوبات دشت‌های آبرفتی است. بخش‌های جنوبی و غربی شهرستان علاوه بر ساختار عشایری و کوچ روی در حاشیه رودها و واحه‌ها به‌صورت استقرارهای یکجانشینی و اقتصاد کشاورزی نیز استوار است با توجه به حجم بالای زمین‌های کشت آبی و دیم است که در ادامه شیوه زندگی کوچ روی است و مکان‌گزینی بر روی تپه‌ماهورهای مسطح و مرتفع‌تر از دشت‌های آبرفتی و تالابی پیرامون بوده است. عشایر در قشلاق‌ها تا جنگل‌ها و حتی دشت آبرفتی و حاصلخیز مرکز و جنوب شهرستان بهترین مکان‌ها برای سپری کردن در زمستان است و در تابستان‌ها از طریق مسیر رودها قره‌سو دشت اردبیل (از غرب) به سمت ییلاقات مرتفع در شمال شرق و شرق و تا سمت ییلاقات جنوب‌شرقی به کرانه‌های خزر کوچ می‌کردند ارتباط این محوطه‌ها با محوطه‌های مرکزی و بزرگ‌تر به‌واسطه محوطه‌های دائمی و کوچک‌تر صورت می‌گرفت و تبادل کالای موردنیاز و اراعه خدمات و ایجاد امنیت با کنار هم بودن و کلونی وار و یا زنجیروار صورت می‌گرفت.

سپاسگزاری

از کارکنان محترم اداره کل میراث فرهنگی استان اردبیل و شهرستان نمین به جهت همکاری و مساعدت در انجام

نزدیکی محوطه‌های کوچ‌رو به محوطه‌های مرکزی در برخی موارد نشان از ارتباط این محوطه‌ها به یکدیگر دارند؛ بدین‌گونه که امنیت و برخی اقلام توسط محوطه‌های مرکزی تأمین می‌شد. در مقابل باقی اقلام معیشتی و خورد و خوراک توسط محوطه‌های کوچ‌رو برای محوطه‌های مرکزی تهیه می‌گردید. محوطه‌های مرکزی در شیب اصلی پایه کوه قرار داشتند، درحالی‌که محوطه‌های کوچ‌رو و کوچک‌تر در شیب مقابل دره و پایه کوه روبه‌رو استقرار یافته بودند و بدین صورت سلسله مراتب نیز رعایت می‌گردید (شکل ۳).

شکل ۳: نقشه پراکنش و ارتباط محوطه‌های استقرار موقت نسبت به محوطه‌های مرکزی دائمی و وسیع‌تر (نگارنده، ۱۴۰۳).

نتیجه‌گیری

در قرون میانه اسلامی شاهد ظهور محوطه‌های مرکزی بزرگ و افزایش قابل توجه محوطه‌های کوچ‌رو هستیم. بیشتر سکونتگاه‌های کوچک‌تر و موقت بافاصله از محوطه‌های دائمی و در پیرامون محوطه‌های مرکزی پراکنده‌اند که نشان‌دهنده هم‌دوری از اقوام یکجانشین و

رامشت، محمدحسین (۱۳۸۹). فضا در ژئومورفولوژی. مجله برنامه‌ریزی و آمایش فضا، ۴(۱۴)، ۱۱۱-۱۳۶.

طایفه قهرمانی، نسرين، مافی، فرزاد، نجفی، آراز (۱۳۹۸). تحلیل نقش عوامل جغرافیایی در توزیع فضایی استقرارهای هزاره اول ق.م در حاشیه رودخانه پیغام چای آذربایجان شرقی کلیر. مطالعات باستان‌شناسی پارسه، ۳(۱۰)، ۸۵-۶۹. طبری، محمد (۱۳۶۸). تاریخ طبری. جلد ۵. به کوشش ابوالقاسم پاینده. تهران: نشر اساطیر.

طهماسبی، فریبرز (۱۳۹۸). کاوش‌های باستان‌شناسی در محوطه باستانی قلعه یئل سویی اونگوت. اردبیل: اداره کل میراث فرهنگی استان اردبیل.

علیزاده سولا، محمد (۱۳۹۵). گزارش بررسی و شناسایی باستان‌شناختی شهرستان نمین. فصل اول بخش شمالی شهرستان. جلد اول و دوم. اردبیل: انتشارات میراث فرهنگی استان اردبیل.

علیزاده سولا، محمد، رضالو، رضا، حاجی‌زاده، کریم، افخمی، بهروز (۱۳۹۷). بررسی‌های باستان‌شناختی شرق آذربایجان فصل اول شمال شهرستان نمین استان اردبیل. مطالعات باستان‌شناسی، ۱۰(۲)، ۲۲۱-۲۳۸.

علیزاده، کریم (۱۳۸۶). کاوش‌های باستان‌شناسی در محوطه باستانی اولتان قلعه‌سی مغان. نشر اداره کل میراث فرهنگی استان اردبیل.

عرفانی نمین، لاله (۱۳۸۹). شکوه دیرین نمین. چاپ اول. تهران: نشر گوهر دانش.

گریشمن، رومن (۱۳۶۴). ایران از آغاز تا اسلام. مترجم: محمد معین. تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.

محمدی، میر روح الله (۱۳۹۷). کاوش‌های باستان‌شناسی در محوطه باستانی برزند قلعه‌سی گرمی. اردبیل: نشر اداره کل میراث فرهنگی استان اردبیل.

محمدی، میر روح الله (۱۳۹۸). کاوش‌های باستان‌شناسی در محوطه باستانی قلعه آلاجوق اونگوت. اردبیل: نشر اداره کل میراث فرهنگی استان اردبیل.

طرح تحقیقاتی میدانی و از دوست ارجمندم جناب آقای دکتر محمد علیزاده به جهت در اختیار قرار دادن اطلاعات بررسی شمال شهرستان نمین بی‌نهایت سپاسگزارم. لازم به ذکر است، بخشی از این پژوهش برگرفته از رساله دکترای بابک بهشید تحت عنوان: «تحلیل الگوی استقرار محوطه‌های قرون میانه اسلامی شهرستان نمین» است.

منابع

آشتیانی، ابراهیم (۱۳۸۰). تاریخ ایران بعد از اسلام. تهران: نشر نامک.

بلاذری، احمد (۱۳۶۴). فتوح البلدان، ترجمه: آیدین آذرنوش. تهران: بنیاد فرهنگ ایران.

بریون، مارسل (۱۳۹۷). منم تیمور جهانگشا. ترجمه: ذبیح‌الله منصوری. تهران: نشر بهزاد.

بویل، جی. آ. (۱۳۸۵). تاریخ ایران کمبریج. جلد ۵. ترجمه: محمدحسن انوشه. تهران: نشر امیرکبیر.

سالنامه آماری استان اردبیل (۱۳۹۹). سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی شهری. اردبیل. انتشارات سازمان برنامه و بودجه کشور.

ستارزاد، سعید (۱۴۰۰). گزارش کاوش باستان‌شناسی محوطه اوجاق آرتاویل تایر. نشر اداره کل میراث فرهنگی استان اردبیل.

خاماچی، بهروز (۱۳۷۰). فرهنگ جغرافیایی آذربایجان شرقی. چاپ اول. تهران: سروش.

خلعتبری، محمدرضا (۱۳۸۳). کاوش‌های باستان‌شناسی در محوطه‌های باستانی تالش. نشر اداره کل میراث فرهنگی استان گیلان.

خنجی‌اصفهانی، فضل بن روزبهان (۱۳۸۲). تاریخ عالم‌آرای امینی. تصحیح محمداکبر عقیق. تهران: مرکز نشر میراث مکتوب.

دیاکونف، ایگور میخایلوویچ (۱۳۸۱). تاریخ ماد. مترجم: کریم کشاورز. تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.

یوسفی، محرم، حقی نوجه‌ده، علی (۱۳۹۳). فرهنگ جغرافیائی شهرستان نمین. اردبیل: نشر شیخ صفی‌الدین.

De Morgan, J. (1905). Recherches au Talych Persaen 1901. In *Necropoles des ages du Bronze Et du fer. Mémoires de la délégation en Perse. Recherches Archéologiques*, 8, 251-342.

محمودی، فرج‌الله (۱۳۸۳). ژئومورفولوژی ساختمانی. تهران: انتشارات دانشگاه پیام‌نور.

مستوفی، حمد‌الله (۱۳۸۱). *نزهت القلوب*. چاپ سوم. به کوشش محمد دبیرسیاقی. قزوین: حدیث امروز.

یعقوبی، احمد بن اسحاق (۱۳۸۹). تاریخ یعقوبی. جلد ۱. ترجمه: محمد ابراهیم آیتی. چاپ ۱۱. تهران: نشر شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.

یوسفی، حسن (۱۳۹۸). کاوش‌های باستان‌شناسی در محوطه باستانی جمعه مسجد اردبیل. اردبیل: نشر اداره کل میراث فرهنگی استان اردبیل.